

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_228414

UNIVERSAL
LIBRARY

اِنَّمَا الْمَوْتُ الْخَوَاتِمَةُ فَاصْلَحُوا اَبْدَانَكُمْ وَتَقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

جهان بپاست زهمردوی و جوامردی
ندانند آنکه نه مرد است چیت

همردوی

بخی آدم اعضای یکدگرند	که در آفرینش نیکو هرند
چو عضوی به درد آورد روزگار	وگر عضو ما را مانند ستار
ترسز محنت و یگان بخی	نشاید که نامت نهند آدمی

میرزا اسمعیل درودی اصفهانی

ربیع اشانی ۱۳۲۶ هجری

در مطبع محمدی واقع کند آباد طبع شد

اِنَّمَا اِلٰهُنَا اِلٰهُ وَاحِدٌ فَاصْلِحُوا بَيْنَكُمْ وَابْتَغُوا لِقَاءَ اللّٰهِ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

جهان بیاست نه ممد روی و جوامردی
ند اند آنکه نه مرد است چیت

همد روی

که در آفرینش زیگ گوهرند	بسی آدم اعضای یکد بگردند
وگر عضوها را نماند مقدار	چو عضوی بدرد آورد روزگار
نشاید که نامت نهند آدمی	تراکز محنت دیگران بیخی

میرزا اسمعیل دروی اصفهانی

ربیع الثانی ۱۳۲۶ هجری

در مطبع محمدی واقع سکندر آباد طبع شد

التماس

بر صاحبان دانش و جنیش و تمیزان نیک اذ بد و مدرکان حق از باطل معلوم باد
 که این کتاب که بزعم فقیر لا جواب است و محتمل که تا امروز مانند شش دیگری نوشته
 این فقیر همچنان نوشته و باندازه فهم خود از آیات کلام مجید ثابت نموده ام که جهان
 و آنچه در جهان است محض برای انسان خلق شده و انسان محض برای حمد و روی خلق
 گشته - و غرض از آن این است که عموم مسلمان جهان عموماً با تمام خلق الله خصوصاً
 بایکدیگر بطور اخوت و مودت زیاده و طریق همدردی و مروت سپارند که در هر زمان
 و خصوصاً در این زمان مصلحت آنها در این است - سرسری این کتاب مشتمل است از
 آیات قرآنی و کلمات ربانی که در هر منزل اند و یک لفظ ما هم فقیر از خود نبافته و ساخته و ترا
 و لذا چون کلمات حق است حق نوشته ام - و یکن چون خیالات و افهام و طبایع خلق مختلف
 است و همه خلق جهان را هم از خود راضی داشتن از انبیاء و اولیاء هم غیر ممکن بود و گذشته
 از این انسان جائز انخطاست ممکن است که درین کتاب از بنده خطائی رفته باشد بنا بر این
 متوقع و متمسک هستم که صاحبان دانش اول چشم بپوشند - ثانی اگر که در مقامی حکم و
 اصلاحی بنظر اعدسان برسد مدیران اخبارات بذریعہ اخبار نامی خود و دیگران بذریعہ کلمه
 رقیه خود فقیر را از آن خطا و حکم اصلاح الکی بخشند و از عنایت و هدایت خود ممنون و مرعوب
 سازند - ولی شرط آن این است که اول کتاب را تمام ملاحظه فرمایند و پس از آن از روی گاهی
 محققیت - انسانیت - بنیضی و انصاف خطا گیرند و حکم و اصلاح نمایند زیرا که کتاب
 بموجب این شرائط نوشته شده + والسلام من اتبع الهدی + عاضی همدردی مسلمانان
 و ردی

رای جناب مولانا مولوی عبدالحلیم صاحب شہر

میرزا اسماعیل مددی اصفہانی اُن چند فارسی نثر اوصنفین اسلام میں ہیں جو زمانہ شناس ہیں اور مسلمانوں کی موجودہ کمزوریوں اور تباہیوں کی تکلیف کو زیادہ محسوس کرتے ہیں۔ ان کے نام اور ان کے تصانیف سے سارے ہندوستان علی الخصوص حیدرآباد فرخندہ بنیاد کے لوگ کسی نہ کسی حد تک ضرور واقف ہیں۔ انکا یہ آخری رسالہ جسے انہوں نے مسلمانوں کی ہمدردی و اصلاح کی غرض سے لکھا ہے اور جو ان کے پاکیزہ خط میں (۲۰۰) صفحوں پر ختم ہوا ہے نہایت ہی عظیم الفرضی کے زمانے میں میری نظر سے گزرا۔ میں نے اس کے مختلف حصوں کو دلچسپی کے ساتھ پڑھا اور متاثر ہوا۔ اگرچہ اس رسالہ کی تصنیف سے اصلی غرض اسی قدر ہے کہ مختلف فرق اسلامیہ میں اتحاد پیدا ہو اور تمام مسلمان چاہے کسی اصول و عقیدہ کے پابند ہوں یا ہم شیر و شکر اور ایک دوسرے کے دوست رہیں۔ مگر اس ضمن میں مسلمانان زمانہ کی حالتوں کی جو تصویر مولانا مددی صاحب نے دکھائی ہے ان کے اعلیٰ کمال تحریر کو ثابت کر رہا ہے۔ اور اس سے یہ پتہ چلتا ہے کہ قوی دروسے اُن کا دل کس درجہ دکھا ہوا ہے۔ اور اسی ہمدردی و غیر رنگانی قوم کے صلہ میں ان کے ساتھ کیا کیا اور کیسے کیسے برتاؤ کئے گئے ہیں۔ سچ یہ ہے کہ ہمارے اُمراء و عزیزین کے لئے یہ رسالہ ایک آئینہ ہے جس میں وہ اپنی سچی تصویر دیکھ سکتے ہیں۔

میں میرزا مددی اصفہانی کی اس تصنیف کو بہت ہی قدر و عزت کی نگاہ سے دیکھتا ہوں اور بیشک مسلمانوں پر فرض ہے کہ اس رسالہ کے شائع کرانے میں قابل و فاضل مصنف کی مدد کریں۔
محمد عبدالحلیم شہر۔ ۲۴ اپریل ۱۹۰۸ء

فاعتبروا یا اولی الابصار

پس از ماههای بشمار و مجاهده و کوشش بسیار در این شهر و دیار که لکها
 بلکه کروار برای خوشنودی شیطان و هوا و در طرق خلاف بر باد می شود و باد و خور
 دوستی و آشنائی بسیاری از صاحبان دولت و کمیت و عمدت و منصب و دروایا
 که ممکن است بر بسیاری و پدید می آید آنها صد تا از اینگونه کتب طبع شوند آخرا مر بسرا
 قیامی و توکل بذات خدا این کتاب را بطبع فرستادم. و بی معلوم نیست که عاقبت خج
 آن تمام و کمال حاصل میشود یا نه. زیرا کسانی که قلم بر کاغذ چند نهاده یا در عده
 زبانی فرموده اند بر قول و فعل اکثری اعتماد نیست. و اگر بگویم خود هم ایضا فرمایند بطور
 صداقت بعضی هر پیغمبر گویا کفشی بر سر من زده اند. خدا اسلمان جهان و خصوصاً
 مسلمان این خطه را بیش ازین توفیق نخرود + ولیکن این کتابی است که یا
 مسلمانان را ازین حالت غفلت و بی پروائی و عدم همدردی متغیر می سازد یا که بهمین
 حالت باقی خواهند ماند یا قیامت +

رباعی

یار بود خلق و بی نیست دوا	آری نبود که این بود قهر خدا
هر چند رود و عا هزاران بخلک	با قهر خدا اثر نباشد بدعا

فهرست مطالب

حصه اوله

سومو

۱	تتمید
۲	مقدمه
۱۰	آغازیم بر سبب مطالب
۱۳	درجات مسلمانان
۲۱	بیان مختلف درجات اهل اسلام سوای صاحبان ایمان واقعی
۲۸	احکام و هدایات و اوامر و نهای الهی که مسلمانان باید پیروی کنند

حصه ثانی

۶۸	اخوت و مصنی واقعی آن +
۷۳	خوف و رجا +
۷۴	آمانت و کیفیات غرض +
۷۵	آمانت و کیفیت خوف +
۸۴	کیفیات دینی و امور مذنبیه مربوط به جهل و غرض +
۸۸	مختلف کیفیات و حالات امروزه عیسویان یورپ و امریکا +
۹۹	همدردی چیست؟ +
۱۰۳	حالت مسلمانان از یک هزار و سیصد سال پیشتر +

- ۱۰۵ - - - - - همد روی در میان مسلمانان از ابتدا +
- ۱۲۰ - - - - - بعضی دیگر حالات ملکیت و تمدنیته مسلمانان از جهان اوایل +
- ۱۲۵ - - - - - باز چند فقره منسوب به مأمون +
- ۱۳۲ - - - - - حالت امروزه ممالک اسلام که ما خود بچشم می بینیم +
- ۱۳۴ - - - - - اخوت و همد روی چیست ؟ +
- ۱۴۶ - - - - - اجماعی از شرح حال این فقیر +
- ۱۶۸ - - - - - مطلب اصلی +
- ۱۷۵ - - - - - خاتمه کلام و خاتمه کتاب +
- ۱۸۸ - - - - - آیا صورت همد روی اهل اسلام +

فہرست

نام عالی ہمتانی کہ در طبع این کتاب "ہمدردی" در و فرمودہ یا وعدہ نمودہ اند
قیمت فی جلد یک روپیہ

نمبر	عنوان	قیمت
۱	عالیجناب مولوی حبیب الدین صاحب	یک روپیہ
۱	عالیجناب پکتان سید حسین صاحب	یک روپیہ
۱	عالیجناب عبداللہ صاحب ولد حاجی سجن لعل	۵۰
۱	عالیجناب محمد سلیمان صاحب تاجر چرم	۵۰
۱	عالیجناب واکٹر سید ہاشم صاحب	۵۰
۱	عالیجناب مولوی سید ابوالخیر صاحب	۵۰
	عالیجناب مولوی یوسف حسین صاحب	
	عالیجناب مسٹر کاوس شاہ صاحب وکیل	
	عالیجناب مولوی حفیظ خان صاحب	
	عالیجناب مولوی سید غلام تبار خان صاحب وکیل	
	عالیجناب یک بیچارہ	
	عالیجناب مولوی سید علی صاحب بگرامی	یک روپیہ
	عالیجناب صوبدار میرزا محمد علی خان صاحب الوال	یک روپیہ
۱	عالیجناب مولوی محمد اسد خان صاحب منتظم گریال خانہ سرکار عالی	
	عالیجناب واکٹر احمد میرزا صاحب	۵۰
	عالیجناب حاجی عبداللہ صاحب مہین	۵۰
	عالیجناب زاب ستورالملک بہادر	۵۰
	عالیجناب مولوی محمد عبدالحمید صاحب حبستر اربلہ	یک جلد

نقد	دعده
عالمجناب مولوی عبداللطیف خان صاحب دوم تعلقدار آبکاری	حکمہ
عالمجناب میر ولایت حسین ہستم کو توانی	۱
عالمجناب مولوی عبدالقادر صاحب صوبیدار و طلیف یاب	پنج جلد
عالمجناب ڈاکٹر میرزا صاحب خدیو جنگ بہادر	۱
عالمجناب مولوی محمود جان صاحب وکیل	یک روپیہ نقد
عالمجناب نواب بشیر نواز جنگ بہادر	دو روپیہ
عالمجناب مولوی عبدالحمید صاحب مددگار فیائنس	حکمہ
عالمجناب مولوی محمد یوسف الدین امین کو توانی پرنسپی	۱
عالمجناب خواجہ امین الدین صاحب	یک روپیہ
عالمجناب مولوی نسیم الدین صاحب تعلقدار	یک روپیہ
عالمجناب سید امد اللہ صاحب مددگار بندوبست	۱
عالمجناب مولوی محمد محبوب علی صاحب دپتی کمیشنر کروڑگری	۱
عالمجناب نواب انتخاب جنگ بہادر	یک روپیہ
عالمجناب مولوی سید محمد حسن صاحب بلگرامی	۵
عالمجناب مولوی حسین عطاء اللہ صاحب	دو روپیہ
عالمجناب مولوی محمد عبدالعزیز صاحب دفتر پریویت سکریٹری	۱
عالمجناب مولوی عطاء اللہ خان صاحب	۱
عالمجناب مولوی محمد نصیر الدین احمد صاحب	۱
عالمجناب مولوی سید ابوالخیر صاحب	یک روپیہ
عالمجناب مولوی یوسف حسین صاحب	۱

نقد	دعوت
عالمیناب حسن محی الدین صاحب	۱
عالمیناب یک وظیفہ خوار گنام	یک پوہ
عالمیناب یک بزرگوار	عمہ
عالمیناب مولوی محمد صدیق صاحب نائب ناظم پٹنہ خانہ	۱
عالمیناب نواب منظر جنگ بہادر	عمہ
عالمیناب مولوی مسعود علی صاحب بی۔ اے۔ دو گار تعمیرات	عمہ
عالمیناب سید احمد صاحب	۱
عالمیناب اقبال تھان صاحب	۱
عالمیناب سید غلام صاحب	۱
جمع ہوئے	جمع ہوئے
خرج کتاب ماسہ	
در مدد طبع "اسباب ترقی و تنزل" کہ طبع آن دین شہر ممکن نیست	
عالمیناب مولوی (ملا) عبدالقیوم صاحب مرحوم	عہ
عالمیناب یک بزرگوار کہ نام نوشتہ	عمہ
عالمیناب واکٹر یوسف علی صاحب	عمہ
عالمیناب نواب منظر جنگ بہادر	لہ
عالمیناب مولوی محمد حفیظ الدین صاحب دپٹی کمیشنر	لہ
عالمیناب یک بیچارہ واکٹر منظر کریم از کھولاپور آمدہ بود و خبری از و نیست	عہ
عالمیناب مولوی سید رطف علی صاحب وکیل	عمہ

نقد	وعدہ
عالمیناب مولوی رضی الدین صاحب (عماد جنگ بہادر)	۵۰
عالمیناب مولوی سید عباس حسین صاحب مدوکار کروڑگری	۵۰
عالمیناب مولوی حبیب الدین صاحب	۵۰
عالمیناب حاجی اسحاق صاحب نمین	۵۰
عالمیناب نواب معتمد الدولہ بہادر	۵۰
عالمیناب میرزا محمد علیخان صاحب اول تعلقدار	۵۰
عالمیناب مولوی محمد عزیز میرزا صاحب بی۔ اے	۵۰
عالمیناب مولوی سید احمد صاحب مدوکار محاسبی	۵۰
در مدو طبع "انتخاب شہنامہ" فارسیان عنایت نموده اند	
مسٹر رتبی صاحب دستور	۵۰
دستور خورشید جی صاحب	۵۰
مسٹر دو سابعائی چینیائی	۵۰
مسٹر شاپوری ایدلجی چینیائی	۵۰
مسٹر کیفاد پستنجی منشی	۵۰
داکٹر مانگ رپورٹ صاحب	۵۰
مسٹر جمشید جی ادوہی چینیائی	۵۰
مسٹر دارابی صاحب	۵۰
یک ایرانی ہمدرد	۵۰

پوشیده بباد که بعضی از مردمان نیک گمان را گمان این است که این فقیر این همه محنتی کرده و میکنم در نوشتن این کتابها بعضی را سه سال بعضی را دو سال و بعضی را ده و بیست و خود بدست خوده سوده و تبخیه مینمایم و صد بار از سکندر آباد به حیدرآباد در میان آفتاب و گر باد پیاده و دیده و مسافات بعیده طی میکنم محض برای این است که یک چند روپیه از این بزرگواران گرفته بخورم یا از آن کاری و واسبه بگذارم یا بنگله بسازم + مگر البته صاحبان دانش میدانند که این کار هیچ عاقلی نیست و هر که چنین کند مجنون است زیرا که این دو یا چهار روپیه مانند رشوتهای گزاف نیست که از آنها کسی صاحب دولت و اسب و گاری و بنگله شود +

قبل ازین شرح مسافرت حبیب الله خان شاه کابل را بحال شوق و سرگرمی نوشتم و خیالات دور و دراز در سر داشتم بشخصی با مبلغی دارم برای طبع آن نگار آنکس از عهد بر نیامد و بالفعل طبع آن ملتوی مانده + چند بزرگوار در زمره خریداران نام خود را درج نمودند یک اکثرون که این کتاب طبع میشود بعضی از آن صاحبان انکار نمودند که این کتاب را بعوض آن سفرنامه بگیرند اگر چه قیمت هر دو یکسان و بی فواید این لکها بار بیش از آن است + ولیکن معلوم نیست که در حصول و وصول آن بقیه چه قدر دوندگی باید بکنیم یا چند کس نخواهند داد یا که از آمد و شد بیزار شده قلم بگردانم آنها در کشم +

قبل از آن در مدو طبع کتاب بزرگ دیگری "اسباب ترقی و تنزل اهل عالم" چند بزرگواران مبالغ را عنایت فرمودند که نامهای آنها در فهرست درج است + مگر وجود این همت و مروت و همدردی اهل این ریاست یا مملکت همدوماً آن کتاب و دیگر کتب بنده گاهی طبع خواهند شد یا باید آنها را با خود برده در صحرائی محشر زری بکفایت جمع آرم برای طبع آنها یا آنکه بختل زمانه دیگر در رسد و طبقه دیگری در این ملک یا دیکر دیگری پیدا شوند شایق اینگونه چیزها و صاحب همتی همدرد قوم آنها طبع کنند + پس بهر حال شکر احسان آن بزرگواران را در اینجا نموده خواهم داشت مدام که اگر بنده بمرم قبل از طبع آن کتاب مبالغ خود را بجل نمایند و خیرات محض شمارند +

بجهت آنکه عرق حرمیت و همدردی همدینان با حرکت آید نام چند کس از فارسیان را در این
فهرست درج کردم که در مدو طبع "منتخب شاهنامه" هر یک عنایتی فرموده و همه نقد داده اند و
شکر گذاری و نیز شرمندگی من از آنها بیش است که از مسلمانان زیرا که آنها همدین من نیستند
و من گاهی خدمتی از آنها نموده ام +

مگر همدینان بنده باید بدانند که باین همه زحمات این مبالغ برای طبع یک کتاب هم کافی
نیستند هر چه که درین سرزمین بسیاری از امراد صاحبان ثروت و دولت میباشد که این مبالغ
را در یک روز یا یک شب در اقیانوس اعمال و کارهای بسیار پوچ صرف میکنند بلکه تمام و قصاب هم +
من بصداقت بلکه بحلف میگویم که واقعات و کیفیات مربوط به جمع آوری و گرفتن این مبالغ چنان
استند که هر روایتی که بعضی از بزرگواران عنایت فرموده اند یک پیه آن با صد کفش برابر است
و این کاری را که من بجان خود خدمت از همدینان میدانم هزار بار از قرمساتی و دیوثی بدتر است
است زیرا که آن گروه بی نهایت خوش نصیب و اقبال مند و محترم اند - خوش میخورند - خوش
میشهند - و صاحبان اسب و گاری و بنگله اند +

مثلاً یک صوبدار صاحب غلیفه یاب فرمود "مرا اصولی است که پیشگی رویه منید هم بلکه
چون کتاب من بر مبلغ آزماییدم" - این اصول بسیار خوب است و بنده خود اینگونه اصول را
در هر کاری پسند میکنم - ولیکن آن کسانیکه پابند اینگونه اصول اند باید پابند اصول تهذیب و
اخلاق هم باشند - یکبار که بخدمت ایشان مشرف شدم رئیس بازی میکردند و من یک ساعت
بر سر پایستادم و بار چهارم بود که آن اصول را بیان فرمود و هیچ کتاب را خریداری ننمود و البته
ده بار باید بدولت بنگله او شان بروم تا مبلغ وصول شود - مگر او جواب لا جوابی است که من ترا
فرمان داده ام که برای من کتاب نویسی اکنون که بدون فرمان کتاب نوشته باید ده بار بیائی
و بروی و آنم روز بر پایستی + مگر تو افع و معتدلت از بزرگان عالی شان بی نهایت مدح است +
یک صوبدار دیگر در بیان عنایت فرمود مگر با کمال معقولیت + اگر چه ایشال ما را بر این جزئیات

اعتنائی نیست در بخشی بخاطر راه نمیدهند و بی این تنگ حوصلگان باید بدانند که ازین رفتار و کردار نه بر عزت کسی افزاید و نه از عزت کسی میکاهد و ازین چند رویه کسی غنی یا فقیر نمی شود + اگر بنده هم خدمت حکومت را اختیار کرده بودم این وقت صوبداری بودم و بی من خدمت جدیدنا خود را اختیار کردم و مرود اینگونه خدمت همیشه کفش خوردن و تحقیر بوده است - و لهذا من تنگ خدا را میگویم و همت عالی خود را پست نمی کنم + جهان مطلب این است

رباعی

عالم همه بحدود و لیکن بزبان نبود بجهان گوی از ان نام و نشان
اصل همه چون عطای زیر می باشد قرآن بسر زبان بود ز در جهان

رباعی

در وی ز چه نام میبری مردان را جوی چه درین حزابه همدردان را
این گنج نباشد بودا کسیر که برد با حسرت خود هزار اسد گردان را

رباعی

در ملک دکن شیر خدا نامرد است در ملک جهان که چه مردی فزداست
این بی ادبی نباشد از فهم آری مرد است کسی که با کسان همدواست

البته در میان این گروه کثیر معدودی هم میباشند که پدرشان را باینده کمال عنایت بوده و خود نیز کمال عنایت را دارند و بعضی دیگر هستند که خود همیشه بیش و کم عنایتی در حق بنده فرموده اند و بالجملة من شکر گذار همه هستم و دعا میکنم که خدای تعالی ما اهل اسلام را در سر اسر جهان اول توفیق دانش و پس توفیق همدردی و پدر را که ترقی هر قومی در جهان موقوف است بر این دو نعمت +

در وی امصغمانی

حصه اول

بسم الله الرحمن الرحيم

محمد سزاوار پروردگار رحمان رحیم و لطیف کرمی است که ما بندگان مشت خاک
پستی را بیا فرید و خلعت عقل و منطق و معرفت و عبادت و سراقندگی و مودت و اخوت
در بر نمود و تاج انسانیت بر سر نهاد و بر تمام مخلوق خود شرافت و برتری بخشید - و
اقام بنصرت ربك الخلدات -

تمهید

اما بعد - بدیندای برادران من در اسلام که خدای تعالی در کتاب مجید و
کلام حمید خود میفرماید: *لو انزلنا هذا القرآن علی جبل لرايته خاشعاً متصدعاً
من خشية الله وتلك الامثال نفسها للناس لعلمهم يتفكرون* - یعنی
اگر فردی آدم ویم این قرآن را بر کوهی هر آینه میدیدی تو (ای محمد) آن کوه را
زاری گمان یا لرزان و پاره پاره از خوف خدا و از اینگونه بیانات و امثال میربینم و
می آیم برای مردمان شایسته تفکر و متبینه شوند - پس "جائی که عتاب پر بریزد - از چشم
لاغری چه خیزد" - اگر کلام خداوند قهار و جبار در قلوب بندگان اثری نبخشد کلام امثال
ما ضعیفان و ذلیل نادان و کم مایه چه اثری خواهد بخشید - ولیکن چون وضع جهان بر این
جاری شده و اساس زیت و زندگی بنی آدم از ابتدا بر این نهاده و آمده است تا

بامروزه و از امروز خواهد رفت تا هر زمان که جهان جهان است باین پنج جاری خواهد بود که خلق
یکدیگر را مخط و نصیحت کنند و باندازه افهام خود یکدیگر را هدایت نمایند باین طریق که بندگان
و خاکپای همه بندگان خلاق زمین و آسمان نیز این راه را بمانند و در پیش گرفته ام که هر چند خود
گمراه استم دیگر بهدینان خود را براه راست و صراط مستقیم حق هدایت نمایم. ولیکن این کار را
بنده نه از روی دعوی همه دانی میکنم بلکه با احترام کمال نادانی و هیچ مدانی میکنم و از همه دانایان
آمید عفو و اغماض دارم.

پس از تأمل بسیار و تفکر بیشتر و تجربه سالهای دراز از جهان فقیر چنین یافته ام که خلقت
ما سوی الله و معرفت الله و عقل و دانش و فهم و بینش - ارسال انبیاء و رسول و انزال کتب و تصحیف
عبادت و بندگی خدا و تمام ادا امر و نواهی الهی - اسلام و دین و غرض آفرینش سراسر محض
برای **همه روی** بندگان خداست از یکدیگر و لهذا سعی و جهد را دارم که باندازه فهم
نارسای خود این امر را ثابت کنم و کمال امیدواری را بملطف الهی و یاری پاکان و مقربان درگاه
الهدیت ادا دارم که در این میدان فاتح و کامیاب شوم. مگر افسوس است و اگر افسوس بیست
درین کار همین است که آنگونه اسباب و سامانی که این کار را لازم است در نزد فقیر نیامده و آماده
و موجود نیست و کتب تفسیر و احادیث و غیره در دست ندارم که در هر مقام ملاحظه کنم که رسول الله
و بزرگان دین در این امر و در بیانات و فقرات مربوط آن چه فرموده اند - مع ذلک چنانچه گفتیم
صرف امیدوار بملطف خدا هستم که کامیاب شوم. و نیز از بزرگان و صاحبان دانش و بینش
همدان بغیر من و با انصاف خود متوقع استم که اگر در مقامی حکم و اصلاحی بنظر آنها برسد بجهت
و اصلاح خود و برینده فقیر منت عظیم ننهند.

مقدمه

اعظم کلمات خداوندی در قرآن مجید این است که میفرماید: و ما خلقت الجن و الانس

الا ليعبدن - یعنی جن و انس را خلق نکردم جز برای عبادت . در مقامات دیگر میفرماید
 انما خلقناكم عبداً و انكم الينا لاترجعون آیا شما پنداشتید که شما را یهوده و
 یحیی - آفریدیم و دیگر بار بسوی ما مراجعت نخواهید کرد - باز می فرماید و ما خلقنا السموات
 و الارض و ما بینهما لاعبین - ذلك ظن الذين كفروا فويل للذين كفروا من النار -
 و خلقناهم آسمان و زمین و آنچه در میان اینهاست بیگانه - این گمان کافران است پس
 دای بر کافران از عذاب دوزخ و عقوبت آتش - و در و آیه ثانی خدا تعالی سبب فرنیش
 عالم را بیان فرموده و بی در آیه اول بیان فرموده چنین معلوم میشود که آیات بعد از
 نازل شده و آیه اول بعد از آنها و سبب آن دور بیان فرموده شاید بجهت آنست که
 صاحب فهم درمی یابد پس معلوم شد که بهر حال سبب خلقت آسمان و زمین و آنچه در آنهاست که
 در یک آیه است " شما " و در یک آیه دیگر است " جن و انس " همه برای عبادت است
 از آن ذات بیچون - هر چند که در این آیات ذکر ملائکه نیست مگر ملائکه هم در آسمان و زمین
 شامل اند و خارج نیستند - چنان معلوم می شود که لب آنچه در زمین و آسمان است
 انسان است که اشرف مخلوقات واقع شده - همچنانکه از بعضی احادیث و غیره هم معلوم میشود
 نیز از آن آیه کریمه که خدا تعالی میفرماید انما عرضنا الامانة على السموات و الارض و الجبال
 فانين ان يحملنها و اشفقن منها و حملها الا انسان انه كان ظلوما جهولا - بر آینه ماشین
 آوردیم (یا نمودیم) امانت خود را بر آسمانها و زمین و کوهها پس آنها قبول نکردند بر داشتن
 آن امانت را و از حمل آن ترسیدند مگر انسان حمل آنرا قبول کرد و بدستیکه انسان ستمگار
 و نادان است -

پس بهر حال آن امانت هر چه باشد محض برای انسان است و ملک و جن هم در آن شریک نیستند
 دیگری بر خود گرفت حمل آن را و حافظ علیه الرحمن میفرماید " آسمان بار امانت نخواست کشید -
 باری این قرعه نام من دیوانه زند " مگر در این هم شک نیست که خود خدا تعالی میفرماید که انسان

ظلم و جهول است و بسبب این دو صفت که زیاده از سایر مخلوق خدا و دنیا و آخرت هر چیزی
 محتاج است و لیکن چون بار امانت خدا را بنزل مقصود رسانید آن وقت امتیاز بهم میرسد بر همه مخلوقات
 و بی باید دانست که خواه آن امانت معرفت الله باشد - خواه عبادت الله باشد - و خواه
 چیز دیگری باشد بالاتر از آنها (و مانی) تو اینم خیر و نیکوی را میزاد بگیریم (خدا ی تعالی کرم فرماید که من
 از کفر و ایمان بندگان مستغنی ام و من کفر فان الله غنی عن العالمین - اما در حدیث آمده است
 و گوید در حدیث قدسی که خدا ی تعالی فرموده است انسان را برای آن خلق کردم که شناخته
 شود و از بعضی آیات ابتدائی کلام الله و سوره بقره که خدا ی تعالی میفرماید و اذ قال رب العالمین
 انی جاعل فی الارض خلیفه الی اخر یعنی بنگامیکه گفت پروردگار تو (ای محمد ص) به ملائکه
 که ما خلیفه را مقرر میکنیم در زمین ملائکه زبان اعتراض گشودند و چنین و چنان عرض کردند -
 مگر آدم تمام اسماء آموخت و از آن پس پیش کرد و ملائکه فقال انبؤ فی اسماء هؤلاء
 ان کم تم صدقین - پس گفت (خدا) خبر دهید مرا از این نامها اگر شمار استگو بستیید -
 قالوا سبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم - گفتند (ملائکه) بپاکی یاد
 میکنیم ترا ما را علمی نیست سوائی آنچه را که تو آموختی ما - هر آینه تو هستی دانای با حکمت -
 از آن پس خدا ی تعالی امر نمود به ملائکه که آدم را سجده کنند و تمام سجده کردند آدم را جز شیطان
 الخ - از این همه صاف ظاهر میشود که خدا ی تعالی انسان را اشرف مخلوق خود خلق فرمود و
 خلافت خود را بر روی زمین با و عنایت فرمود و آنرا قوه و در آن آن عطا نمود که او را
 بشناسد و فرمان او را چنانچه باید بجا آرد - رسول مقبول او را بحال عجز و انکسار عرض نمود
 ما علمنا حق معرفتک و ما عملنا حق عبادتک نه من چنانچه باید و شاید ترا شناختم
 و نه چنانچه باید و شاید بندگی کردم - و از این معلوم میشود که هر چه هست در معرفت است
 عبادت و اگر انسان امتیازی است به ملائکه همین است که انسان را قوه و در آن که معرفت الله
 بخشید و اندر اگر عبادت خدا را میکنند میتوانند و باید که از وی معرفت کنند -

و لیکن بر تمام مسلمان جهان معلوم باد که این خیر بر خود گرفته ام که باز ناله فهم و دانش خود
 ثابت کنم که در حقیقت هر چه سبب باشد آفرینش جهان و خلقت انسان را بنزد رای و عقیده
 این خیر بظاهر خیرین معلوم میشود که انسان خلق شده است محض برای "همدردی"
 دس - و محتمل که اثبات این رای بسیار مشکل بلکه غیر ممکن باشد ولی بنده یاری خدا و حقیقت
 دین اسلام این امر را به ثبوت میرسانم -

آیاتی را که بنده جمع آورده ام برای اثبات این امر عظیم ایشان بسیار و بیشانند بجز بعضی
 از آنها مکرر شده اند بعضی جهان مطلب استندونی عبارت دیگر بیان شده اند و بعضی دیگر نمی
 نسبت باین امر دارند و نمی نسبت با خود دیگر بنابر این بسیاری از آیات را که درم بار آنها گنجی
 نسبت باین مطلب دارند همان حصه را گرفته باقی را را کرده ام - چه مسلمانانی که قرآن مجید را
 میخوانند خود باید در این آیات ملاحظه کنند و حکما کان معانی و تفسیر آنها را معلوم نمایند -

قبل از آنکه ما شروع کنیم در بیان آیات قرآن مجید که در اثبات این امر دلائل و براین
 بدستگات ما باشند خوانندگان این اوراق باید در نظر داشته باشند این نکته بسیار
 باریک که خدای عز و جل در چندین مقام اظهار میفرماید استغفای خود را از عبادات بندگان
 مثلاً میفرماید *ومن كفر فان الله غنی عن العالمین* و اگر (خلق تماماً) کافر شوند پس
 بتحقیق خدایی نیاز است از عالمیان - این آیه در سوره آل عمران منسوب به حج بیت الله
 است که قبل از آن فرموده است *والله علی الناس حج البیت من استطاع الیه سبیلاً* -
 حق خداست بر مردمان حج خانه کعبه (مگر شرط آن این است) که هر که قدرت یعنی زور و اراد آن راه
 طی کند - پس از آن فقره مذکور *ومن كفر فان الله غنی عن العالمین* و هر کس که محنت یا مجاهده (یا هر عمل
 نیک دیگری) بکند محض برای فائده خود میکند - بدینشکله خدای تعالی هر آینه و بیشک فی نهایت
 از عالمیان (یعنی از اعمال نیک عبادات عالمیان) - در این آیات مذکوره خدای تعالی صاف

و پوست کنده برای کسانی که نیکو نمی فهمند ظاهر فرموده است استغنائی خود را از اعمال و افعال
 نیک و عبادت بندگان "گر جمله کاینات کافر گردند بر دامن کبرایش نشیند گرد" در
 بسیاری از مقامات دیگر استغنائی خود را ظاهر نفرموده و بی صاحبان دانش و کنایه فهم در میان
 کرد آن مقامات نیز مقتضای اظهار میفرماید استغنائی خود را - مثلاً میفرماید یا ایها الرسول
 لا یجوزک الذین یسارعون فی الکفر من الذین قالوا امنا با و اهدم و لم یؤمن قلوبهم
 الخ - ای رسول و نگین مباحث یا نگین نگین ترا که سب می کنند در کفر از آنان که زبان
 گفتند (یا می گویند) ما ایمان آورده ایم و حال آنکه در قلوب آنها ایمان نیست الخ و نیز
 از این آیه صاف معلوم میشود که بسیاری از همان مسلمانان اول بی ایمان و کافر بوده اند -
 قد جا کلم بصائر من ربکم فمن ابصر فلنفسه و من عمی فعلیها و ما انا علیکم بحفیظ -
 هر آینه دلیلها آمد شمارا (ای مسلمانان یا خلق عالم) از جانب پروردگار شما پس هر که بنیاد
 شد یا راه راست قدم نهاد و نفع آن بخودش عاید میشود و هر که نابینا و کور باشد پس زبان آن
 بخودش عاید میشود (پس بگوی محمد) و من نیستم نگهبان یا جوا بده شما - ان احسنتم ان احسنتم
 لا نفسکم و ان اساتم فلها - (ای بندگان یا مسلمانان بدانند که) اگر نیکویی میکنید نیکویی میکنید
 برای وجود و فائده خود و اگر بدی میکنید ضرر آن هم بخود شما عاید میشود - پس خدایتعالی برای
 اتمام حجت بطور واضح تری که بخوبی بندگان بدانند خدا جبر نمی کند و بدی از جانب او نیست
 و نیز بندگان بدانند که هیچکس جوا بده اعمال و افعال و دیگری نیست میفرماید من اهدی
 فانما یهدی لنفسه و من مثل فانما یفصل علیها - و لا ترز و اذنه و رز را خری - و ما
 کنا معذبین حتی نبعث رسولا - هر که هدایت یافت جز این نیست که هدایت یافت
 برای سود خود و هر که گمراه شد گمراه شد برای (ضرر) خود - و هیچکس بر نمیدارد با گناه
 دیگری را و ما عذاب نمی کنیم بر قومی تا آنکه اول رسولی را نفرستیم برای هدایت آن قوم -
 چنانچه بالا بیان شد از آیات بعد نیز ظاهر گشت که خدایتعالی از عبادت بندگان خود بخلی

بی نیاز است و باید آرد کار و اعتنائی بآن ندارد. مگر البته بر بندگان فرض است که بمحافظه مرتبه
خداوندی و عظمت شان و جلال و جبروت خلاق عالمان و نعمتهای بجد و حسابی که آنها را عطا فرموده
بنزد او بندگی و سرافکندگی و نیازمندی و بیچارگی خود را اظهار و خاکساری خود را ظاهر سازند و همچنین
انهای او را که از آنجمله است شرافت بخشیدن آنها را بر سایر مخلوق بسبب عقل و دانش و خلق
و معرفت و انسانیت همواره در خاطر بدارند و شکر آنها را بجا آورند و بی باید دانست که در تمام
اعمال نیک و بدی که انسان میکند و ما آنرا عبادت یا انقیاد و فرمانبرداری و دوستی و معرفت خدائی
نام نسیم یا عکس خلاف اینها باشد اصل همه و نتیجه هر آن است که بندگان بایکدیگر و نسبت بیکدیگر
و برای یکدیگر میکنند و محض از آن است که آنها خود عاجز و بیچاره و پیر احتیاج و پیر نیاز خلق شده اند
و طبیعت و سرشت آنها مستعد فی است و بناچار بعد و یکدیگر محتاج هستند و اگر نه خداوند جل و علا
بختی اینهمه گونه اعمال بندگان بی نیاز است. در آیه اخیر و چیز دیگر مربوط و مشمول هستند
بجمله اول آن که نسبت دارد به اعمال بندگان برای فائده حاصله ذات خود. یکی این است
که می فرماید یکس بار گناه دیگری را بر نگیرد و دیگر آنکه میفرماید بندگان خود را در عذاب یعنی بدبختی
و نکبت در نمی اندازد جز آنکه اول سخنی را میفرستد برای هدایت آنها چون بر احوال آن رسول عمل
نمودند آخفت آنها را در عذاب و ابتلا گرفتار میکنند. چون معلوم شد که از تمام اعمال و افعال نیک
و بد بندگان فدا یتعانی بی نیاز و بی پروا است پس پیری واضح است و مانند آفتاب روشن است
که اینهمه اوضاع و بند و بست و آمدن رسولان و آوردن کتب و احکام و اوامر و نهی خاص برای
بنندگان و انتظام بیان آنهاست و سر و کار آنها بایکدیگر. مع ذلک آنچه کسی بکند مثلاً از عمل نیک
نسبت دیگری از هم خلقان خود فائده آن عمل بخودش عاید میشود همچنان عمل بد. و بر صورت
کسی را حقی نیست که در اعمال و افعال دیگری سخنی بگوید و حرفی براند چرا که او جوابده اعمال خود
است نه جوابده اعمال دیگری و بار گناه یکی را دیگری بر نگیرد و پس هر کسی خود را نه همه جوابده
خدا هستند و حاکم و عادل و مطلق اوست و یک و بد هر کسی را او حکم میکند و او اجر میدهد و او عقوبت

میکنند. این سبق بسیار نیک است بندگان را و این همه شور و شغب و مزخرف گیری و نکته چینی بر یکدیگر بکلی فضول و بیجا است. ثانی آنکه تباہی حال هر شخص بهر قوم از اعمال اوست که میشکست اوست آن سکافات از هیچکس غیر سب جز از خدا یعنی حاکم عادل و چون خدا تعالی عادل است و از او سلطه او افتاده است که ابتدا بندگان خود را آگاه سازد از اعمال نیک و بدی که یا مرضی او هستند یا مرضی او نیستند و هر گاه پس از دانستن و آگاهی خلاف آن کردند آنها را عقوبت کند لهذا اقبل از عقوبت رسولان را میفرستد که بنیابت او خلق را از نیک و بد اعمال را و امر و نواهی او آگاه سازند. اما یک نکته باریک دیگر هست در امر رسولان. اکثری از جهال چنین می پندارند که فراموش از رسول فایده انبیاء میباشد که متصف بصفات خاصه چندی و معصوم هستند این بکلی خلاف است. اگر چه بظاہر رسولان خدا همان انبیاء میباشند که معصوم هستند و قائم آنها سرور کائنات محمد مصطفی ص بود ولی بواقع بسیار دیگریم از بندگان خدا میباشند که اگر چه معصوم نیستند مگر بندگان نیک خدا میباشند و کتاب هم دارند ولی در لباس و زبان مختلف دیگرند و همیشه در هر زمانی بوده و همیشه در هر زمان دیگر هم خواهند بود. بعضی از آنها اولیاء میباشند بعضی از آنها علماء و را سخون در علم هستند. بعضی از آنها حکما هستند که خدا تعالی نعمت حکمت را با آنها عطا فرموده بعضی دیگر هم شایه فاضلی و فاجرانند. مگر احوال این همه بهر صورت و وضع و عبارت و لفظ و لغت که باشد خارج از اقوال خدا و رسولان خدا نیست و این حدیث یا کلام عظیم الشان از زبان شخص عظیم الشانی برآمده است که فرموده انظروا الی ما قال و لا تنظروا الی من قال و دیگری این کلام را بعینه لباس دیگری پوشیده میگوید "باطل است اینکه مدعی گوید خفته را خفته کی کند بیدار. مرد باید که گیرد اندر گوشش گز نهشته است پند بر دیوار". یعنی اگر پند نصیحت از زبان و قلم فاضلی هم بر آید باید بر آن عمل نمود ولی چشم از افعال آن مرد باید پوشیده پس تمام علماء و فضلاء و مکتبین و پیران و مرشدان و مشایخ و همچنین کفار و مشرکان و بت پرستان و فسقانی که نصیحت و هدایت میکنند ما را اگر اقوال آنها حق است ما از اقوال خدا و رسول و اوامر

وخواهی الهی خارج نیستند برافرض است پیروی اقوال آنها و ما را بدآبدین و عقاید و افعال
 شخصیه آنها کادی نیست. و اگر خود بخلاف آن میکنند که دیگران میگویند لزومی ندارد که دیگران
 بهم پیروی کنند اعمال آنها را. پس لزوم در پیروی اقوال است نه در پیروی افعال بشری
 بلکه مطابق باشند باقول خدا و رسول و بخصوصه خانی باشند از شایسته فریب مگردانم قرینی خارج
 ساختن بندگان خدا از شاهراه حق و صراط مستقیم.

بعضی از جنجال هستند که غالباً مانند اطفال خردسال بعضی سؤالات بیج میپرسند چنانچه
 سعدی علیه الرحمه بیان فرموده است قول انگلیسی را که گفته "خفته را خفته کی کند بیدار" و خود
 آن بزرگوار جواب انگلیس دیگران از قبیل او داده است. بیسوی جز خفتی نیست در میان انبیاء
 و اولیاء و بزرگان دین و علماء و فضلاء در اقوال بجز آنکه آنها میگویند و خود نیز بعمل می آورند و
 بحسب درجات و مقامات و صفات خود بعضی افضل و اکمل اند از بعضی دیگر مثلاً انبیاء معصوم
 اند و چنانچه عقیده تمام اهل اسلام است محمد عربی م بدون وحی سماوی سخنی بر لب نمی آورد.
 ولیکن دستگاه پادشاه حقیقی نیز مانند پادشاهان مجازی است. البته حاکم شهر یا قلمروی
 باغارش یا سپاهی پرنسپس فرق کمی دارد و چند آنکه جوابدهی آن حاکم است جوابدهی این فرارش
 نیست و چندان هم که بر او اعتماد است بر این نیست. مگر در جریان احکام همه یکسان استند
 و هر یک را منصب و عهد و فرائض جداگانه خاصی است. خدایتعالی رسول خود را فرمود
 فان عنیت فوق کل علی الله. همین کلام را رسول الله بطرز دیگری فرمود به شترسواری که فقال
 ان را بنده و از آن پس توکل بر خدا کن. "با توکل زانوی اشتر بنید" سعدی صاحب این کلام
 را بطرز دیگری گفت "رزق هر چند بیگمان برسد شرط عقل است حجتن از دره" (مگر مرا و
 گدائی نیست بلکه محنت و کسب است). پس سعدی هم پیغمبر رسولی بود عظیم ایشان چه در عهد
 خودش و چه تا زمانی که کلام او باقی است و کتابی هم داشت که اگر مسلمانان بر بسیاری از آیات
 آن عمل کرده بودند باین نکبت امروزه درنی افتادند و اگر امروز هم عمل کنند باز امید بهبودی

هست و از آنجایی که همین شعر مذکور بالاست - هر پدری فرزندان خود را بمنزله رسولی است و لیکن
 ممکن است که آن پدری که پسر خود را پند میدهد که فلان عمل را مکن خود میکند و خود گنهگار است -
 اما انبیاء هم با وجود معصوم بودن ممکن است که نزد پادشاه علی الاطلاق در بعضی مقامات ترک
 دولتی کنند که مورد عقاب الهی واقع شوند چنانچه در مقامی اشد تعالی حضرت داود و عیسی
 عتاب فرمود که یاد او دانا جعلناک خلیفة فی الارض الخ - ای داود ما ترا در زمین حکومت
 را دیدم پس حکم کن در میان بندگان ما با انصاف و بی روی مکن خواهش نفس خود را الخ آیه -
 صیب خود را بتاکید و مبالغه و حکم حکم فرمود یا ایها الرسول بلغ ما انزل الیک فان لم تفعل فما
 بلغت رسالتک الخ - ای رسول چرا نمی رسانی برسان بخلق آنچه که فرستاده شده بسوی تو از
 پروردگار تو و اگر زسانی پس تمام و کمال رسالت خدا را بجای آورده باشی - البته اعظمی بود
 که رسالت آنحضرت بدون آن تکمیل نمی یافته و گویا خاص برای تبلیغ آن آن رسالت شده بوده
 یا بعبارة دیگر تکمیل رسالت آن حضرت موقوف به رسانیدن آن بوده - پس بهر حال کلام حق چون بدون
 غرض از زبان کسی برآید باید از او شنید و بر آن عمل نمود - بنابراین اگر پدری فرزندان خود را بصداقت
 منع کند از فعلی که خوب و بجای می آید و بخیل که خود پشیمان است و میگوید "من نکر و من شکر بکنید" این پدر
 نیز بمنزله رسولی است چرا که بر خلاف شرط پدری عمل کند و فرزندان خود را بطریق گمراهی دلالت کند
 چنانچه بسیاری در این ملک چنین میکنند - البته هیچ شک و شبهه نیست که بالقدر و در هر عالمی باید عامل هم
 باشد و چنانکه کلام عالم با عمل اثری بخشد کلام عالم بخیل نمی بخشد مگر باید دانست که این خاصیت
 به عالم و عاقلانه دارد بلکه نسبت دارد به پادشاه و وزیر و امیر و پسر و مرشد و استاد و والدین و غرض تمام
 بزرگان هر قوم و ملت که بموجب اقوال خدا و انبیاء خود را جوابه خدا میداند برای اعمال و افعال
 کسانی که آنها سپرده شده اند - همه شبانان اند و همه جوابه گو سفندان خود هستند -

آیدیم بر سر مطلب

ابتدا باید خردمندان مآلاً حفظ این نکته عظیم ایشان را بفرايند که خداوند علی اعلیٰ جل جلاله
معم زواله خود در جای میفرماید یا ایها الناس انا خلقناکم من ذکر و انشی وجعلناکم شعوبا و
قبائل لتعارفوا ان اکرمکم عند الله التقوى - ای مردمان بدرستی که ما خلق کردیم شما را
از یک مرد و یک زن و گزروانیدیم شما را شعبه شعبه و قبیله قبیله (محض) برای شناسائی و تمیز از
یکدیگر - پس جز این نیست که گرامی ترین شما نزد خدا کسانی اند از شما که تقوی و خدا ترسی آنها
بیش است - چونکه در این آیه خدایتعالی بلفظ ناس خطاب فرموده و خاص مؤمنان و مسلمانان
را خطاب نفرموده از آن معلوم میشود همچنین از رُخزمره حالت بندگان ظاهر میگردد که همه
بندگان خود را خدایتعالی یک چشم عنایت و رحمت ملاحظه میفرماید و رحمت و عطف و عظیم است و
درین مقام و نکته هیچ گروهی را مستثنی نفرموده و در میان مسلمان و کافر فرقی ننهاده و مخصوصه اسلام
هم چیز جدیدی نیست یعنی که اسلام محض ایمان بوجدانیت و وجود اوست و ایمان بآن چیزهای
است که ذکر فرموده و حضرت ابراهیم خلیل و نوح و دیگران را هم مسلمان ذکر نموده و بیشک کام به نبیاء
و نیکان اول هم مسلمان بوده اند - پس ما باید بگوئیم که در میان بندگان خدا این آیه معلوم میشود که
خواه بدین محمدی باشند - خواه بدین موسوی و عیسوی و زرتشتی و هندوی کسانی را تقرب بیش است
که تقوای آنها بیش است - مگر چنانچه بالا بیان رفت خدایتعالی در این دنیا و بطور ظاهر هر چه
یکسان مهربان و لطیف است "خدا را است مسلم بزرگوار و علم که جرم بین و نمان برقرار میدارد"
و چنانچه میفرماید شما را از یک پدر و مادر خلق نموده ام و فرقی در میان شما نیست برافرض است
که بر این کلام عمل کنیم "بنی آدم اعضای یکدیگر اند که در آفرینش زیکی گمهراند" الی آخر
اشعار - ولیکن چونکه خدایتعالی حکیم علی الاطلاق و قادر علی الاطلاق است و کارهای بندگان و
حکم در میان آنها با اوست و ما را ابد آگاهی از هیچ چیز میبخشد هیچ عمل نیک و بد هیچ گروه
نیک و بد نیست پس در آن طریقی که قدم نهاده ایم و در آن شرائطی که قدم داریم و در آن سببها
و دعوی میکنیم که آن طریق حق است و ما در طریق و شرائط مستقیم حق قدم نهانیم برافرض است

که ملاحظه کنیم که مادی و دنیاهای ما چگونه مارا رهنمائی میکند و آن هدایت نامه که در دست دوست در آن چه درج است و بر آن راه سپاریم -

این راهم باید دانست که اگر آیه بالا محض خطاب بسلامان بود باز شرط اخیر بجای خود است و فقیر نخواهد شد - پس بهر حال چون ما مسلمانی و بحث ما بالفعل بر سر مسلمانان و دستور العمل مادی و هدایت نامه اسلام و اهل اسلام است لهذا ابتدا باید بدانیم که خدا تعالی میفرماید ان الذین عند الله الا سلام یعنی بدستیکه دین حقیقی و حق نزد خدا اسلام است - پس می فرماید ومن يتبع غير الاسلام دينا فلن يقبل منه وهو في الآخرة من الخاسرين - و هر که سواي اسلام را بخوابد و پیروی طریق دیگری را بکند پس هرگز از قبول نخواهد شد چیزی و آنکس در قیامت از زیان کاران است - پس خدا تعالی شروع میفرماید تعریف و بیان نشانهای مسلمانان و پیروان دین اسلام که آنها مورد رحمت و عنایت پروردگار خود خواهند بود و میفرماید فساكتبها للذين يتقون ويؤتون الزكوة والذين باياتنا يؤمنون - پس پیروی خواهیم نوشت (رحمت خود را) برای آنکسانیکه پرهیزگاری میکنند و زکوة میدهند و ایمان می آورند بر آیات و نشانهای ما - از آن پس واضح تر میفرماید که آن گروه کدام گروه اند الذین يتقون الرسول النبي الاثمی الذي بعثوه فكلوا مما كتبوا عند همد في التوراة والانجيل یا مذهب المعروف ونبههم عن المنکر وعلل لهما الطیبات وحرّم علیهم الخبائث وایضع عنهم اصرهم واکلال التي كانت علیهم فی الذین امنوا به وعتزوه وعتزوه واتبعوا النور الذی انزل مع اولئک هم المفلحون - (آن گروه مذکور کدام گروه اند) آنکسانی هستند که پیروی میکنند آن رسولی را که نبی امی است و مژگن را و خواهند یافت (مسلمانان یا یهود و نصاری) که نوشته شده و نزد آنها موجود است و توره و انجیل و آن پیغمبر امر میفرماید بآنها بکارهای پسندیده و منع مینماید از کارهای ناپسندیده و حلال می سازد برای آنها چیزهای پاک و پاکیزه را و حرام میکند برای آنها چیزهای ناپاک و نجس را و ماسقط

میکنند از آنها بار آنها را (و دور میسازد) آن مشقتها را که بر آنها بوده هست پس آنانکه ایمان آورند
 یا و او را تعظیم نموند و او را یاری کردند و پیروی نمودند نوری (یا هدایت نامه) را که با شفاعت
 و همراهی او نازل شده است آن گروه هستند رستگاران پس از آن خدا فرمان میدهد آن
 رسول را که محمد باشد که قل یا ایها الناس اتی رسول الله الیکم جمیعاً الخ - بگو ای مردم بدستیکه
 من رسول اتم از جانب خدا بسوی شما اهل عالم تمام الخ - باز در جای دیگر خدا تعالی امر میفرماید
 به رسول خود قل ان کنتم تحبون الله فاتبعونی حبیبکم الله و یغفر لکم ذنوبکم - بگو (ای محمد)
 خلق عالم را که اگر شما خدا را دوست میدارید (یا دعوی میکنید که دوست می دارید) پیروی کنید
 مرا تا که خدا دوست دارد شما را و بیا مژدگانان شما را -

بنابر این هم دینان ما در سر اسر جهان سنی و شیعه و و تابی و ممدوی و نجیری و سایر هفتاد و دو
 ملت و شیخ و سید و غفل و پنهان و هندی و ایرانی و ترک و عرب و پیرو مرشد و غرض هر بزرگوار
 از هر قوم و ذات که چون از او پرسند چه دینی داری بگوید "مسلمانم" بدانند که آن دین اسلام
 که خدا فرموده نزد من دین حق است این دین لفظی نیست که این بزرگوار بلب دارد بلکه معنی واقعی
 و حقیقی آن آن شمر اعلی هستند که متعلق و مربوط اند باین لفظ "مسلمانی" از این است که حافظ و از
 وای اگر از پس امروز بود و فزونی - تمام هفتاد و دو ملت یا بیشتر اسلام فرود آید و میگویند و
 معتقد این استند که از اینها یکی ناجی و بهشتی است و باقی دیگر غیر ناجی و جهنمی اند - ابد و دین سنگی
 نیست که یک ملت یا فرقه نامعلوم ناجی خواهد بود و دینی هر ملتی که باشد آن خواهد بود که تقوای او بیشتر
 است و بدون تفنن آن شرط عظیم ایشان خواهد بود یعنی پیروی رسول الله و هر قدری -

در درجات مسلمانان

اکنون بیان میکنیم درجات مسلمانان را تا معلوم کنیم که اعلا ترین درجات کدام است
 از فوای آیات قرآنی چنین معلوم میشود که در اسلام سه درجه و مرتبه است - اول و پست ترین
 همه اسلام است و از کلام خود خدا تعالی معلوم میشود که درجه اسلام بسیار پست است بلکه هیچ نیست

قالت الاعراب المنافل له تؤمنوا ولكن قولوا اسلمنا ولما دخل الايمان في قلوبكم الخ .
گفتند اعراب که ما ایمان آوردیم بگوای محمد آنها را که شما ایمان نیاورده اید ان البته بگوئید که
مسلمان شدیم مگر ایمان در دلهای شما نیست الخ - ازین آیه صاف بر هر طفل و مرد بازاری لا ینعلم
هم معلوم میشود که اسلام خود چیز و لفظی حقیقتی است و معنی واقعی اسلام ایمان است - بعد از آن
بیان میفرماید که کسانی که ایمان آورده اند کدام گروه اند دشمنانهای آنها چیست و آنها صادق
و راستگو هستند - اما ایمان و تقوی - اگر چه مشکل است تیز دادن ایمان را از تقوی زیرا که
خدا تعالی غالباً در هر جا که خطاب فرموده است بـمسلمان واقعی فرموده است "ای کسانی که ایمان
آورده اید - یا آنانکه ایمان آورده اند" - مگر در آن آیه عظیم الشانی که خطاب فرموده است
بر عموم خلق کلی ظاهر نموده است که تقوی بالاتر است از هر درجه از درجات نیکی یا عبادت و
و انقیاد و میفرماید از تمام خلق که اعمال نیک و احکام مرا بجای آورند تقرب کافی نزد من بیش
است که تقوی و پرهیزگاری و خدا ترسی آنها بیش است -

یک نکته باریکتر باز بنظری آید که در بعضی مقامات خدا تعالی بطور تاکید میفرماید ای کسانی که
ایمان آورده اید ایمان آرید و چنین و چنان کنید - مثلاً میفرماید یا ایها الذین امنوا امنوا
بالله و رسوله و الکتاب الذی نزل علی رسولہ الخ - ای کسانی که ایمان آورده اید زبان و
ناقص ایمان کامل آرید بخدا و رسول او و کتابی که نازل فرموده بر رسول خود الخ - شاید در این مقام
ایمان اول مراد ایمان نا کامل زبانی است یا که ایمان غیر حقیقی و محض از روی لغات و ظاهر داری است
و ایمان ثانی ایمان کامل واقعی است که ایمان بخدا و رسول او باشد و تمام آنچه در کتاب نازل شده
بر آن رسول صریح است - کما و مسلمان هستند که صرف لباس و عبادت مسلمان اند و دیده
میشوند روز و شب که بیشک در تمام عمر خود یکی از اعمال شرع اسلام را بجا نیاورده و نمی آورند بلکه
به طور اتفاق گاهی اشهدان لا اله الا الله و اشهد ان محمداً رسول الله هم بر زبان جاری نه کرده
و نمی کنند - شاید اگر در لباس و وضع دیگری مشتبه با و اتمامی دیگر باشند و کسی پرسد که

شما مسلمانید و چنین مقامی بطور ضرورت اقرار به سانی بکنند و بگویند ما مسلمانییم و این حال
 نه تنها در میان عوام بازار و بهمال وجود دارد بلکه در میان بسیاری از بزرگان عالمی شان هم وجود دارد.
 در جای دیگر خدایتعالی میفرماید: **وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ**
فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيرًا - و هر که بجا آورد اعمال نیک را خواه مرد باشد
 خواه زن (بشرط آنکه) مؤمن باشد پس آن گروه داخل بهشت شوند و ظلمی بآنها نشود -
وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا - و کسیکه نیکو کاری کند
 و مؤمن هم باشد پس نترسد از ستم و نقصان - **مَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ**
فَلَا كُفْرَانَ لِسَعِيهِ - پس کسیکه نیکو کاری کند (بشرط آنکه) مؤمن باشد پس ضایع نخواهد
 شد سعی او یعنی کار خیر او - از این آیات معلوم می شود که باید ایمان خالص و حقیقی باشد
 و اینگونه ایمان زبانی ایمان منافقین است که خدا وعده جهنم و عذاب داده است بآنها -
أَمَّا تَقْوَىٰ - از خدای آن آیه اول که منسوب به امر تقوی نوشته شد و نیز آیه اول قرآن
 مجید که خدایتعالی میفرماید **ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ** این کتاب شک
 نیست در آن که راهنماست بر همین گاران را - معلوم میشود که مقام پر همین گاری و پر همین گاران بسیار
 اعلی است - باین معنی که درجات مسلمانان و حتی ایمان داران همه یکسان نیست و از ابتدا
 در خدمت رسول الله مهم گاهی یکسان نبود - چنانچه مثلاً در حق سلمان فارسی رسول الله فرمود
السَّلَامُ مِنَّا أَهْلَ الْبَيْتِ وَأَهْلُ بَيْتِ رَسُولِ اللَّهِ خَيْرٌ شَرِّكَائِي آيَةُ مُبَاهِدٍ وَبِغَيْرِي نَبُوذٌ وَخُودُ عَلِيٍّ
مُرْتَضَىٰ ام متقیان بود - در تقوی یک نوع خوف و خشیت و احترام است از عظمت و جلال و
 جبروت خدائی که در وجود هر مسلمان و حتی هر مؤمنی هم نیست - از جمله آیاتی که در خصوص تقوی و
 در حق متقیان در کلام مجید موجود است و فقیر من جمله در اینجا می نویسم اینهاست: **بَلَىٰ مِمَّنْ أَدْرَىٰ**
بِعَهْدِكَ وَاتَّقِ فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ - بلی کسیکه ایفا کند بعهده خود و پر همین گاری گفت
 پس تحقیق که خدا دوست دارد و پر همین گاران را - **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ**

تقاته ولا تموتن الا وانتم مسلمون ای کسانیکه ایمان آورده اید (ایمان ناکامی)
 پرهنیزگاری کنید و از خدا ترسید چنانچه شرط پرهنیزگاری و ترسیدن است و نیزید مگر
 اینکه مسلمان حقیقی باشید - ازین آیه معلوم می شود که درجه ایمان رتقوی فرقی دارد -
 و سارعوا الی مغفرة من ربکم و الجنة هم فيها السموات والارض اعلا للمتقين -
 و شتاب کنید بسوی آمرزش (و تقرب) از پروردگار خود بسوی بهشتی که پهنای آن
 پهنای آسمانها و زمین است و آماوه شده است برای متقیان - بحقیقت آن بهشت همان
 تقرب است به پروردگار - مگر خدا تعالی در مختلف مقامات نشانها و خصال متقیان را نیز
 بیان میفرماید چنانچه در پی همین آیه است الذين یفقهون فی السواء والضواء والکاملین
 الغیظ والعافین عن الناس واللّه یحبّ المحسنین (متقیان) آن گروه اند که اتفاق
 میکنند (در راه خدا) در آسایش و سختی و فرو خوردن گان خشم خود اند و عفو کنندگان تقصیر مردم
 اند و خدا دوست میدارد نیکوکاران را - در این آیه مقصود اصلی و سبب روشن این کتاب
 نیز موجود است که مراد همدردی باشد و اتفاق - فرو خوردن خشم عفو تقصیر مردم بعضی از کیفیات
 همدردی اند - و باز منسوب بهمین متقیان میفرماید والّٰین اذا فعلوا فاحشة او ظلموا
 انفسهم ذکروا الله فاستغفروا الذّٰنوبهم الخ - (و نیز متقیان) آنان استند که چون
 کار زشتی کنند یا گنای خود میکنند یا دیگر میکنند خدا را پس آمرزش میخواهند برای گناهان
 خود الخ - اما یتقبل الله من المتّقین این است و جز این نیست که خدا قبول میکند (اعمال نیکو
 و نیکوئی ها) از متقیان - و از لغت الجذّة للمتّقین و نزدیک آورده شود بهشت برای متقیان
 فاتقوا الله واطیعوا پس ترسید از خدا و اطاعت کنید مرا - و انجینا الذّٰین امنوا
 وکانوا یتقون - و نجات دادیم آنان را که ایمان آوردند (و علاوه بران) بودند پرهنیزگاران
 انّ المتّقین فی مقام امین - بدستیکه متقیان در مقامات امن و آسایش باشند - و
 آیه دیریم مدّبال این می آید - مثل الجنة التي وعد المتّقون فيها انهار من ماء غیر سکن

و انهار من لبن لم يتغير طعمه و انهار من خمر لذّة للشاربين و انهار من عسل مصفى
 و لهد فيها من كل الثمرات و مغفرة من ربهم - صفت بهشتی که وعده کرده شده است
 برای متقیان چنین است - در آن بهشت جویهاست از آبی که گاهی متغیر نشود و جویهای آبی
 از شیر که مزه آن متغیر نیست - و جویهای است از شراب لذت بخش ایشان گان را و جویها
 است از عسل صاف کرده شده - و ایشان راست در آن بهشت از هر قسم میوه (و علاوه بر اینها)
 آمرزش است برای ایشان از پروردگارشان - ان المتقين في جنّات و نهدي في
 مقعد صدق عند مليك مقتدر - بدستیکه بر هیزگاران و خدا ترسان در بوستانها
 و چشمها باشند و نشسته باشند و مجلس صدق و صفای نزدیک پادشاه توانا - همین است
 آن تقرب که ابتدا فرموده است - صاحبان آن تقرب که بصفت تقوی موصوف بودند
 کدام کسان بودند آن کسانی بودند که بتقصیر عبادت خود متصرف بودند و میگفتند ما عرفناک
 حق معرفتک و ما عبدناک حق عبادتک که مورد تاج کولاک لما خلقت الافلاك
 گشتند و خلعت ان الله و ملائکته یصلون علی النبی پوشیدند متقیان کسانی بودند
 که هر شب هزار رکعت نماز میکردند و چندین مره از خوف خدا یهوش می شدند و پیوسته
 در کمال خاکساری و عجز و انکسار برب داشتند الهی قلب محبوب و نفسی معیوب
 و عقلی مغلوب و هوای غالب و طاعتی قلیل و معصیتی کثیر و لسانی مقربا للذّوب
 هیچ شک و شبهه نیست که این کسان بودند یا گروهی از قبیل این کسان که در حقشان
 واروشد و بشر المؤمنین الذین اذا ذکر الله وجلت قلوبهم و الصابرين علی ما
 اصابهم و المقيمی الصلوة و حارز قنایه ینفقون - و بشارت ده (ای محمد) عجز
 و انکسار کنندگان را (یعنی) آن کسان را که چون ذکر خدا شود در زوآنها می ترسد و لهما
 ایشان و صبر کنندگان اند بر هر مصیبتی که بر آنها وارد آید و بر پا میدارند نماز را و از آنچه
 مائوسی آنها کرده ایم اتفاق میکنند - انما المؤمنون اذا ذکر الله وجلت قلوبهم

واذا قلت عليهم اياته زادتهم ايمانا وعلى ربهم يتوكلون - الذين يقيمون الصلوة
 ومارزقناهم ينفقون - اولئك هم المؤمنون حقا لهم درجات عند ربهم ومغفرة
 ورحمة كريمة - بتحقيق مؤمنان کسانی هستند که چون ذکر خدا شود نزد آنها ترسد و بهای
 آنها و چون خوانده شود برای آنها آیات خدا زیاده تر شود و ایمان آنها و آنها را خدا ای
 خود تو کل کندگان اند - (این مؤمنان) آنان استند که برپا میدارند نماز را و از آنچه
 روزی داده ایم آنها را در راه خدا اتقاق میکنند - این گروه استند مؤمنان از روی حقیقت
 و برای آنهاست درجات بسیار عالی نزد پروردگار آنها و آمرزش است و روزی نیک
 و الذی جاء بالصدق و صدق به اولئك هم المتقون - و آن کسی که آمد بربستی (شاید معنی این
 است که صداقت و راستی اختیار کرد) و پیروی نمود آن صداقت را آن گروه هستند متقین
 و الذین تبوءوا الدار و الايمان من قبلهم يحبون من هاجر اليهم و لا يجدون في صدقهم
 حاجة مما اوتوا و يوفون على الفسخهم و لو كان بهد خصاصة و من يوق شغ نفسه
 فاولئك هم المفلحون - و آن کسانی که در دار اسلام جایگزینند و ایمان آورند پیش از
 مهاجران و دوست میدارند کسی را که هجرت گزیده است بسوی آنها و نمی یابند در خاطر خود
 و غنیمت از آنچه داده میشود مهاجران و دیگران را بر خود اختیار میکنند اگر چه خود محتاج استند
 (یعنی آنچه را که خود محتاج بآن استند دیگران بذل میکنند) - الا المصلين الذین هم علی
 صلاتهم دائمون و الذین فی اموالهم حق معلوم للسائل و المحروم - و الذین
 یصلون بیوم الذین - و الذین هم من عذاب ربهم مشفقون - ان عذاب ربهم
 غیر مأمون - و الذین هم لفرعهم حافظون - الا علی ازواجهم او ما ملکت ايمانهم فاما
 غیر ملومین - فمن ابتغی وراء ذلك فاولئك هم العادون - و الذین هم لا مانع
 و عهد هم راعون - و الذین شهداء انهم قامون - و الذین علی صلواتهم محافظون
 اولئك فی جنات مكرمون - این آیات در سوره معارج ذکر شده اند در جای که خدا تعالی

میفرماید عموماً انسان چنین و چنان معایب در وجود دارند "سوائی نماز گذارندگان (یعنی
 مؤمنان نماز گزار) کسانی که در نماز خود مداومت کننده اند. و آن کسانی که در اموال آنها اعتدال
 مقرر است برای سائل و محروم (یعنی سؤال کننده و سؤال ناکنده) و آنانکه یقین دارند بر روز جزا
 و آنانکه از عذاب پروردگار خود ترسان اند. زیرا که بدستی عذاب پروردگار ایشان غیر مأمون است
 و از آن ایمنی و رهایی نیست. و آنانکه ایشان شرمگاه خود را (از شهوت رانی) حفظ میکنند سوائی
 از زنان منکوحه و کنیزان خود و تحقیق که در این صورت اخیر ملائمتی بر آنها نیست. پس هر که بخواهد این
 طریق را سپارد و ازین راه منحرف شود پس آن جماعت ایشان اند از ده گزندگان و منحرف شوندگان
 و آنانکه ایشان امانت باور غرضی خود را رعایت کنندگان اند. و آنانکه ایشان بگواهیهایی خود قائم و
 ثابت بقدم استند. و آنانکه از نماز خود خبر دارند یعنی غفلت نمی ورزند و ترک نمیکند. این گروه
 (که باین صفات مذکوره ماقبل تماماً مشصف اند) در بهشتها خواهند بود و مغز و مکرم. "از آن پس
 میفرماید "ان الا برایشرون من کاس کان مزاجها کافرا. عینا لیشرب بهاء الله
 بفجوهها تفحیراً. یوفون بالذنوب و یخافون یوما کان شره مستطیرا. و یطهرون
 الطعام علی حبه مسلکینا و یتما و ایسرا. انما نطعمکم لوجه الله لا نرید منکم جزاء و لا
 شکورا." هر آینه نیکوکاری نوشند جامهائی (یا شرابهائی) که مزاج کافور دارند و بسیار سرد
 و خوشکوارند و از چشمهائی که بی آشنائی از آنها بندگان مقرب خدا از مجاریها جاری اند.
 (آن مؤمنان و نیکوکاران) و فایمکنندند مای خود را می ترسند از روزیکه مشقت آن ظاهر
 و هویدا است. و محض بر محبت خدا (و با وجود احتیاج خود) طعام می خورند مسکین و یتیم و یرای
 و میگویند جز این نیست که ما طعام میدیم شما را محض برای خوشنودی خدا نه برای آنکه شاد و
 عوض چیزی بجا بدهید یا ادای شکر احسان ما را بجای آید. پس از همه خدایانی در
 حق ایشان میفرماید "انما لیکم الله و ما سئلوه و اللّٰه ین امنو اللّٰه ین تقیون الصلوة
 و یؤتون الزکوة و هم را کون. "جز این نیست که ولی (یا دوست) شما خداست و محل او

وگسائیکہ ایمان آورده اند و آنکسانیکہ برپا میدارند نماز و میدهند زکوٰۃ را و آنہا پیوستہ رکوع
 کنندہ اند " یک بزرگواری نویسند " اگرچہ طبرانی اور عبدالرزاق اور جریر اور ابن ابی حاتم
 اور ابن مردویہ نے اس آیت کا شان نزول اس قصہ کو قرار دیا ہے جس میں حضرت علی کا رکوع
 کی حالت میں ایک فقیر کو انگوٹھی خیرات کرنیکا ذکر ہے مگر اس قصہ کی سند زائد و طلب ہے
 اسلئے اولی یہ ہے کہ اوپر کی احادیث کے موافق آیت کے اس مکررہ کا شان نزول بھی
 حضرت عبادہ بن صامت کا قصہ قرار دیا جاوے اور حضرت علی کو بھی آیت کا مصداق ٹھہرا
 جاوے " اگرچہ ولین مقام یعنی در این کتاب غرض بندہ نیست کہ ظاہر یا ثابت کہ کم کا شان نزول
 ہر یک یا نین آیات چیت و در حق کدام کس و در چہ واقعہ نازل شدہ است و غرض بندہ صرف یہی
 است کہ ظاہر سازیم کہ آن بندگان خدا کہ در نزد خدا تقرب داشتہ اند و صاحبان ایمان و تقوی
 کامل بودہ اند چگونہ صفات داشتہ اند و چگونہ اعمال را بجا آورده اند کہ مقرب در گاہ احدیت
 شدہ اند و لہذا کسانیکہ در ہر زمان دعوی مسلمانیا یا ایمان داری و پرہیز گاری میکنند باید تاسی
 با آنہا بکنند و متصف بآن صفات بشوند و آن اعمال را بجا آرند ۔ لیکن این آیت فوق بلحاظ
 پذیری باید در حق علی مرتضیٰ علیہ وارد شدہ باشد زیرا کہ معلوم نمی شود کہ در میان مؤمنان شخص
 دیگری باشد کہ در امر مذکور ثالث خدا و رسول او واقع شود ۔ اگر ظاہر کیاہ را ملاحظہ کنیم بہ لفظ
 اموا کہ جمع است چنین مفہوم میگردد کہ تمام کسانی کہ ایمان آورند ہمہ در این آیت شریک
 میشوند بدون استثنای حضرت علیؑ یا حضرت عبادہ رضی ۔ و اگر الذین را عطف قرأ
 در ہم پس چنین میشود معنی آیت کہ " ولی یادوست شما خدا است و رسول او و صاحبان ایمان
 عموماً و نیز گروہ دیگری کہ دائم در رکوع استند ۔ و لہذا ما باید جستجو کنیم کہ آن گروہ را کس
 کہ دائم گروہ اند و بالجمہ این آیت بہیچوجہ نسبتی نہ بحضرت علی دارد نہ نسبتی بحضرت عبادہ ۔
 مگر در ترجمہ اردوی تاریخ الخلفاء مطبع صدیقی لاہور این عبارت درج است " ابن
 عباس نے فرمایا کہ جہاں کہیں کلام خدا میں یا ایہا الذین اموا آئے وہاں یہ سمجھنا

چاہئے کہ حضرت علیؑ انکی امیر و شریف ہین۔ خدا نے اکثر صحابہ پر عتاب فرمایا ہے مگر حضرت علیؑ کا ہر جگہ خیر کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ جو کچھ حضرت علیؑ کی شان میں نازل ہوا ہے کسی کی شان میں نہیں ہوا۔ چنانچہ صرف آپ ہی کے لئے تین سو آیتیں نازل ہوئی ہین۔ اللہ اعلم بحقائق الامور۔

بیان مختلف درجات اہل اسلام سوای صاحبان ایمان واقعی

بہر حال چنانچہ بالا گفتہ مرا بھیچہ از نوشتن این کتاب غرض اثبات حق کی یادگیری نیست بلکہ غرض یہین است کہ بر تمام کسانی کہ دعویٰ مسلمانی میکنند فرض است کہ بموجب ہدایات و اوامر و نواہی الہی و شرایع اسلام عمل کنند و ہر فرقہ ہر کرا کہ بزرگ و رئیس دین و مذہب خود میدانند و بطور یقین و اندوہی دانش و معرفت و بدون خوف جان و امیدان میدانند کہ تمام اعمال و افعال آن کس بروفق ہدایات خدا و رسول بودہ اورا پیروی کنند۔ مرا با بھیچس هیچ فرقہ بحث و گفتگو نیست۔

از بعضی آیات قرآنی مستفاد میشود کہ بسیاری از اہل اسلام بحقیقت مسلمان نبودند و نیستند امروز۔ بعضی دیگر مسلمان بودند و هستند محض زبان و نہ عمل میکنند بارکان و نہ ایمان دارند در قلب۔ بعضی دیگر هستند کہ بعضی اعمال را بجای آرند و بعضی دیگر را بجائی آرند و آن ہم از روی عدم معرفت۔ از آنجملہ این آیات ذیل استند۔

اَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اَلْبَزُوا نَفْسَکُمْ وَاَنْتُمْ تَقُولُونَ الْکِتَابُ افْلَا تَعْقِلُونَ۔ آیات شہا مردمان را امر میکنند بکارهای نیک و خود فراموش میکنند و حال آنکہ شما کتاب میخوانید آیات فہمید۔ یا ایہا الذین امنوا ادخلوا فی السّلم کافّة ولا تتبعوا خطوات الشّیطان انّہ لکم عدوّ مبین۔ ای کسانیکہ ایمان آورده اید در آئید در اسلام تماماً (یا بطور کمال) و پیروی نکنید کماہی شیطان را بدرستی کہ او شمار دشمن آشکار است۔ لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی

تتفقوا مما تحبون وما تنفقوا من شيء فان الله به عليم - هرگز نیکویی حاصل نکنید
 جز آنکه اتفاق کنید از آنچه که دوست دارید و هر چه را اتفاق کنید پس بد رستیکه خدا بآن
 آگاه است - لا يستوی القاعدون من المؤمنين غير اولى الضرر والمجاهدين
 في سبيل الله باموالهم وانفسهم فضل المجاهدين باموالهم وانفسهم على القاعدین
 در راه و کلاً وعد الله المحسنی وفضل الله المجاهدين على القاعدین اجرا عظيما
 بر اینستند نشینندگان از مسلمانان آنانکه ابداً عذری ندارند و تندرست استند با آن
 مسلمانانی که جهاد میکنند در راه خدا چه بمال و چه بجان خود (بلکه) خدای تعالی فضیلت داده
 است مجاهدین را بمال و جان آنها (یا آنانکه مجاهده مینمایند بمال و جان خود) بر نشینندگان
 از حیثیت درجه و هر یک را وعده نیک داده است خدا و بزرگی داده است خدا بمجاهدین را
 بر نشینندگان + "الذين امنوا ولم يلبسوا ايمانهم بظلم اولئك لهم الا من وهم مهتدون"
 کسانی که ایمان آورند و نیاسختند ایمان خود را بظلم (یا شرک یا ریاد و شال اینها) برای آنهاست
 ایمنی و آنها هستند راه یافتگان + یا ایها الذین امنوا لا تخفوا الله والرسول وتخفوا اما
 ناکم وانتم تعلمون - ای کسانی که ایمان آورده اید خیانت نکنید با خدا و رسول و همچنین خیانت
 نکنید امانات یکدیگر را و حال آنکه شما میدانید (یعنی دانسته و بجهر میکنید) قل ان كان
 آباؤکم وابناؤکم واهواؤکم وازواجکم وعتیدتکم واهوال اقترفتموها و تجارة یخسئون
 کساده ها و مساکن ترضونها حب الیکم من الله ورسوله و جهاد فی سبیلہ فترضوا
 حتی باقی الله بامرہ والله لا یهدی القوم الفاسقین - "گو (ای محمد و مؤمنان را)
 که اگر پدران شما - پسران - برادران - زنان - و خویشان بدان شما و آن مالمانی که کسب
 کرده اید و تجارتی که از کسی و بی آنی خالف استید و منزلتانی که پسندیده شما دوست تر
 و محبوب تر از شما از خدا و رسول او و جهاد در راه خدا پس منتظر باشید تا آنکه یار
 خدا عقریت خود را بر شما و خدا هدایت نمیکند فاسقان را + و منهم یودون النبی الخ -

و از ایشان (یعنی مؤمنان زبانی) کسانی هستند که ایذا میدهند پیغمبر را الخ ، و الذین يؤذون
 رسول الله لهم عذاب الید - و آنانکه ایذا میدهند پیغمبر را برای آنکه است عذاب سخت +
 یا ایها النبی جاهد الکفار والمنافقین و اغلظ علیهم و ما هم جمیع جهنم و بشئ المصیر +
 ای پیغمبر جهاد کن با کفار و منافقان و ورستی کن با آنها (زیرا که) جای آنها جهنم است
 و بد است آن جای بازگشت ، یحلفون بالله ما قالوا ولقد قالوا کلمة الکفر و کفروا
 بعد اسلامهم الخ - سوگند میخورند بخدا که نگفته اند و تحقیق گفته اند سخن کفر را و کافر شده اند
 بعد از اسلام آوردن خود الخ ، قل لعبادی الذین امنوا ليقموا الصلوة و ینفقوا مما
 رزقناهم سرا و علانية من قبل ان یاتی یوم لا یمیع فیه ولا خلال - (ای محمد) بگو
 آن بندگان مرا که ایمان آورده اند (یا آنکه زبان ایمان آورده اند) که بر پای دارند نماز
 را و اتفاق کنند از آنچه ما روزه داده ایم ایشان را در نهانی و آشکارا قبل از آنکه باید آن
 روزه که در آن خیر و فروخت و دوستی نمی شود و نمی توان کرد (یعنی کردن این کارها و اعمال
 خیر را در نیامی توان کردند و قیامت ، الذین یلزمون المطوعین من المؤمنین فی
 الصدقات الخ این آیه و دوسه آیه بعد - یعنی کسانی که عیب میکنند از آن مؤمنان که رغبت
 دارند بدادن صدقه و خیرات الخ ، چندین آیه ماقبل و مابعد همه در خصوص خیرات است و
 بعد روی مؤمنان از یکدیگر و نیز آنچه بعضی از مسلمانان منافق نسبت بیکدیگر میگفته و از یکدیگر
 استهزا و تحریه میکردند و امثال اینها ، لکن الرسول و الذین امنوا معه جاهدوا
 با ما اهدوا الفتنهم و اولئک لهم الخیرات و اولئک هم المفلحون - اعد الله لهم جنات
 تجری من تحتها الانهار خالدين فیها ذلک الفوز العظیم - (با چند آیه بعد) " لیکن
 رسول و کسانی که ایمان کامل آورند با او جهاد کردند با مال و جانهای خود و برای آن گروه
 است نیکبیا و آن گروه است در سنگاران - که آماده ساخته است خدا برای ایشان بوستانهایی
 که از زیر آنها نهرها جاری اند و آنها در آن بوستانها مدام خواهند ماند - این است فیروزی یا

مراد عظیم + در جای خدایتعالی میفرماید الاغراب اشد کفر و انفاقا بادیه نشینان سخت تر
استند در کفر و نفاق (از شهر نشینان) + و باز در جای دیگر میفرماید ومن الاغراب من
یؤمن بالله والیوم الاخر الخ - و از میان باده نشینان کسی هست (یعنی معدودی هستند)
که ایمان می آورد بخدا و روز آخرت الخ + در سوره توبه اکثر آیات از این قبیل استند که ذکر شد +
در سوره احزاب خدایتعالی میفرماید ان الذین یؤذون الله ورسوله لعنهم الله فی الدنیا
والاخره واعد لهم عذابا مهینا - تحقیق کسانی که از امید بند خدا و رسول او را (که آزار یکی
عین آزار دیگر است) لعنت کرد خدا بر آنها در دنیا و آخرت و مهیا ساخت برای آنها عذاب خوا
کننده + والذین یؤذون المؤمنین والمؤمنات بغیر ما اکتسبوا فقد اخطوا بهما بنا
و اما مهینا - "و آنانکه از امید بند مردان مؤمن و زنان مؤمنه را بغیر سببی که بعمل آورده باشند
(یعنی بی سبب و محض از خبت باطن اندامیرسانند یا آنها) پس تحقیق که حمل نمودند بر دوش
خود بار بهشتان و گناه آشکارا (یعنی از آنها میگذرد و عقوبتش برگردن اینهای ماند تا ابد) +
یا ایها الذین امنوا لم تقولون ما لا تفعلون - کبر مقتا عند الله ان تقولوا ما لا تفعلون -
ای کسانی که ایمان آورده اید (محض بزبان) چرا بعمل نمی آید آنچه را که بزبان میگوئید - بسیار
ناپسندیده است نزد خدا که شما بگوئید بزبان چیزی را که بعمل نمی آید - یا ایها الذین امنوا
هل ادکم علی تجارة تبخیکم من عذاب الیم - تو منون بالله ورسوله و تجاهدون
فی سبیل الله باموالکم و انفسکم ذلکم خیر لکم ان کنتم تعلمون - ای کسانی که ایمان آورده اید
محض بزبان آیا دلالتم گنم شما را تجارتی که بر ماند شما را از عذاب سخت - ایمان آید بخدا
و جهاد کنید در راه خدا با مال و جانهای خود زیرا که این عمل بهتر است برای شما اگر بدانید +
ام محسب ان اکثرهم سمعون او یعقلون انهم الا کالانعام بل هم اضل سبیلا -
آیا می پنداری که اکثر آنها می شنوند و می فهمند (نه چنین است) بد رستیکه آنها مانند چارپایان
اند و بلکه از چارپایان هم گمراه تر و نا فهم و بی معرفت تر استند +

بیان بود حالت مختلف درجات اهل اسلام بحسب ایمان و معرفت و اعمال افعال
 حالت اسلام و درجات مختلف اهل اسلام بحسب ایمان و تقوی و معرفت و درجات شباهت
 کلی دارد به گاری آتشی که در یک ترین که بمنزله اسلام است یک انجین است که بمنزله قرآن است
 و یک شخص که انجین را میراند و بمنزله پیغمبر است - در آن ترین بیت یاسی گاری است به
 درجات مختلف - یک یا دو گاری درجه اول است که هر یک از آنها مقرر است از برای چهار
 شخص - دوسه گاری دیگر است درجه دوم که هر یک مقرر است برای دوازده کس - مگر این
 هر دو درجه غالباً خالی اند - گاریهای متعدد دیگری میباشند درجه سوم که بر هر یک نوشته
 است که جای نشست است برای ۴۰ کس - این گاریها همیشه برانداخته میگردانند و بعضی اوقات
 از عدد و مقرر هم زیادند و چنان دوش بر دوش نشسته اند که نفس کشیدن شکل است - و بعضی
 اوقات و آیام خاصی که مسافران زیاد از معمول همیشه اند گاری دیگری را در کار می آرند که مردمان
 باید مانند حیوانات بیکدیگر بچسبند و پیچیده و ایستاده باشند - درین تنگی نیست که بظاهر امر غالباً
 کسانی که در درجات عالیه میباشند هم لایق اند و هم دولت مند و زوردار و برخلاف آن کسانی که در درجات
 آخر اند گرمی نشینند هم فرومایه اند و هم بی بضاعت و گاه گاهی صاحبان شان عالی متناهی نیز
 که بظاهر فاقد مال و حال و وزرا نمی نشینند - مگر سخن بر این است که اگر اینگونه مردمان در آن
 گروه ادانی و ارادل شامل باشند از درجات آنها هیچ وجه نمی کاهد و هر کس را که در حق آنها
 معرفت تام باشد بچشم حقارت بر اینها نظری نکند که در درجه است نشسته اند بلکه چون یکی از آنها
 را بیند فوراً سر بقد و شش می ساید و میگوید "گر بر سر چشم من نشینی نازت بکشم که ناز نمی"
 جای شایسته را برای او تجویز نمیکند - همواره اینان در مقامات عالیه و نزد ملوک با اقتدا
 می نشینند عند ملوک مقدس - و برخلاف این حال بسیار میشود که کسانی که در درجات عالیه
 ترین می نشینند ابداً اجازت و مجال آنرا ندارند که در حضور سلاطین قدم بگذارند - پس درجات
 و حالات مسلمانان چه در زمان رسول الله و در حضور رسول الله و چه در هر زمانی و در حضور

پادشاه علی الاطلاق بر همین منوال است - اول از همه معرفت در کار است - پس ایمان کامل و تقوای حقیقی - و پس صرف کردن جان و مال و مال و اقتدار است و بخل و صراحت و طبع خاطر در راه رضای الهی - این گروه آنها هستند که درجات عالی دارند و پروردگار خود - بیشک اگر فقیر استند و با وجود فقر و فاقه آنچه دارند بر دیگران ایشار می کنند و حتی المقدور در راه رضای خدا مجاهده مینمایند و درجات آنها از همه بالاتر خواهد بود +

حکایت میکنند که وقتی یکی از پادشاهان عظیم الشان اسلام از بخارا پنج کعبه الله روان شد و چهار صد شتر در زیر اسباب و سامان او میرفت در صحرای منی بر اسب کوه پیکری نشسته و کمال تحمل میراند پیاده فقیر پای برهنه در آن صحرا او را بدید و سر بجانب آسمان بلند کرده گفت یا الهی در صحرای قیامت نیز حال من و این پادشاه یکسان خواهد بود - آن پادشاه بشنیده گفت ای مرد بی معرفت تو نمی دانی که خدا تعالی مرا بخانه خود دعوت فرموده است که گفته من استطاع الیه سبیلا ولی ترا طلب نفرموده است - پس اگر من بدانستم که من و ترا در نزد خدا مرتبه یک است گاهی محنت بر خود هموار نیکو دم که باین مقام بیایم + پس چنانچه گفتم این همه اول موقوف است بمعرفت و از آن بعد کما کان پیروی کردن است از احکام و اوامر و نواهی الهی و شرايع رسالت پناهی +

در زمانه رسول الله و حتی در مجلس و حضور سرور کائنات و خلاصه موجودات نشسته بودند جمعی از جهال فرودمایه دینی ادب که ابدان مرتبه آن رسول برگزیده را نمی دانستند که خدا تعالی در حق او فرمود لولاک لما خلقت الافلاك و آن پیغمبر برگزیده را که خدا موی و مالک و اربابا مقرر فرموده بود بر اساسی الله و در شب معراج بمقام قاصد قوسین رسید اگر چه جبرئیل از مقام خود یک قدم پیشتر نتوانست نهاد و بی اجازت و سلام داخل خانه او نمی شد و بزرگواری در حق او گفته است "احمدار بگشاید آن پر جلیل تا ابد همش ماند جبرئیل" و بیشک چنین بود حضرت علی مرتضی با وجود آنکه ابن عم و داماد و وزیر و برادر و باب مدینه علم او بود و از آن اعاوان کثیران و بقول

ابن عباس سید آیه قرآن در حق او نازل گشت و یکی از خمسہ آل عبا بود و در مجاہدہ با کفار
 شریک بود و در کلمۃ الفتنایع و متحد بود و نیز رسول اللہ در حق او فرمود من کنت مولاه
 فعلى مولاه و کان ذلک خود را غلام آن حضرت و الا نشان و خاتم الانبیاء میدانست و گاہی
 بنی اجازت و بنی ابوبانہ در حضور او نمی نشست و بنی ابوبانہ سخن نمی گفت و از فرمان او سرپیچی
 و او را اید و از انہر سانیدہ مگر بسیاری دیگر از مسلمانان جنگی بودند کہ ہرگونہ بنی ابوبی را در حضور
 آنحضرت بجای آوردند و از فرمان او سرپیچی نمودند و او را اید و انہر سانیدہ بین دوسوہ ہجرات
 کہ مسلمانانی کہ در خدمت سرور کائنات می آمدند و می نشستند و خود را از جملہ صحابہ محسوب
 میداشتند در چہ حالتی بودند و چہ اعجابی از انہا سر نیز دیکہ خدای تعالی برای تنبیہ و تعلیم انہا آن
 آیات سخت را نازل فرمود : یا ایہا الذین امنوا لا تقامین یدی اللہ و رسولہ و
 اتقوا اللہ ان اللہ سمیع علیم + یا ایہا الذین امنوا لا ترفعوا اصواتکم فوق صوت
 النبی ولا تحقروا الہ بالقول کجہر بعضکم لبعض ان تحبط اعمالکم و انتم لا تشعرون +
 ان الذین یغضون اصواتہم عن رسول اللہ اولئک الذین استحق اللہ قلوبہم
 للتعقوب لہم مغفرۃ و اجر عظیم + ان الذین ینادونک من و ہا انہ الحجرات اکثرہم
 لا یعقلون الخ + ای مسلمانان در قول و فعل خدا و رسول او تقہم نمکنید (یک بزرگوار چنین
 معنی کردہ است "مت آگے بڑھو آگے خدا کے اور رسول اس کے کے" دیگر چہن چہن میکنید
 "آگے نہ بڑھو اللہ سے اور اس کے رسول سے") و ترسید از خدا ہر آینہ خدا شنوای داناست +
 ای مسلمانان بلند نکنید آوازهای خود را از آواز پیغمبر و بآواز بلند با او سخن گوید نہ چنانکہ شما
 در میان خودتان و با یکدیگر سخن میگوید و بعضی از شما آوازهای خود را بلند تر از بعضی دیگر
 میکنند بباد کہ ازین بنی ابوبی اعمال شما نابہ و شود و شما بخیر باشید + تحقیق آنکہ آوازهای
 خود را پست میکنند در حضور رسول اللہ آن گروہ آنان استند کہ آزمودہ است خدا دلہا را از انہا
 دور نمود و برور تقوی و برای ایشان است آمرزش و اجر عظیم + بدستی آنکہ آواز میکنند

و میخوانند ترا ای پیغامبر از پس حجر با بسیاری از آنها نادان و بیوقوف اند الخ +
 پس بخاطر باید داشت که لازمه همان و هر قوم و هر ملت چنین افتاده است که چون در مجلسی
 گروهی را خطاب میکنند تمام اجزای آن گروه را یکسان خطاب میکنند بهر درجه و مقامی که باشند -
 چنانچه مثلاً خطاب میکنند ای یهود - ای نصاری - ای مجوس - ای بنو - ای مسلمانان حال
 آنکه بسیاری از آنها بحقیقت نیک یا پیرو دین و شرایع دین خود نیستند همچنین در مسجدی اعظم
 پیگوید ای مسلمانان شراب مخورید - زنا نکنید - رشوت مستانید - قمار مپایزید - دروغ مگوئید -
 وعده خلافی مکنید و امثال ذلک - البته در آن مجلس مردمان متقی پرستگار و صالح و ایماندار
 هم نشسته اند و مسلماتانی هم نشسته اند که محض برای تماشا بسجرا آمده یا اگر چای میدهند برای
 چایی آمده اند و محتمل که بعضی هم شراب خورده اند یا خجسته اند و بلکه بسیاری از آنها صرف
 لباس و محض بزبان مسلمان اند - و شک نیست که اگر چه اگر کس در آن مجلس باشند شاید که
 دو کس از آنها مسلمان واقعی باشد مگر مسلمان واقعی هم در اینجا مراد بنده این است که نظایر بعضی
 اعمال خلاف شرع را بجای نمی آرند - لیکن مسلمان حقیقی که صاحب ایمان و تقوی است آنکس
 است که تا ممکن باشد بهیچ وجه خلاف شرع نمی کند و گناه کبیره از سرزد نمی شود و شرط عظیم
 آن این است که صاحب علم و معرفت هم باشد - اکنون در ذیل مرقوم خواهد شد که مسلمان حقیقی
 کدام کسان اند و چگونه باید باشند +

احکام و هدایات و اوامرو نواهی الهی که مسلمانان باید پیروی کنند

چونکه عرض بنده از نوشتن این کتاب این است که یک امری را ظاهر و ثابت سازم مثلاً
 اینکه لب تمام اعمال و افعال و عبادات بندگان خدا "بهدروسی است و بس" پس
 ضرور است بیان بسیار چیزها و کیفیات و تمهیدات دیگر تا که بر سر مطلب اصلی برسیم لهذا بخدمت
 خوانندگان این کتاب عرض میکنم که بحال غور و تحقیق و تدقیق بر این بیانات ملاحظه فرمایند

که بنده باندازه دانست خود در اینجا تحریر میکنم -

ابتدا باید دانست که اگر خدائی هست و این عالم کون و فساد بدون خالق و پروردگاری نیست و آن خدا بندگان خود را بعبث خلق نکرده بلکه برای کاری و عبادتی خلق نموده و تمام انبیاء و کتب را ارسال داشته است برای انتظام این جهان یعنی انتظام میان این بندگان و آن انبیاء و کتب آنچه در آن کتب درج اند همه حق استند و بموجب عقیده تمام مسلمان جهان را در سایر اُمم و ملل اقیامتی و حساب و کتابی و سؤال و جوابی هست و باز گشت همه بندگان بآن جاست و همه سؤال میشوند از هرگونه عمل و فعلی که درین جهان کرده اند و محض برای آن اعمال و افعال مقرر شده است ثواب عقاب و بهشت و دوزخ و قرب پروردگار و دوری از رحمت و لطف او پس ما باید بدانیم و جستجو نماییم که آن اعمال و افعال کدام استند و احکام و اوامر و نواهی الهی چگونه استند نسبت به هر یک از اعمال و افعال ما مسلمانان و نیز تمام بندگان او - چونکه خدای تعالی امر فرموده است ما را که تمام انبیاء و اقوال و احکام و کتب آنها را یک و یکسان بدانیم بانی خود و با اقوال و احکام و کتاب او ازین معلوم میشود که احکام و اوامر و نواهی الهی در هر زمانی و برای هر اُممی یکسان بوده است و آنچه در کتاب ما درج است در کتب دیگران نیز همین ما درج بوده است بلکه تکمیل همه در کتاب ما است و سؤال ما که خاتم الانبیاء است محفل تمام آن احکام است لهذا ما باید در کتاب خود ملاحظه کنیم که خدای تعالی چه فرمان داده است ما را و اعمال نیک یا بد کدام استند و نیکان یا بدان چگونه اند و چگونه باید باشند - لیکن چنانچه ابتدا ذکر شد ضرور است که گوشش بهوش فرا داشت - و این را هم باید دانست که آیاتی که بنده برای غرض و مطلب خود جمع نموده ام تا ما یا بوجه مستقیم یا بوجه غیر مستقیم یعنی خواه بطور و ضوح باشند خواه بطور کنایه مشتمل و متضمن اند بر "همدرودی" اهل اسلام از یکدیگر یا آنکه شرط اسلام و ایمان همدرودی است مثل اینکه بجا آوردن اعمال صالحه و دادن زکوة و نمودن حج بیت الله و صوم و صلوٰة و اشغال ذلک + ابتدا خدای تعالی میفرماید ذلک الکتاب لا ریب فیہ هدی للمتقین - این کتاب

شک نیست که هدایت نامه است برای پرستشگران + پس بیان میفرماید بعضی از علامات یا بگوئیم
 لب علامات و نشانه های پرستشگران را + **الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَعَمَّا**
رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ - متقیان آن کسانی هستند که ایمان آورده اند و می آورند بجزای نادیده
 و برپا میدارند نماز یعنی عبودیت و انقیاد او را و از آنچه روزی داده ایم ایشان را انفاق میکنند
 ولیکن مؤمنان و متقیان را خصال و صفات دیگر هم میباشد مثل اینکه ایمان آورده اند تمام آنچه
 بر تو ای محمد فرستاده شده و آنچه هم که قبل از تو دیگر انبیاء فرستاده شده و بوفور قیامت و
 حساب و جزا و عقاب هم یقین کنی دارند - پس انبیان علامات این گروه میفرماید **أُولَئِكَ**
عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ این گروه مذکور است که از پروردگار هدایت
 نامه رسیده کار خود هدایت یافته اند و همین گروه است که رستگاران یا ستگاری خواهند یافت +
 پس میفرماید **وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرَى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ**
الْخ + بشارت ده (ای محمد) آن کسان مذکور را که ایمان آورده اند و اعمال صالحه بجا آورده اند
 که آنها را بوستانها خواهد بود که از زیر آن بوستانها نهرهای آب جاری اند **الْخ** + و لا تلبسوا
الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَانْتُمْ قُلُونَ - (ای کسانی که ایمان آورده اید و دعوی ایمان داری میکنید)
 پوششید یا در هم و غلط سازید حق و باطل را و پوشیده دارید حق را و حال آنکه شما بخوبی میدانید
 که چه میکنید + **وَاقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ** و برپا دارید نماز را و بپای
 زکوة را و رکوع کنید با رکوع کنندگان + پس از آن میفرماید **أَتَاْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ**
وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَانْتُمْ تَقُولُونَ الْكِتَابَ أَفْلَا تَعْقِلُونَ - آیا شما امر میکنید دیگران را با اعمال
 نیک و خود را فراموش میکنید و حال آنکه شما کتاب میخوانید آیا درک نمی کنید که فهم این کلمات
 است این اشعار سعدی علیه الرحمه "ای هنر مانده بر کف دست عیب مانده از نعل
 ناچ خواهی خریدن ای نادان روزی ماندگی بسیم و غل" تمام مسلمان همان شب و روز بر
 لب دارند "همدی - همدی - همدی" ولی بوی همدی بشام پیچیک رسیده است

اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوا وَالَّذِيْنَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مِنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ
 الْاٰخِرِ وَعَمِلْ صَالِحًا فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ - بتحقيق
 آنکسانیکه مسلمان شدند و کسانیکه یهود شدند و عیسویان و بیدینیان (هر که باشد) هر که ایمان آورد
 بخدا و بروز قیامت و عمل شایسته کند پس برای آنهاست مزد آنها و زود پروردگارشان و زری
 نیست برای آنها و اندوگین شوند و در این آیه در صورت نمودن تفسیری نزد فقیر چنین بنظری آید
 که مراد این است که خواه کسی مسلمان باشد و خواه یهود یا عیسوی یا بیدین بدون استثناء چون
 ایمان آورد بخدا بطور واقع و عمل نیک کند آنکس پسندیده و گاه الهی است یعنی مسلمان شدن
 و در لباس اسلام بودن شرط نیست - یک بزرگوار می نویسد - "حاصل معنی آیت آنکه آدمی در اصل
 انهم فرقه که باشد چون ایمان آورد از اهل نجات بود خصوصیت فرقه نیست" بزرگوار می نویسد
 "یعنی کسی فرقه بر یوقف بنین یقین لانا شرطه است و در عمل نیک است پس آنچه وقت جسته یه کیا
 ثواب پایا" غرض فقیر از این عبارات حاصل نشد و فقیر میگویم که فرقه در اینجا ذکر نیست و فرقه
 آنرا میگویند که در تحت یک دین باشد در اصول و مختلف باشد در فروع مانند فرق مختلفه اسلام
 و نیکین و رایجا ذکر یهود و نصاری و بیدینیان است پس چنین میشود که پیروان هر دین و مذاهب
 حتی بیدینیان اگر بروفی ادیان و اعتقادات خود ایمان کامل داشته باشند و اعمال نیک
 را بجا آرند آنها نیز بنی مزدخواهند بود - چنانچه بنده بسیاری را دیده ام که در ایمان خود بسیار
 پاینده استند و از عیسویان هم یک گروه چنین اند - مگر در صورتی که آنها داخل مشرکین شمرده
 شوند بروفی کلام خدا مزوی ندارند و آمرزیده نمی شوند - چنانچه خدا تعالی میفرماید اِنَّ اللّٰهَ لَا
 یَغْفِرُ اِلَّا شَرَّكَ بِهِ الْاِنْسَ - یعنی تحقیق که خدا تعالی نمی آمرزد آنیکه شرک کند با او را نمی آمرزد
 کسی را که برای او شرک مقرر نماید (الح) پس درین مقام اگر با ایمان واقعی را شتر و طوطی
 محمدی ما بدانیم معنی آیه مذکور چنین میشود "ای کسانیکه مسلمان استید و مسلمان بر زبان و
 سبب آن بودید و ان فخر میکنید بدانید از مسلمان و غیر مسلمان هر که ایمان کامل آید بخدا

و چنین و چنان اعمال صالحه را بجای آورد و مزد خواهد یافت. - مگر بظاهر معنی اول معلوم میشود زیرا که مشهور است و ما مکرر شنیده ایم که گفته اند نوشیروان و حاتم به تبه عدل گستری و سخاوت به بهشت میروند لهذا از عدالت پادشاه حقیقی بعید نیست که سواي مسلمانان را هم که در ادیان خود ثابت بقدم استند و اعمال نیک را بجای آورند اجرب دهد. - بالجمله این امر را باید علما و مفسرین ما در میان خود فیصله نمایند و این از دایره بحث ما خارج است +

این آیه هم نسبت دارد به یهود و نصاری و خدا یقیناً میفرماید بلی من اسلم و محمد لله و هو محسن فله اجره عند ربّه الخ. - ثان البته کسی که اسلام را قبول کرد و محض برای خدا و انیکو کار هم باشد پس برای اوست مزد او زیور و دیگران و الخ + لیسن البدان تولوا و جوهلم قبل المشرق و المغرب ولكن البدن امن بالله و الیوم الاخر و الملائکة و الکتاب و النبیین و اتی المال علی حبه ذوی القربی الیتامی و المساکین و ابن السبیل و السائلین و فی الترقاب و اقام الصلوة و اتی الزکوة و الموفون بعهدهم اذا عاهدوا و الصابرين فی الباساء و الضراء و حین الباس اولئک الذین صدقوا و اولئک هم المتقون. - و لیکونی و نیکو کاری این نیست که شمار و های خود را بگردانید بجانب مشرق و مغرب (و بسیار کارهای دیگر ازین قبیل را بکنید) بلکه نیکو کاری آن است که کسی ایمان آورد بخدا و یقین دارد بقیامت و بوجود ملائکه و کتاب خدا و بدیه مال خود را در راه خدا و محبت او خرج بپوشان نزدیک خود و یتیمان و فقیران و مسافران و سؤال کنندگان (عاجز و سستی) و در آزار کردن بزرگان و بر پا دارن نماز را و بد زکوة را و ایفا کننده باشند بعهده های خود و هنگامیکه بایکدیگر میکنند و صبر کننده باشند در تنگدستی و سختی و هنگامیکه در کارزار اند. این گروه استد راستی و درستی صادق و اینها هستند متقیان. + اینها که ذکر شد و پس از این ذکر خواهد شد در قرآن مجید علامات و نشانه های مسلمانان واقعی را ستباز و پر مهر کار خدا ترسان است و بموجب همین کلام غیر از این اعمال و آنچه دیگر در کتاب خدا ذکر است دیگر اعمال و کارها سر آ

بدعت استند و خلاف مرضی خدا و شرع رسول الله ص. و چنانچه ظاهر است غالب این اعمال هر دو
 است از بندگان خدا که در آن ذکری از گروه و فرقه خاصی نیست ممکن است که فقیر و مسکین سائل
 مسلمان نباشند و بی محتاج باشند. و لا تأکلوا اموالکم بینکم بالباطل و تدلوا بها
 الی الحکام لتاکلوا فریقا من اموال الناس بالاثم و انتم تعلمون. "بخورید اموال
 خود را در میان خود بطریق باطل (یعنی در جلسه و ناچ و خمرهای بیوده و نذر و نیازهای
 بیغنی و امثال ذلک) و مدید اموال خود را (بطور رشوت و رشیکش و تعارف) بحکام جور بجهت آنکه
 بخورید بعضی از ثمال دیگران را با ناتی و ظلم و حال آنکه شما میدانید که این کار آنکه میکنید برخلاف
 مرضی خداست. یسئلونک ماذا ینفقون قل ما ینفقون من خیر فلولو الدین و الا قد بین
 و الیتامی و المساکین و ابن السبیل الخ. سؤال میکند از تو (ای محمد) که چه چیز را با ناتی
 کنیم بگو آنچه اتفاق میکنید از مال نیک و حلال پس بدید و الدین را خوششان و بیتان و
 فقیران و مسافران را (و بدانید که) آنچه میکنید از نیکی پس بدستیکه خدا بر آن آگاه است
 یا ایها الذین امنوا انفقوا مما رزقناکم من قبل ان یاتی یوم لا بیع فیه ولا حيلة ولا شفاعة
 الخ. ای صاحبان ایمان اتفاق کنید از آنچه بشمار روزی داده ایم قبل از آنکه بیاید آن روز
 که نه بیع و شری و خرید و فروش در آن روز ممکن است و نه دوستی و شفاعت بکار آید الخ
 مثل الذین ینفقون اموالهم فی سبیل الله کمثل حبة انبتت سبع سنابل فی کل سنبله
 مائة حبة. و الله یضاعف لمن یشاء و الله واسع عظیم. "مثال کسانی که اتفاق میکنند
 در راه خدا مثال آن دانه است که بر وی از آن هفت خوشه که در هر خوشه باشد صد و یک
 و خدا دو چندی دهد یا بسیار زیاده برای هر بنده که بخواد و خدا جواد و دانا است. "سه آیه دیگر
 بدینال این آیه است که آنها را نیز باید ملا خط نمود. بعد خدا یتعانی میفرماید یا ایها الذین
 امنوا انفقوا من طیبات ما کسبتم و مما اخرجنا لکم من الارض ولا یتمنوا الخبث
 منه تنفقون و لستم باخذیه الا ان تمضوا فیه و اعلموا ان الله غنی حمید.

”ای کسانیکہ ایمان آورده ایمہ اتفاق کنند از چیزهای پاکیزه که پیدا کرده اید از مہر حلال و از کہ عین (نہ کہ اذمال غیر حلال) و نیز از آن چیزیکہ ما از زمین بیرون آورده ایم برای شما۔ و از اوہ مکنید کہ از چیزهای نجیث و ناپاک اتفاق کنند و حال آنکہ آن چیزهای نجیث را اگر شما بدہند خود نخواہید گرفت مگر از روی اگرہ و چشم پوشی از بدی آنها۔ و بدانید کہ خدا بی نیاز پسندیدہ است“۔ لیس علیک ہدایم و لکن اللہ یہدی من یشاء۔ و ما تنفقوا من خیر فلا نفسکم۔ و ما تنفقون الا ابتغاء وجه اللہ۔ و ما تنفقوا من خیر یوف الیکم وانتم لا تظلمون۔“ بر تو لازم نیست (ای محمدؐ) کہ آنها را ہدایت کنی بلکہ خدا ہدایت میکند ہر کہ را بخواد۔ و آنچه را کہ شما اتفاق میکنید از مال خود پس ہر آنکہ نفع آن بخود شما عاید میشود و اتفاق میکنید جز آنکہ حاصل برای رضای خدا باشد و آنچه را کہ غیرات میکنید از مال خود کماکان بشما عاید میشود وستم بر شما نخواہند۔“

نسبت بر حصہ اول آیہ بالا یعنی لیس علیک بزرگواری در جای مینوسید ”نسائی“ حاکم بن ابی حاتم۔ طبرانی اور برزائے حضرت عبداللہ بن عباس رضی سے روایت کی ہے کہ اسلام سے پہلے اکثر صحابہ اور یہود میں قرابت تھی اور اسی قرابت کی وجہ سے صحابہ ان سے طرح طرح کے سلوک کیا کرتے تھے اسلام کے بعد صحابہ نے آنحضرت سے اس سلوک سے باز رہنے کی اجازت چاہی آپ نے بھی باین خیال کہ شاید یہ طریقہ یہود کو کچھ راہ راست پر لاوے صحابہ کو اسکی اجازت دیدی اس پر اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی اور فرمادیا کہ جس کسی کی ہدایت اللہ کو منظور ہوتی ہے وہ ہر طرح راہ راست پر آجاتا ہے خدا کی مرضی کے بدون تمہاری اس قسم کی باتوں کے کیا ہدایت ہوگی اور اللہ کو اس طرح کا مجبوری کا ایمان کب پسند ہے کہ کوئی کھانا بند کر نیسے ایمان لاوے اور کوئی پانی سے اسلے تم اپنے قرابت داروں سے جو کچھ سلوک کیا کرتے تھے وہی کئے جاؤ اور اللہ کی ہدایت کے منتظر رہو۔ اس آیت کے بعد اپنے صحابہ کو حکم دیدیا کہ بلا لحاظ دین کے جو کوئی جس کچھ سلوک کرتا تھا وہ کسے جاؤ۔“ حاصل معنی ابن فقرہ این است کہ فلان فلان بزرگوار

از ابن عباس روایت میکنند که در ابتدای اسلام صحابه با خویشان خود که یهود بودند سلوک میکردند و چیزی مانع آنکه با آنها میزدند و چندی بعد از حضرت رسالت مبارک با اجازت طلب کردند که آن سلوک را قطع نمایند و آنحضرت نیز آنها را چنین اجازت فرمود مگر این آیه نازل شد در منع این فعل و خدایتعالی فرمود که هدایت بندگان براه راست و قبول اسلام بامین است و ضرورتی ندارد که شما قطع سلوک یا قطع رحم و آمدن خویشان خود را مجبور سازید به قبول کردن دین و دین جبری شایسته نباشد - آنحضرت هم صحابه را امر فرمود که از سلوک اقربای خود باز نهیستند. العدة علی الراوی و این شکی نیست که اختیار دین بطور اجبار خوب است و نه برای مال دنیا و خدایتعالی در جای دیگر هم فرموده است لا اکراه فی الدین و کسانی که چنین کردند بیشک خلاف فرموده خدا را نمودند و دین اسلام را در نظر تمام مخلوق همان مکروه و مقبوح ظاهر ساختند *

اینک خدایتعالی بیان میفرماید که اتفاق و صدقه چگونه کنند و چه گونه اشخاص بدهند و ما امید داریم که عموم اهل اسلام و خصوصاً اهل این ملک حیدرآباد بحال غور بر این نظر نمایند للفقراء الذین احصو فی سبیل الله لا یستطیعون ضرباً فی الارض یحسبهم الجاهل اغنیاء من التقف - تعرفهم بسیماهم - لا یسئلون الناس الخاف - و ما تنفقوا من خیر فان الله به علیم * خیرات برای آن گونه فقیران است که بند شده اند و راه خدا (یعنی مشغول بهادیا کار دیگر از این قبیل اند که نمی توانند کسب کرد) و قدرت سفر کردن و طی زین نبوت را ندارند (یا شاید که از حرکت و از دست و پا عاجزانند) و جهال و عوام الناس چنین می پندارند که آنها اغنیاء هستند (و زبسیای در ملک نهاده اند یا زمین و ملک جایدار و جاگیر دارند) لیکن بخیر این گروه دست سؤال و تکدی دراز نمی کنند نزد هر کس و ناکس و عزت خود را برای یک پول سیاه برجا نمی زنند - تو کمی شناسی آنها را از صورت و حالت آنها (شاید مراد این است که هر که طبیعت او بیخبری مایل و راغب است و معرفت دارد این بجای را از صورت هاشان می شناسد) اینها با حاج و اصرار سؤال نمی کنند از مردم (چنانچه عموماً در محاکم اسلام و خصوصاً در شهر حیدرآباد و در خانه های

مردم و بالای کوه بابا شرف الدین اولیاء و مقامات دیگر بساط گدائی خود را پهن کرده خود برای
 اعمال خلاف دیگر رفته اند. - آنچه اتفاق میکنند از مال خود بطور خیرات پس هر آینه خدا بآن
 آگاه است که برای رضای اوست یا محض برای نام است. - ازین آیه صاف صاف و بر هر طفل معلوم
 است که خیرات و اتفاق که این همه ثواب دارد و عین همدی است چگونه باید باشد و چگونه اشخاص
 مستحق آن استند. - آنچه همه کس در این شهر میدانند اگر کسی بگوید نسبت بجات فقر آدمی کین یعنی
 گدایان و کلاشان و اصناف متعدد و مختلف وضع گدائی آنها کما فی میشود و بچند صنف بطور اختصا
 در اینجا عرض میشود که اگرچه در این ایام غله بسیار گران است و بسیاری از صاحبان تقف و عاخر
 و آبرو در ارجحال عسرت میکنند و فاقه کشی میکنند بلکه کسانی که سچاه و صدر و پیمه یا هوار دارند نمی
 توانند در ماه یک شب پلاو یا بریانی بخورند این گدایان و کلاشان هر شب پلاو و بریانی میخورند
 چرا که بسیاری از ارجحال و صاحبان دولت حرام بی درد و سوز و محنت باقسام مختلف طرق اینها
 را میخورند و اینها گاهی رغبت به کسب و کار و محنت کشی و بهر مندی و حرفت و دستکاری
 ندارند و فقر میکنند که خاندان یا تا بحضرت آدم و همه باین گدائی نان خورده اند. - الذین
 ینفقون اموالهم باللیل والنهار سراً و علانیه فلهما اجرهم عند ربهم ولا خوف
 علیهم ولا هم يحزنون. - کسانی که اتفاق میکنند اموال خود را شب و روز پنهان و آشکارا
 پس برای ایشان است مژدی نزد پروردگارشان و هیچ خوف و خشیتی نیست آبنهارا
 و آنها اندوگین نشوند مگر صاحبان خیرات و مبرات باید بدانند که مراد از علانیه این نیست
 که بچند مردم بیکار و بی عاوری غیرت زبردست و چرسی و بگی و افرونی و مدکی و سینه بی عوار و
 وزن از محلات بعیده بر خاسته صبح بطور هوا خوری و تفرج دماغ برود بدروازه فلان سق
 لال و خدا سکه لال بنشینند و انهروری گفتگو کنند یا جنگ و جدال نمایند و دشنامهای مغلطه
 بیکدیگر دهند آنگاه نظر آن خیرات را هر چه هست (دوان و قدری وال) گرفته در سایه درختی
 بخورند و چنانجا نشسته چرس بکشند و پان بخورند و بخوابند و دشنامهای خرامان خرامان و فته بدگان

سیندهی والاخیری نبوتند و چون "قرص خورشید در سیاهی شد یونس اندر دمان ماهی شد"
 باز بر در خانه های مردم نعره الجوع الجوع برکشند و چیزی بگیرند تا که بجای آرمگاه خود برسند
 و ابتدا ذکر از خدا کنند و بی تعریف کنند که فلان چه سقاوتی دارد و آن بزرگوار هم این کار را
 میکند محض برای نام و معلوم نیست که آن زراز کجا و بجه صورت حاصل میشود + الذین یا کلون
 الربوا لا یقومون الا کما یقوم الذین یتخطه الشیطان من المست ذلک با نفهم قالوا انما
 البیع مثل الربوا و احل الله البیع و حرّم الربوا الخ - کسانی که سود میخورند از قبور خود برنج میزند
 جز آنکه مانند کسی باشند که برنج خرد (در حالتیکه) شیطان او را مس کرده یا دیوانه ساخته است -
 این بسبب آن است که سود خواران گفتند جز این نیست که خرید و فروخت مانند سود خوری است
 و حال آنکه خدایتعالی حلال کرده است خرید و فروخت را و حرام نموده است سود خوردن را الخ +
 باید دانست که مطلب سود خوری از دایره بحث و مطلب این کتاب خارج است ولی چونکه
 غرض و مطلب این کتاب در بهر دوی مسلمانان است از یکدیگر کنند فقیر و این خصوص نیز باندازه فهم
 خود چیزی مینویسم و فیصله آنرا و امیگذارم بعلما و فقهای هر فرقه از فرق اسلام + خدایتعالی و مقام
 دیگری میفرماید یا ایها الذین امنوا تا کلا الربوا اضعا فامضا عفة و اتقوا الله لعلمکم
 تقفلون - ای کسانی که ایمان آورده اید نخورید سود را و چندان و توبه توبه تریسید از خدا شاید که
 رستگار شوید + در نزد بنده تفهیم معتبری نیست که حقیقت این سود را کما کان معلوم نمایم - یک
 بزرگوار از علماء اهل سنت در حاشیه قرآن مجیدی مینویسد "شاید سود کا ذکر یمان اسواسطی فرمایا
 که او پرند کور هوا جهاد بین نامردی کا اور سود کھانیسے نامردی آتی ہے الخ - این سخن بزرگوار
 بنده بالکل ممل است - آنچه بنظر فقیر میرسد این است که چون معلوم میشود از قدیم الایام رسم سود خوری
 در سراسر جهان جاری بوده است چنانچه امروز هم جاری است خصوصاً در ملک هند و در میان
 چند قوم گویا بیشتر رسم بوده است مثل هیود و نصاری و هندو و اینها سودگزاران میگردند و هنوز
 میگیرند و ماهمه روزه چشم می میسیم و برای هر کسی این واقعه رخ میدهد و لهذا این قسم ظلم بوده است

و بواقع ظلم است نسبت بیکدیگر و خصوصاً برای مردمان فقیر و کم بضاعت و چنانچه در میان مهران
 و غیر مهران هنوز رسم است که اگر بجایه را پنجره پیه بقرض دهند اول بدون چیزی گروی نمیدهند
 ثانی آنکه اگر آن چیز قلاوه روپیه قیمت داشته باشد پنجره پیه میدهند ثالث آنکه بختل برای یک روپیه دو آنه
 یعنی برای پنجره پیه ده آنه در ماه سود میگیرند که بشود از قرایصده پیه (دوازده و نیم روپیه) و بختل که بیشتر
 از این میگیرند رابع آنکه اگر آن مبلغ را آن بجایه صبح بگیرد و شام همان روز ادا کند سود یکماه تمام را از
 میگیرند خامس آنکه اگر دو ماه شود مبلغ دیگری بر آن سود میدهند و بالجمعه در دو سه ماهی که نزد
 خراف یا دیگری بگذاشت مال خالص او بشود و کردار خلق تباه شده این سود استند خصوصاً در این
 ملک هند در ملک روس لکها سود را یا کشتند یا در بر کردند بجهت این سود خوردن که مانند هندوهای
 این ملک خلق روس را تباه کردند مردم این ملک هند تصرف و شلف ترین خلق جهان اند از اعلا گرفته تا فی
 مثلاً شخصی که ده روپیه در ماه آمدنی دارد اگر رسم بسم الله خوانی طفل خود را بجای آورد یا که سوی طفل خود
 را بتراند یا عقیقه و ختنه او را میکنند بطیاط آنکه این کار مزین یا غیر مزین است بلکه بجا آنکه این رسم بدست
 را از امور واجب بسم زیاد و واجب میدهند و صد یا چهار صد روپیه خرج میکند (بنده موتراشی یعنی را بر سر فقیر
 یکی از اولیاء این شهر دیده ام و در جای دیگر بیان خواهم کرد) پس اگر مکانی دارد یا زوی یا نازده و خصل
 روپیه قیمت بگرو نهاده و در صد روپیه بقرض میگیرد همان سود کراف که ماهی چهار روپیه مستطبد بداید و سود
 روپیه آمدنی گاهی ممکن نمیشود که هر ماه چهار روپیه بدو بختل که اگر یکماه بدشش ماه دیگر نمی تواند بداید با
 در روپیه میدهد و باز شش ماه نمیدهد و بالجمعه در اندک زمانی آن مکان یا آن زیور از کف او بد میشود +
 همچنین است حالت و مافین و زارعین و حتی امرای عالیشان که در سال ده کبک آمدنی از زمین دارند گزین
 و جاگیر همه درگروا و باز ده بابست لک هم بقرض استند که همین گونه خرافات بکبار را بر پا داده اند در این
 زمان و در عهد دولت ابدت انگیش در ملک هند اگر چه رسم سود در میان خودشان هم رواج دارد و علاوه
 بر آن عدالت عالمی هم گشوده است و تمام معاملات حتی در میان پدر و پسر هم باید بر کاغذ استقام دولتی باشد
 و تحکیم از پدر و پسر هم بریکدیگر و قول و قرار و یا نعلاری یکدیگر ادا اعماد و نذر اند پس چگونه ممکن است که

کسی بر همسایه رفیق خود اعتماد کرده قرض الحسنه بدهد و محال خاطر جمعی را بایمان داری او داشته باشد و آدم هم
 بایمان داری حرکت کند شاید در اوایل اسلام نیز همین حال بوده است و میان تازه مسلمانانی که از آن طرف خط
 جاهلیت یا یهودیت یا نصرانیت پای خود را بر داشته این طرف نموده بودند و محض بزبان مسلمان شده بودند
 و همدروی اسلام را ملاحظه نمیکردند و بایمان سودگراف میخوردند و نیز بخیل که چون سود حرام شد آنها که از برادر
 دینی قرض میگرفتند و بزبان مسلمان بودند مانند مسلمانان این زمان حاشا میکردند و میگفتند برو بدار القضا
 نالش کن گواه تو کجاست از من اگر نوشته داری بجا این دستخط من نیست و ائمال این بهمانها را
 میکردند و مال یکدیگر را میخوردند پس طرف مقابل که در خود را بقرض داده بود چارناچار بایستی حتی خود را
 بقیامت و بدار القضا و حاکم حقیقی واگذارند و بعضی دیگر که بسیار محدود و پیرنگار و خداترس بودند البته مال
 دیگران را باز پس میدادند مگر البته این هم بود که در آغاز اسلام بسیاری بنوا و فقیر و مسکین بودند و اگر کسی
 چیزی بطور قرض الحسنه دیگری میداد از چهار و پنج و پیم بیشتر نبود و در این زمان هم اگر کسی چیزی بطور قرض
 الحسنه بخواهد و از ادای آن عاجز باشد میتوان از آن گذشت ولیکن اگر چنانچه و صد و دو و صد و پیم بخواهد و بهیچ وجه
 ادای آن ممکن نیست پس چگونه میتوان با قرض الحسنه داد و بدون گرو و سود و اگر گرو هم باشد ولی سود میماند
 نباشد گیرنده خاطر جمع است که بخیال دیگر قرض خود را ادا میکنم و مال خود را و پس میگیرم و بی زور دهند
 تأدت ادای آن بیفاده و بیخ افتاده و اگر تجارت میکرد بیشک ربیعی عاید او میشد و بنابراین اگر فی الجمله
 سودی قرار میدهند هیچ طرفی را نقصان ندارد و مال مسلمان در قبضه کفار نمیروند مگر چنانچه ابتداء عرض
 کردم شاید سبب حرمت سود همان اضعاف مضاعف بوده است و یک مطلب دیگر را نیز ملاحظه باید کرد که
 بعضی که زور دارند و بنک می گذارند یا ب حکومت معتبر قرض میدهند و سودی از آن بخواهند چنانچه باید حرام شد
 بهر حال بنده در این مطلب فتوی نمیدهم و بر بنده نیست که رای خود را در این باب اظهار کنم سوای آنکه بطریق
 همدروی ملت اسلام مفید باشد بحال عموم مسلمانان *

واعظم الله بحمل الله جميعا ولا تفرقوا و اذكر و نعمة الله عليكم اذ كنتم اعداء و
 فالف بين قلوبكم فاصبحتم بنعمة اخوانا و كنتم على شفا حفرة من النار فانقذكم

منها الخ - و حکم گریه در میان (یا دین) خدا را مجتمعاً و متفرقاً شنوید و یاد کنید نعمت خدا را و قیقت که در پیش
 یکدیگر بود پس الفت داد (خدا) در میان دلهای شما پس شد بد نعمت او برادر با یکدیگر و بودید شما
 نزدیک بمنجا کی از آتش پس را باین شمار از آن الخ - و لکن منکم امة یدعون الی الخیر و
 یأمرون بالمعروف و ینہون عن المنکر و اولئک ہم المفلحون - و باید که از میان شما گروهی باشند که
 بخوانند مردم را بسوی عمل نیک و امر کنند بکارهای پسندیده و منع نمایند از کارهای ناپسندیده و ناپسندیده
 و آن گروه باشند از رستگاران - و لا تکونوا کالذین تفرقوا و اختلفوا من بعد ما جاهدتم البینات
 و اولئک لهم عذاب عظیم - و باشید مانند آن کسانی که پراکنده شدند و خلاف کردند با یکدیگر بعد از آنکه
 آمد بایشان حجت باو آن گروه (آنها هستند) که برایشان است عذاب سخت - این است که از آن
 آیاتی که ما کوشش داریم و دعا میکنیم که بر لوح قلوب مسلمانان کالمنقش فی الحجر نقش پذیرد و مگر افسوس
 است که اخوت و اتحاد و یکدیگی مسلمانان غیر ممکن بنماید - لیکن این اختلاف و جنگ و تنازع مسلمانان
 امروزه نیست بلکه در زمان خود رسول الله وجود داشته است که این آیات نازل شده - البتہ پس از
 رحلت رسول الله اشغال و افزونگی آنها بحد کمال رسید کمال افسوس است که آنهمه بی وجه و محنت رسول
 الله و رفت و رحمت خداست ای را یگان شد و مسلمانان پس از رسول الله بمراتب بدتر شدند از زمان
 جاهلیت چرا که آن زمان از زبان سنگی یا گلی و چوبی احترام میداشتند و بی بعد از آن کار را بجائی رسانیدند
 که نبیره رسول خدا و پیغمبر خود را شهید نمودند - کنتم خیر امة اخرجت للناس یا مردن بالمعروف
 و ینہون عن المنکر و تؤمنون بالله الخ - شما بهترین استها هستید زیرا که از میان شما بیرون آورده
 شده است برای خلق کسانی که امر میکنند خلق را بکارهای پسندیده و منع بنمایند از کارهای ناپسندیده
 و ایمان می آرند بخدا الخ - فبما رحمة من الله لنت لهم و لو کنت فظا علیظ القلب لا
 انفضوا من حولک فاعف عنهم و استغفر لهم و شاورهم فی الارض فاذا انجزت
 فتوکل علی الله ان الله یحب المتوکلین - "سبب مهربانی خداست بر تو (ای محمد) که نرم دل
 گشتی ببندهای تو و اگر سخت دل و درشتخو و ترش مزاج بودی هرگز آنرا از پیرامون تو پراکنده نمی شدند

پس در گذر ایشان (از رفتار و کردار و بنهار آنها چشم فرو پوش) و آمرزش خواه برای گناه آنها و
مشاورت کن با آنها و کار پس هرگاه عزم خود را برزم کردی بجاری اعتماد کن بر خدا تحقیق که خدا
دوست دارد تو تکمیل را + این هم یکی از آیات بسیار عظیمه است که هم موعظه است هم همدردی و مفید
است برای تمام مسلمان جهان + و لیعلم الذین نافقوا و قیل لهم تعالوا فاقولوا فی سبیل اللہ اواد
فعلوا قالوا لو فعلنا کمالا لا ابقنا کرمه لکفر و یمنذ اقرب منهم للایمان یقولون بافوا همد ما لیس
فی قلوبهم الخ " برای آنکه منافقان آگاه شوند و (چون) گفته شد ایشان را که باید جناب کنید
در راه خدا یا دفع کنید کافران را گفتند اگر ما سیدانستیم طرق جنگ کردن را هر آینه پیری میگزیم
شمار این گروه در آن روز (که این عذر را آوردند) نزدیکتر بودند بکفر از ایمان - و میگویند زبان
خود آن چیزی را که در قلوب آنها نیست (یعنی محض دعوای میگویند و این صرف بهانه است) +
ولا یحسبن الذین یخولون بما اتهم الله من فضله هوخیرا لهم بل هوشولهم - سیطون ما
یخولوا به يوم القيمة الخ + و نباید گمان کنند آن کسانی که بخل میکنند از آنچه خدا از فضل خود آنها را
عطا فرموده (که) این بخل برای آنها خیر است نه بلکه برای آنها شر است - عنقریب آن مال و دوتی
که بآنها بخل کرده اند طوق خواهند شد بگردن آنها و قیامت + و اتوا الیتامی اموالهم ولا تتبدلوا
الخبیث بالطیب و لا تأکلوا اموالهم الی اموالکم انه کان حوبا کبیرا - و بدید اموال یتیمان را
بایشان و بدل کنید مال خبیث را بمال پاکیزه (یعنی مالی را که بر شما حرام است بمال حلال خود شامل
مسازید) و غریبه اموال آنها باموال خود (یا مانند اموال خود) هر آینه این عمل گناه عظیم است +
ولا تاتوا السفهاء اموالکم التي جعل الله لکم قیاما و ارضوهم فیها و اکسوهم و قولوا لهم قولا
معوفا و بدید اموال خود را به ابلهان (زیرا که آن مال را) خدا یتیمانی برای استقامت معیشت شما
قرار داده (مان البته) آنها را مال خود بخورانید و پوشانید و سخن نیک بآنها بگوئید + اگر چه شخصی
در حاشیه کلام مجیدی بنویسد " یعنی اگر کما بعقل ہے تو اسکا مال اسکے ماتہ نہ دیا اسکا مستحق
ایمین چلا و جب بالغ ہوا اور عقل پیدا کرے تب مال حوالہ کر دے + بندہ معاف خواستہ عرض میکنم

که این بزرگوار متعنت نشده است به اصل آیه که خدا تعالی می فرماید "اموالکم" و لکن قیاما
یعنی مال خود را که برای معیشت خود شمامست. در این صورت بنظر بنده معنی سفها در این جا به غیر
دیگر است. اول یک فرق سفها میباشند که خود را سخره می سازند بلباس سفاهت و بلاهت. اینها
را جمعی از بزرگان و صاحبان دولتهای بشمارند بیکار که از سخوگان و صحبت آنها خوش اند و رزق
خود نگاه میدارند و پرورش نیامانده ثانی بعضی سفها هستند که با اعمال و افعال و حرکات سفها
گروهی از احمقان را فریب میدهند که چنین میدانند اینها مجذوب و اولیاء میباشند و اینها را
میدهند و ازینها امیدوار مرادات خود اند و در خانه های خود نگاه میدارند و پرورش میکنند ثالث
گروهی هستند بواقع سفها که عمداً خود را سفیهی سازند بلکه جبلته سفیه اند این گروه استند که خدا تعالی
سفرهای زر نقد بسیار بدست اینها میدهد که در چند روز بر باد و بوند بلکه چیزی بخورایند و بپوشانند
زیرا که بحقیقت عاجز و متضعین اند +

واذا حضر القسمة اولى القربى والیتامى والمساكين فارز قوه منهنه وقولوا لهم قولا
معروفا. و چون حاضر شوند در قسمت (یا وقت قسمت کردن) میراث خویشان و یتیمان و مسکینان را
چیزی بدهید (پا بخورایند) از آن تقسیم و با آنها سخن نیک بگوئید + ان الذین یاکلون اموال
الیتامی ظلما انما یاکلون فی بطونهم ناراً و سیصلون سعیرا. هر آینه آنانکه میخورند اموال
یتیمان را به ظلم و ستم جز این نیست که بشکم خود فرو می برند آتش را و البته این جماعت بدو مخ
خواهند رفت + یا ایها الذین امنوا لا تأکلوا اموالکم بینکم بالباطل الا ان تکلوا
بجارة عن تراض منکم ولا تقتلوا انفسکم الخ. ای مومنان بخورید مال یکدیگر را در میان
خود جز آنکه باشد بطور تجارت و خرید و فروخت و برضامندی طرفین و کشید یکدیگر را الخ +
الرجال قوامون على النساء بما فضل الله بعضهم على بعض وبما افاضوا من اموالهم الخ.
مردان حاکم هستند بر زنان بسبب آنکه خدا تفضیلت داده است بعضی از خلق را بر بعضی دیگر
و نیز بسبب آنکه (مردان) اتفاق کرده یا میکنند اموال خود را الخ + بقیه این آیت منسوب

است بگرفت مردان بر زنان و سزاواران مرفوز را در صورتی که خلاف فرمان شوهر کنند بوجوب
 شرع مگر افسوس است که در میان ما مسلمانان بجهات بسیاری و خصوصاً بجهت جهالت و بی‌بسیاری
 و خصوصاً از زنان غالباً زنان نافرمانی میکنند از شوهران خود و سخت سزای یابند و بواقع بی‌نهایت
 ذلیل و خوارند و با آخرستی ندارند + و اعبداً و الله و لا تشکروا به شیئاً و بالوالدین احساناً
 و بذی القربی و الیتامی و المساکین و الجار ذی القربی و الجار الجنب و الصاحب بالجنب ابن السبیل
 و ما ملکت ایمانکم ان الله لا یحب من کان محملاً غموراً - "و پرستید خدا را و شریک او
 قرار ندید چیزی را و بوالدین خود نیکوئی کنید و همچنین (نیکوئی کنید) به صاحبان قرابت خود
 و یتیمان و گدایان و همسایگان قریب و همسایگانی که جنبی و دور باشند و همسجستان و رفیقان
 خود و همسافران و با آنکه شما مالک آنها میباشید (یعنی غلامان و کنیزگان) بدرستی که خدا دوست
 ندارد کسی را که خود پسند و مغرور است + این آیه بسیار سخت و مشکل است برای بیان
 و بدون ملاحظه کتب تفسیر معتبره و احادیث نبوی + بنده با اندازه فهم خود چیزی مینویسم -
 (۱) اینکه شریک داشتن چیزی را بنحواً معلوم نیست چه معنی دارد و شریک چه چیزی یا کدام کس
 مراد است - شاید در اینجا مختلف کیفیات و چیزها و اعمال در تحت شدید و شرکت واقع
 میشوند - مثلاً پادشاه و وزیر و امیر و صاحبان دولت را در بیم و رجاء و امیدمان و اطاعت و
 ستایش زیادتی کنند از آنچه ضرور و واجب است تا بجا نیکی بمنزله و مرتبه خدائی برسند و این
 مطابق آن شعر سعدی است "گرویز را از خدا برتر سیدی / همچنان که ملک ملک بودی"
 (۲) و همچنین ممکن است که کسی چندین دولت خود مغرور باشد که کمال خاطر جمعی و تکیه بر آن
 داشته باشد و بنا بر این از اطاعت و خوف خدا بی‌پروا باشد و همین سبب است که غرور و نخوت
 می‌فروشند + پس از این امر بسیار عظیم احسان و احترام نمودن از والدین نیز بسیار عظیم است
 و نیز بکسانیکه ذکر آنها را بدنیال فرموده - و اینجا ذکر می‌فرموده است از همسایگان و احزان
 نمودن با آنها نیز و همچنین بنیایان و بیچارگان و بی‌بطور عموم است این فرمان یعنی همسایه

و بنوا خواه مسلم باشد و خواه کافر باید با و احسان نمود. و همچنان کنیزان و غلامان خلقه بگوش
اند. و در ختم کلام میفرماید به دستیکه خدا دوست ندارد و شکرت و خود پسند را + و بالجمله هیچ فرمانی
در هیچ کتابی از این فرمان کتاب اهل اسلام بهتر و کامل تر نیست در خصوص "همدرومی"
بایندگان خدا و این اوامر بعد با آن نمی اول که شرک بخدا باشد در یک پایه میباشند یعنی
شرک بخدا و بجای آوردن این احکام یکسان است یا آنکه بجای آوردن این احکام و شرک
بخدا یکسان اند. و الله اعلم بالصواب + الذین یجحدون الخ. - این آیه در مذمت بخل و بخل
است "بخیل اربو و زاهد بخل و بر بهشتی نباشد بکلم خبر" + و الذین ینفقون اموالهم ریا
الفاس الخ. - این آیه نسبت دارد بخدمت اتفاق که بطور ریا باشد و کسیکه مال خود را اتفاقی
نمیکنند محض برای دیدن و شنیدن مردم و نام آوری که شیطان یار و یاور و رفیق شفیق و در نهایی
آنهاست + ان الله یامرکم ان تؤدوا الامات الی اهلها و اذ احکمت بین الناس
ان تحکموا بالعدل ان الله تعالی عظم کلمه به. - ان الله کان سمیعا بصیرا - بتحقیق که خدا
میفرماید شما را که مستر و کنید امانات را بصاحبان یا تحقیق آن امانات و چون حکم مینمایید
در میان خلق حکم نمائید بطور انصاف - بتحقیق که خدا نیکو ناصح است و نیک نصیحت میکند شما را -
و بدستیکه خدا شنوای بیاست + یا ایها الذین امنوا اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی
الامر منکم فان تنازعتم فی شئی فردوه الی الله و الرسول ان کنتم تؤمنون بالله و
الیوم و الاخر الخ. - ای کسانی که ایمان آورده اید فرمانبرداری کنید از خدا و فرمانبرداری
کنید از رسول خدا و نیز از صاحبان امر (یا حکومت) که از میان خود شما باشند پس اگر اختلاف
کنید و زامری پس راجع نمائید آن امر را بسوی خدا و رسول او اگر شما بطور حقیقت ایمان آورده اید
بخدا و بر روز آخرت الخ + چونکه در لفظ اول الامر در میان مختلف فرق اهل اسلام اختلاف
است لهذا بنده در آن بحث نمی کنم و لیکن در هر حال چون گفتگو بر سر امور اهل اسلام است
و خدا فرموده است آن اولو الامر را اطاعت کنید که از میان شما و یکی از شما و مسلمان است

و بالضرورة باید اطاعت آن اولوالامرین اطاعت خدا و رسول و در احکام خدا و رسول و در
انور دین اسلام باشد یک دو کلمه عرض میکنم + بسیاری از مسلمانان و خصوصاً بمال بی اسلام
از سالهای بسیار قدیم بلکه از همان اوایل اسلام چنین می پنداشتند و می پندارند که پادشاه اسلام
هر که باشد و بهر لباس و هر رنگ هر وضع زیست و زندگی که باشد اگر چنانچه فاسق و فاجر و ظالم و زانی
هم باشد اولوالامر است + مگر در این زمان بعضی از خوشامد گویان لایعلم و دین فروشان جاہل
از مسلمانان هند که گاهی قرآن نمی خوانند و اگر هم بخوانند معنی یک لفظ را نمی فهمند استدلال از این
آیه آورده میگویند که حکومت یا پادشاه انگریز هم بر ما اولوالامر و اطاعت او بر ما لازم و واجب
است + در بعضی از مجالس بنده مکرر شنیده ام که بعضی یا از بلند این سخن را گفته اند و فقیر همین
جواب را بآنها داده که شما معنی آیه قرآن و لفظ منکم را ندانسته اید - البته اطاعت هر حاکم و حکومتی
را که کسی در تحت او باشد باید نمود همچنانکه نوکر اطاعت آقا و غلام اطاعت مالک خود را میکنند و بر او
فرض است که بکند و لیکن اطاعت اولوالامر اطاعت دین و در انور دین است و اولوالامر واقعی
هر که باشد بیشک از طرف خدا مقرر گشته است و باید مقرر شده باشد نه از طرف خلق - این مطلب
را در جای دیگر خواهم نوشت + و اذ احییتم بختیة نخیو ابا حسن منها اور دوها ان الله
کان علی کل شیء حسیبا - و چون (مردم) سلام و دعا گویند شما را شما نیز جواب گویند
(آنها را) کلمه بهتر از آن یا همان کلمه را بجواب بگویند - بر آئینه خدا بر همه چیز حساب
کننده است + البته بمخاطبات انسانیت و اخلاق و تواضع هر که سلام کند باید جواب او را گفت
بسم الله است پسندان + و ما کان المؤمن ان یقتل مؤمناً الا خطاء الخ - و نباید
که مسلمان بکشد مسلمان را (که بر او راست در دین) جز آنکه از روی خطا باشد الخ - و من
یقتل مؤمناً متعمداً فحداؤه جهنم خالداً فیها و غضب الله علیه و لعنه و اعد له
عذاباً عظیماً - (و لیکن) هر که مسلمان را بکشد بعد از روی قصد پس جزای او در دوزخ است
که در آن ابدانه هر بازنده و غضب و عنت خداست بر آن شخص قاتل و آماده ساخته است

خدا برای او عذاب سخت را + لیس بامائیکم ولا امانی اهل الکتاب من یعمل سوء
 یجزیه ولا یجد من دون الله ولا نصیرا - نیست کار بد وفق آرزوی شما مسلمانان و نه
 بد وفق آرزوی اهل کتاب (بلکه) هر کس که کار بد کند جزا داده خواهد شد بآن و نیاید برای خود
 بخیر خدا هیچ دوستی و نیاری کننده را + و من یعمل من الصالحات من ذکر او انشی وهو
 مومن یدخلون الجنة ولا یظلمون فقیرا - و هر که عمل نیک بجا آورد خواه مرد باشد و خواه زن
 (مگر شرط آن این است که آن کس مؤمن واقعی باشد آن گروه داخل بهشت میشوند و ذره شتم
 بآنها نمی شود + بزرگواری نوشته است که چون آیه اول لیس بامائیکم نازل شد یهودان و غیره
 مسلمانان گفته ما و شما یکسانیم در حالت پس آیه ثانی نازل شده و خدا یتعالی همراه اسلام
 و ملت ابراهیم را قید فرمود و دعوی یهود و دیگران را باطل نمود که سوای دین اسلام و دین نگیری
 مقبول نیست + مگر در این دو آیه چند نکته است که این بزرگوار ملتفت آن نشده است - (۱)
 اینکه دین اسلام بجای خود است و بهترین ادیان است مگر آنکه دین ابدی است و بدین انداز به
 اعمال کسی و خدا را کار است با اعمال مسلمانان نه بدین اسلام (۲) آنکه بخصوصه شرطی قرار
 داده شده است که هر که مسلمان باشد و عمل نیک هم بکند او جزا و ثواب خواهد یافت نه هر که بزبان
 مسلمان باشد و روز و شب با اعمال خلاف شرع اسلام اشتغال داشته باشد (۳) در آیه
 اول خدا یتعالی میفرماید هر که عمل بد کند با انقضوره عقوبت خواهد یافت - پس هیچ مسلمان نباید
 خیال کند و خاطر جمع باشد که چون من مسلمانم و محض بزبان هر فعل خلافی از من نچشیده می شود
 یا ایها الذین امنوا کونوا امین بالقسط شهداء لله و لوعلى انفسکم و اولوا الذین و لا
 قرین ان یکن غنیاً او فقیراً فالله اولی بهما فلا تتبعوا الهوی ان تعدلوا و ان تعدلوا
 و ان تلوا و تعرضوا فان الله کان بما تعملون خبیرا + "ای کسانی که ایمان آورده اید قائم باشید
 + استوار مانید و انصاف و گواهی و بند و باشید برای خدا اگر چه نقصان دارد و آیه بر جان شما
 یا پدر و مادر و خویشان شما خواه آن شخص (که حق بر او ثابت شود) دوستمند باشد خواه غیر باشد

(و بهر حال بدانید که) خدا مهربان است برایشان - پس پیروی کنید خواهش نفس خود را
و روگردانید از عدل و انصاف و اگر سخن خود را بیچ و تاب و تغییر و تبدیل دهید و اعراض
کنید از انصاف پس بدستیکه خدا آگاه است بر آنچه میکنید +

باید دانست که این آیه و آیه دیگری ازین قبیل که بعد از این نوشته میشود بسیار دقیق
و پرمغنی میباشد که بسیار کم مسلمان و ثمنی میتواند بر آن عمل کند زیرا که خدا تعالی میفرماید
که اگر شما حاکم باشید و اگر گواه باشید حکم کنید و گواهی دهید در حق خود و خویشان و
والدین خود هم خواه فقیر باشید خواه غنی بموجب حکم خدا عمل کنید و هیچ وجه ملاحظه نکنید -
فالله اونی بهما بغم بنده این است که اطاعت خدا فوق اطاعت والدین است - و
میفرماید که از روی خواهش نفس خود یعنی بملاحظه نفس خود و قرابت خویشاوندی و
فرزندگی و اطاعت والدین از حق درگذرید - انصاف تحقیقی را بر کنار مینید و بهانه بخوید
که آنها را خلاصی بخشید از جرم و سزای آنها یا ادای حقوق بندگان من + این است
معنی واقعی همدردی فافهم +

یا ایها الذین امنوا کونوا قوامین لله شهداء بالقسط ولا یجر منکم شأن
قوم ان تعدلوا اعدوا هو اقرب للتقوی والتقوا الله ان الله خبیر بما تعملون -
"ای کسانی که ایمان آورده اید قائم و استوار باشید برای خدا (که) گواهی دهید
براستی و انصاف و نباید که ملاحظه دشمنی قومی (یا ملاحظه دیگری) شمار را بر آن بدارد که
خلاف عدل و انصاف کنید - بلکه عدل و انصاف (واقعی) کنید زیرا که آن نزدیکتر است به
پویندگاری - و بر رسیدن خدا (این برای تاکید است) چرا که هر آنکه خدا آگاه است با آنچه
شمار میکنید + لایحبت الله الجهر بالسوء من القول الا من ظلم الفح - چنین معلوم
میشود که غرض است که اگر کسی بی سبب و بی جهت بدگویی میکند از دیگری سزاوارست جز آنکه
از آنکس ظلم دیده باشد که بدو را میگوید + ان الذین امنوا الذین هادوا و الصابون

والتصاری من امن بالله والیوم الآخر وعمل صالحا فلا خوف علیهم ولا هم یحزنون +
 ہر آنکہ کسیکے ایمان آورده اند (محض بزبان نہ بہ قلب) و همچنین کسیکے پیروی شدند و
 صاحبین یا ستارہ پرستان و ترسایان و غیرہ ہر کہ ایمان حقیقی و از خلوص ارادت و قلب
 ایمان آرو بخدا و روز قیامت و عمل نیک و شایستہ بجا آرد پس هیچ خوف و حزنی نیست برای
 آن گروہ + ولا تسبوا الذین یدعون من دون الله فیسبوا الله عدوا بغير علم
 كذلك زینا لكل امة علمهم ثم انی ربهم مرجعهم فیثبہم بما کافوا یعملون - وای
 مسلمانان دشنام مگویید کسانی را کہ سخنانہ (یعنی پرستش میکنند) سوائی حقیقی را زیرا کہ
 انہا ہم در عوض دشنام خواہند داد و خدای حقیقی را کہ شما اورا پرستش میکنید و نمیدانند انہا
 همچنین آراستہ کردیم و خوش نمودیم در نظر ہر گروہی کردار و اعمال آن گروہ را پس بابت
 آن گروہ بسوی خدای ایشان باشد - پس خبر دہد خدا ایشان را بعبادت حال انہا و آنچه
 را کہ می کردند +

بزرگواری در شان نزول این آیہ فوق از بعضی تفسیر بیان میکند باین نحو "اسلام
 کے غلبہ سے پہلے جب مسلمان مشرکوں کے بتوں کو برا کہتے تھے تو وہ خدا کو برا کہنے پر آمادہ
 اور مستعد ہو جاتے تھے اس پر خدا تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرما کر مسلمانوں کو بتوں کے
 برائی کرنے سے منع فرمایا۔ جب مسلمانوں کا زور ہو گیا تو بتوں کو برا کہنا تو درکنار فتح مکہ کے
 وقت مسلمانوں نے ان بتوں کو توڑ ہی ڈالا اس آیت کے حکم سے یہ مسئلہ نکلا کہ شہد
 اسلام کے وقت اگر کسی سباح کام سے کوئی بڑا فتنہ پیدا ہوتا ہو تو اس سباح کام کو نہ کرنا چاہئے۔
 آنچہ از ظاہر این آیہ برہند معلوم میشود بکی برخلاف تفسیر و تاویل آن بزرگوار است
 جز آنکہ ما جویم این آیہ دیگر ہی نسخ شدہ است ولی آن آیہ ناسخ و قرآن مجید نظر بند
 زبیدہ است + درین آیہ دو مطلب است ۱۔ یکدیگر مقرر آنکہ خدای تعالیٰ مسلمانان را امر
 میفرماید کہ شما پرستندگان خدا مان و دیگر را دشنام مگویید تا آنکہ میفرماید تا کام خلق را اذیت

اعمال خودشان خوش داشته ایم و در عاقبت جزای آنها را میدهم + اینکه خوشی بندگان در
 هر فعلی از افعال از جانب خداست اگر ماتمک خود قرار دهم معلوم میشود که خدا بجبار است یعنی
 محض بخواست خداست که بندگان بت پرستی یا زنا کاری میکنند - مگر معنی حقیقی این است که
 بندگان آزاد و مختار نفس خود استند مگر با عقل و چشم و گوش با آنها داده ایم در رسول و هدایت نا
 هم با آنها فرستاده ایم و شما نیز ابتدا از جنس آنها و قرابتیان و خویشانند آنها بودید پس بر شما نیست که
 آنها یا خدایان آنها را دشنام گوئید بلکه ما خود از آنها سؤال میکنیم و آنها را پاداش میدهم + پیری
 ظاهر است که اگر شما خدایان آنها را بدگوئید خواه حق باشد و خواه ناحق آنها نیز خدای شما را بدگویند
 گفت - اینکه این بزرگوار سیفر باید پس از فتح مکّه و تباهی بتان یعنی پس از غلبه اسلام این امر صباح
 گشت بر مسلمانان بنظر من خلاف فرمان خدا و شرع رسول الله و قانون جهان بوده و درست
 آن دستگاه اسلام و احکام خدائی و رسالت رسالت پناهی و هدایت نامیده خدا و آمدن جبرئیل آوردن
 وحی بعینه مانند اصول امروزه حکومتهای مستعده است و بحقیقت حکومتهای مستعده از آن حکومت
 حقیقی اخذ کرده اند + اگر بطور فرض امروز فرمانفرمای هند را فرمانی از پادشاه خود برسد که فلان
 را خراب کن لازم نیامده است که دیگری از قوم انگریز را اجازت باشد که باشندگان آن بنگله
 را بزنند یا دشنام گویند و بیشک اگر کسی چنین کند خلاف قانون کرده است و من برای سخت
 بنید + پس شکستن آن بتان بدست رسول الله یا حکم رسول الله و در آغاز اسلام هیچ ضرورتی
 نداشت که بعد از دیگران هم چنین کنند - اگر قانون جهان چنین باشد پس انگریزان باید بگویند
 که چون ما ملک هند را قابض شده ایم و قوم قارچ استیم و پای تخت مملکتی را در قبضه خود داریم
 باید خلق آنجا یا تمام هند و بزرگان دین آنها را هم دشنام گوئیم زیرا که پس از غلبه و فتح بر ما صباح
 است - اگر چنین کردند مسلمانان نباید سکایت کنند زیرا که بنعم آنها این اصول دین اسلام قرار یافته
 است و این اصولی است که خود قرار داده اند در جهان - "ببری مال مسلمان و بمرد ملت بجز
 بانگ و فریاد بر آری که مسلمان نیست" - همین کیفیات و خیالات بود بر خلاف حکم خدا و رسول او

که مسلمانان را باین تباہی و زناخت و دین اسلام را بدنام نمود. اول این قاعده را در بیان خود جاری داشت یعنی شیوه سستی و پس با مذاهب دیگر کمال افسوس است.

قل تعالوا اقل ما حرم ربکم علیکم الا تشربوا به شیئا وبالوالدین احسانا ولا تقتلوا اولادکم من اهلک من ذلک و لا تقربوا الفواحش ما ظہر منها وما بطن ولا تقتلوا النفس التي حرم الله الا بالحق الخ. (در ای محمدا) بگو بیاید تا بیان کنم برای شما آنچه را که خدای شما حرام فرموده است برای شما (این است که خدا حرام فرموده) اینکه شریک سازید خیری را با او فیکی کنید با والدین خود و مکتبید اولاد خود را از خوف افلاس (زیرا که) از وی میدنیم شمار او آنها را و مرتکب مشوید اعمال بیجایی را آنچه از آنها ظاهر باشد و آنچه از آنها مخفی باشد و همچنین مکتبید نفسی را که حرام ساخته است خدا کشتن او را جز بطریق و بموجب شرع الخ. و لا تقربوا مال الیتیم الا بالتی هی احسن حتی یبلغ اشدّه و اوفوا الکیل و المیزان بالقسط لا تخف نفسا الا و سعه و اذا قلنتم فاعلوا و لو کان ذاق علی و بعد الله اوفوا الخ. "و نزدیک مشوید معنی بخورید و متصرف مشوید مال یتیم را اگر بخویز که نیک باشد آنانی که آن یتیم بجوانی برسد و تمام کنند یعنی بدید پیمان و تران و را بطور انصاف تکلیف نمیدهم بچکس را اگر بقدر طاقت او و چون سخن گوید پس انصاف را رعایت کنید هر چند که آن کس صاحب قرابت و رشتہ باشد با شما و بخدمت خدا و فاکند الخ. و دوایه دیگر پس ازین آیه می باشد باید عموم اهل اسلام ملتفت باشند که در این دوایه فوق سوای منی از شریک خدا و امر با یغای عهد خدا باقی نسبت دارد و بندگان در میان خود که بحقیقت بهر دو می استند خدا ایتامی امر میفرماید همه بندگان خود را که نیکی کنند با والدین خود و نمی میفرماید که اولاد خود را نکند پیرامون محش و اعمال قبیح و بیجایی نگرند. قتل نفس نکنند. اموال یتیمان را نخرند و پیمان و میزان را در وقت پیوند و وزن کردن کم ندهند. اینهمه خلاف بهر دو

ست. شاید که در این مقام و اذا قلتم معنی این است که چون حکم انصاف میکنند بطریق حقیقت و شد بکنند.

و اخوت و مروت و انانیت استند *

من جاء بالحسنة فله عشر امثالها ومن جاء بالسيسة فلا يجزي الا مثلها
و هم لا يظلمون - هر که نیکی کند پس برای اوست ده چندان آن نیکی و هر که بدی نماید پس جزای
او مانند آن بدی است و هیچ تعدی بر آنها نخواهد شد * یا بنی آدم خذوا زینتکم عند
کل مسجد و کلووا و اشربوا ولا تسرفوا ان الله لا یحب المفسرین - ای اولاد آدم
بگیرید زینت خود را (یعنی لباس پاکیزه خود را) و بمسجد بروید و در وقت هر نمازی و بخورید
و بیاشامید ولی از خدر نگذرید زیرا که خدا دوست ندارد اسراف کنندگان را * چنین معلوم
میشود که غرض از این آیه این است که خدا یتیمانی منع میفرماید بندگان خود را که لباس خوب
و تشنگ و کتاف و اطلس بپوشند و خوب بخورند و خوب بیاشامند و کمال آسایش بسر برند
مگر منع میفرماید از اسراف و زنجهای بیهوده و بعضی نمودن و از اندازه و دخل و برشان خود بیشتر خرج
کردن را مثل اینکه اکثری از اهل اسلام و خصوصاً در ملک هند اگر ده روپیه آمدنی دارند بدست
روپیه دیگر هم یا بقرض میگیرند یا از ممر حرام دیگری بدست آورده و بطرق مختلفه خلاف شرع و
عقل و تمدن خرج میکنند و همیشه مقروض استند و طلبکار بد رخنهای آنها ایستاده و دشنام مگویند
و اینها پادالی ندارند - هر امیر و فقیری بقرض هر سود گرانی بایه یا سیکل و گرانوفون و موتور کار و
امثال این اشیاء بیهوده را داشته باشد *

یا ایها الذین امنوا اذا القیتم فیه قاتلوا و اذکرو الله کثیرا العسکرم تعلیمون *
طیعوا الله و طیعوا رسوله و لا تنازعوا فیه ففسلوا و اتذبح ریحکم و اصلبوا ان الله مع الصابین *
و لا تکنوا کالذین خرجوا من دیارهم بطرا و هم نامر الناس و یصلون عن سبیل الله
و الله بما یعلمون محیط * "ای مسلمانان چون روبرو شوید با گروهی از کفار یا با دشمنی
پس ثابت بایستایم و روگردانید از آنها و خدا را بسیار یاد کنید شاید که رستگار شوید -
و اطاعت کنید خدا و رسول را و با یکدیگر نزاع نکنید که در این صورتها بزدل شوید و از دست بروید

زور و رعب و دبدبه شما و صبر کنید هر آینه خدا با صابران است - و مبادید مانند آنانکه از خانه‌های خود بیرون آمدند با دشمنان و فخرناییده و محض برای خود غنائی و بند میکردند راه خدا را و حال آنکه خدا با آنچه میکردند محیط و غالب بود *

این آیات مذکوره بالا آن آیات استند که غرض این فقیر است از نوشتن این کتاب باید دانست که ابتدا جمعی از عربهای جنگی و کُرسنه یا بظاهر یا بواقع و بی غالباً بظاهر اسلام قبول کردند محض برای مال دنیا و اگر چه جنگجو و جری بودند و از قدیم در میان خود جنگ و جدال و قتال داشتند مگر برای جهاد کردن سستی میکردند و شانه تپ می نمودند بلکه از میدان حضم میکردند و لهذا پیوسته آیه نازل میشد برای آنکه اینها جهاد بروند و مال و جان خود را در راه خدا بدهند و چون غنیمتی بجای می آمد با رسول الله منازعت می نمودند و تقسیم آن و نافرمانی رسول الله را میکردند چنانچه از آیات ماقبل آن معلوم میشود و اعلموا انما عنکم من شیء الخ - و لولا انکم کثیر الغفلة لم فی الاصل الخ و امثال ذلك * این کیفیات و واقعات و اسباب و جهات تنازع و جنگ و جدال از روی جهالت و محض از روی غرض و نفسانیت و برای حب جاه و مال دنیا از همان زمان و در میان همان عربها آغاز و جاری شد که رفته رفته بلحاظ احتیاج و دین سر اسر جهان را فرا گرفت و از همان زمان روز اساس اسلام متزلزل گشت تا آنکه نتیجتاً آن مرد نصاری قوی بازو شدند و بر مسلمانان غالب شدند و در هر جا مسلمانان را مغلوب و منکوب ساختند اگر چه هنوز بسیاری از بهمال مسلمان چنین میدانند که مغلوب و منکوب نیستند - تمام سعی و جهد ما این است که مسلمانان بیش ازین در امور مذمیه تنازع نکنند و کم قوت و بزدل نشوند و عزت و شان و شوکت دین و ملت خود را تبا نه سازند بعضی ازین مطالب انشاء الله در مقام خود مفصلاً بیان خواهند شد *

انما الصدقات للفقراء والمساكين والعاملین علیہا والمؤلفۃ قلوبہم و فی الرقاب والغارمین و فی سبیل اللہ فریضة من اللہ الخ - "برایین نیست که صدقات

برای فقیران است و بنویسایان و کارکنان بر جمع آوری صدقات و آنانکه الفت داده اند دل خود را
 باسلام (یعنی ضعیف الاسلام اند) و برای خرج کردن در آزادی بردگان و برای قرض داران و
 برای خرج نمودن در راه خدا (یعنی برای جهاد کردن) و برای مسافرین - اینها فرض شده اند
 از جانب خدا الخ "به مؤلف القلوب کسانی بوده اند که بظاهر مسلمان بوده اند و به طمع مال
 خود را مسلمان و امنوده اند چنانچه بزرگواری از اهل سنت در حاشیه قرآن مجیدی نوشته
 "اور دل جنکا پر چانا ہے وہ لوگ تھے کہ طمع پر مسلمان ہوئے لیکن سردار قوم تھے
 در ابتدای اسلام خدا و رسول او حکمت آنکه اساس اسلام استحکام پذیرد بعضی اشخاص غیر
 مستحق را نیز در گروه مستحقین شامل کردند البتہ ہزار ہا ازین قبیل بوده اند - مگر ای ضعیف این
 است واقلاً در ملک و در میان قوم خود کہ جز بہ مستحقین واقعی ابداً هیچکس دیگر چیزی نہ ہند -
 مستحقین واقعی نزدندہ کسانی ہستند کہ از دست و پا عا جز اند و نیز ضعیفانی کہ ابداً قدرت بکار
 کردن و دست و پا حرکت دادن ندارند - بعد از ان کسانی ہستند از ہمسایگان و رشتہ داران
 کہ بطور واقع معلوم و ثابت شود کہ محتاج اند و ہر کس دیگری کہ جمعی از مردمان معتبر را می شناسند
 و از حال آنها بخلی آگاہ اند کہ آنها صاحبان عزت و عظمت و آبرو میباشند و روی گدائی ندارند و
 نیز نمازی و پرہیزگار و خدا ترس استند و شہاد و کلاش نیستند و ایفونی و چرسی و بنگی و مدکی
 و ازین قبیل کسان نیستند + یک قوم دیگر نیز میباشند کہ بنزد و رای بندہ از سایرین مذکورہ
 زیادہ مستحق اند و آنها کسانی میباشند کہ طالبان علم و دانش اند و ابداً ثنوتی ندارند کہ اسباب
 علم و دانش خود را فراہم کنند - من از درودل این گروہ بخوبی آگاہم کہ اگر اسباب میباشتم معلوم
 نیست کہ در بھان چہ میکردم + بہر حال تا ممکن باشد باید از طرف حکومت و با واسطہ قانون حکومتی
 یا از طرف انجمنی بندوبستی بشود و کارخانہ برپا گردد کہ غالب مردمان بیکار و حتی کوران و مطلق
 گدایان ضعیف را بکاری بگمارند و بعضی را چیزی روزانہ مقرر نمایند و بی بہتدرستان قوی
 بازوی کشتی گیر و گدایان پر زور بی پروا و بغیرت ابداً چیزی نہ ہند و اجازت گدائی کردن

هم بخشد و از خلاف حکم حکومت و قانون را نمایند و واجب گوشمال دهند.

والمؤمنون والمؤمنات بعضهم اولياء بعض يا مرون بالمعروف وينهون
عن المنکر و ليقوموا الصلوة و يؤتوا الزکوة الخ آیه ثانی - "و مردان مؤمن و زنان مؤمن
بعضی از ایشان دوست و مددگار استند بعضی دیگر را (بجهت آنکه) را بنمائی میکنند آنها را یا
مردمان را بکارهای پسندیده و منع مینمایند عملهای ناپسندیده و برپا میدارند نماز را و میدهند
زکوة را الخ آیه ثانی - "ای الله! اشتری من المؤمنین الفسهم و موالحسبان لهم الجنة
بقا تكون فی سبیل الله فیقتلون یا تقتلون الخ آیه ثانی - هرگز آنکه خدا خریدار است از مؤمنان
جان و مال ایشان را در عوض جان و مال آنها آنها را است بهشت (زیرا که) مؤمنان جنگ
میکند در راه خدا بس میکشد کفار را و خود نیز کشته میشوند الخ آیه ثانی که بیان میدهد مایه
نشانههای آن مؤمنین را و مژده نیک میدهد آنها را و یا قوم او فوا المکیال و المیزان
بالقسط و لا تجسوا الناس اشیا لهم و لا تقفوا فی الارض مفسدین - (ای قوم من
یعنی ای مسلمانان) تمام بد میدوزن چنانچه و ترازو را با نصاب و کم بد میدوزن چیزهای آنها
را و در زمین هم فساد نکنید + اگر چه این آیه مربوط بآیه پیش ازین است و نسبت دارد بقوم دیگر
و کلام شعیب است مگر احکام الهی برای همه بندگان در هر زمان یکسان بود و همیشه چنین
خواهد بود + و الذین صبروا ابتغاء وجه ربهم و اقاموا الصلوة و اتفقوا میا رفقنا هم
سواء علانیه و یدعون بالحسنة السیئة اولئک عقی الدار - "و آنکسانیکه صبر کردند
محض برای رضای الهی و برپا داشتند نماز را و از آنچه روزی دادیم ایشان را اتفاق میکنند در راه
خدا پنهان و آشکار و دفع مینمایند به نیکی بدی را (یعنی در عوض بدی دیگران نیکی میکنند) برای
آن گروه است جزای آن سرا که دلایه بعدی آید + این آیه مربوط است به دو آیه پیشتر از
جایی که خدایتعالی میفرماید "آیا کسی که میداند آنچه را که فرستاده شده است بسوی تو از
جانب پروردگار تو راست و درست است آنکس مانند کسی است که نایاب باشد (هرگز چنین

نیست) بتحقیق آنانکه صاحبان دانش و نبش اند پندی پذیرند - آنها کدام گروه استند
 آن گروه اند که وفای میکنند خدا و نبی شکنند خود را - و آنها کسانی هستند که پیوند
 میدهند آنچه را خدا امر فرموده است با آنچه که باید پیوند دهند (یعنی مقام هرامی از او امر
 هر حکمی از احکام الهی را بخوبی میدانند) و میترسند از پروردگار خود و خائف استند از روز
 داپسین و از سختی مساب آن روز. افسوس است که بسیاری از مسلمانان نمیانند تا ایندم
 هم ندانستند که این گروه کدام گروه بوده اند. ان الله يامر بالعدل والاحسان
 و ايتاء ذى القربى وينهى عن الفحشاء والمنكر والبغى يعظكم لعلكم تذكرون - هر آینه
 خدا ایستای امر میفرماید (بندگان خود را مسلمان را عموماً) با انصاف و نیکوکاری کردن و بخشش
 نمودن بخویشان و منع میکند بندگان خود را از اعمال قبیحه و بیحیائی و کارهای ناپسندیده و
 تعدی و سرکشی - و پند میدهد شما را شاید که پند پذیرید. و ان ذا القربى حقّه و المسکین
 و ابن السبیل و لا تبدن تبدلوا. ان المبدلین كانوا اخوان الشیاطین و کان
 الشیطان لربیه کفورا. و اما تعرفن منهم ابتغاء رحمة من ربك توجهافل لهم
 قولا میسورا و لا تجعل یدک مغلوله الی عنقک و لا تبس بطها کل البسط فتقعد ملوما
 محسورا. و بدیهه حق صاحب قربت را و حق فقیر و مسافرا (و لیکن) اسراف بجا و زیاده
 خرجی مکن - بد رستیکه اسراف کنندگان برادران شیاطین اند و شیطان پروردگار خود را
 ناسپاس و گنهگار است - و اگر روگردانی ازین گروه مذکور باشند انتظار آنکه از جانب پروردگار
 تو رحمتی بشود یعنی چیزی از جانی برسد که امید حصول آزادی پس سخنی نیک و ملائم بگو بان
 جماعت - و مکن دست خود را بسته بگردن (مانند بخیلان) و نه هم بجلی گشاده دار (که بر باد دهی
 هر چه داری و آنگاه تمام اسباب و سامان و جاگیر خود را بگردن گذاری و مقروض گردی) و پس
 از آن بخشی طاعت کرده شده و در مانده هم بواسطه نقصان مایه هم بواسطه شتمت همسایه
 پس از آن چند نبی دیگر میفرماید - و لا تقتلوا اولادکم - و لا تقر بوازیفی - و لا تقتلوا

النفس ولا تقربوا مال البیتیم + پس دو امر میفرماید - وافر با الهل - وافر با
 الکیل - "یعنی اولاد خود را کمشید - پیرامون شما و حیاتی نگردید - و کمشید نفسی را
 بناحق - و نزدیک مال یتیم مروید و مخوید - و ایضا کنید بر عدای خود - و آنچه را به پیمان و
 میزان میفروشید کم دهید + چند آیه دیگر هم بعد از آن می آید + ان الذین امنوا و عملوا
 الصالحات انا لا ننضیع اجر من احسن عملا - هر آنکه آنانکه ایمان آورند و کارهای
 شایسته و نیک کردند تحقیق که ما ضایع نمیکنیم مزد کسی را که کار نیک نماید + مضافاً نماید در آیه بعد
 ذکر شده +

قد افلح المؤمنون - هر آنکه رستگار شدند مؤمنان حقیقی واقعی - آنها کدام گروه استند
 الذین هم فی صلاتهم خاشعون - و الذین هم عن اللغو معرضون - و الذین هم
 للزکوة فاعلون - و الذین هم لفروجهم حافظون الا علی ازواجهم او ما ملکت ایمانهم
 غیر ملومین - و الذین هم لا مانعهم راعون - "آنها که در نماز خود زاری
 کننده اند + و آنها که از بیهودگی و بیهوده گوئی و اعمال پست روگردان اند + و آنها نیکه
 زکوة مال خود را ادا کننده اند + و آنها نیکه شرمگاه خود را نگاه میدارند از حرام سوای بر زنان
 منکوحه و کنیزکان خود که طاعت و نیکو بشی بر آنها نیست + و آنها فی که امانتها و عهد و پیمان
 و وعدای خود را رعایت میکنند و بر آنها خلاف نمی ورزند + پس مجدداً میفرماید و الذین
 هم علی صلواتهم یحافظون - و آنها فی که بر نماز خود مراقب اند و گاهی غفلت از آن نمیورزند
 اولئک هم الوارثون - الذین یرون الفردوس هم فیها خالدون - "این گروه
 مذکور را ستند و ارثان بهشت که بهشت عبرات با آنها میرسد و در آن مدام مقیم خواهند بود
 باز در جای دیگر بهمین ترتیب هدایتی ظاهری میآورد علامات مؤمنین و متقیان حقیقی را +
 ان الذین من خشية ربهم مشفقون + و الذین هم بایات ربهم يؤمنون + و الذین
 هم بر ربهم لا یشرکون + و الذین یؤقنون ما اتوا قلبهم و جله انهم الی ربهم راجعون +

اولئك يسارعون في الخيرات وهم لها سابقون * بتحقيق کسانی که از خوف پروردگار خود
 مضطرب و پریشان اند - و بیایات و نشانیهای پروردگار خود ایمان می آورند - و برای پروردگار
 خود کسی یا چیزی را شرک قرار نمی سازند - و در راه خدا می دهند و دلمای ایشان خائف است
 زیرا که (میدانند) که آنها بسوی پروردگار خود بازگشت کنندگان اند و باید جواب خدا را بدهند
 در اعمال و افعال خود * الَّذِينَ يَرْصُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لَعْنُ فِي الدُّنْيَا
 وَالْآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ - و آن کسانی که دشنام میدهند یا تهمت می بندند بزنان پاکدامن
 و غیر از افعال شنیعه و نومنه اند آنکسان لعنت کرده شده اند و در دنیا و آخرت و برای
 آنهاست عذاب عظیم و سخت * لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ الْخ
 ای کسانی که ایمان آورده اید سرزده و بی اجازت و بدون سلام داخل خانه های یکدیگر یا غیر
 شوید تا که اجازت یا بیدارخ + شاید این هم برای تأویب عربهای جنگلی بوده است که
 بدون لحاظ و اجازت و سلام سرزده داخل خانه های غیر می شده اند یا که بی ادبانه بخدمت
 رسول الله و در حجره مقدس او می شده اند و بهر حال این فعل هم بسیار بد است * قُلْ
 لِلْمُؤْمِنِينَ يَفْعَلُوا مِنَ ابْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ اللَّهُ يَعْلَمُ مَا يَصْنَعُونَ -
 بگو ای محمد * مؤمنین که پوشند چشمهای خود را و حفظ کنند شرگاه خود را زیرا که چنین کردن
 پاکیزه تر و بهتر است برای ایشان بدستیکه خدا آگاه است آنچه میکنند * وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ
 يَفْضُضْنَ مِنَ ابْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا
 و لیضربن بخرهن علی جیوبهن و لا یبدین زینتهن الا لبعولتهن الخ - و بگو زنان
 مسلمانان را که پوشند چشمان خود را و حفظ نمایند شرگاه خود را و آشکار نکنند آرایش و
 زینت خود را مگر آنچه که ظاهر است از آن مواضع و باید که فرو گذارند عجز یا چادر خود را و ننمایند
 آرایش خود را بجز شوهران خود - الخ * اگر چه در هر امری از امور اهل اسلام اختلاف رای
 و خیال بشمار است و در هر ملکی رسوم خاص بسیاری میباشد که بحقیقت همه بدعت است

و بسیاری دیگر امور خلاف شرع و عقل محض از بی پروائی حکومت و علما و بزرگان رواج یافته اند مگر چند نکته این امور بدعتیه و خلاف شرع در ملک هند جاری و مروج اند شاید که در هیچ ملک دیگر نباشند. مثلاً در ممالک دیگر اسلام غالباً کماکان بر طبق همین آیه بالا که نسبت دارد به عورات عمل میکنند و زنان اعلی و ادنی با چادر و برقع از خانهای خود بیرون آمده بهر جا که بخواهند میروند و خرید و فروش هم میکنند. برخلاف در ملک هند در میان گروه معدودی رسم پرتیه نشینی رواج دارد. مراد از پرتیه و پرتیه نشینی این است که زنان از خانهای خود بیرون نیایند و لیکن اگر بیرون آیند غالباً لباسی ندارند که آنها را بکلی بپوشد و لباس تن آنها بالکل ناقص است خصوصاً در دکن. در این زمان که کاری رواج شده در گاریهای نشینند و چون در گاری بنشینند و از گاری خارج شوند بسیاری از مردم را پس و پیش میکنند که غضب ابصار نمایند مگر عاقبت بهر نحو که باشد او یا بش بر آنها نظری اندازند و بعضی از فرقه های اهل اسلام هم هستند که این رسم در میان آنها نیست و اعلی و ادنی روی گشاده و باز نیست هم از مکانات خود بیرون می آیند و در کوی و برزن میگردند و دیگر اکثر زنان از هر صنفی از اصناف اواسط و ادنی بی پرده و با همان لباس ناقص بیرون می آیند مگر فرقه ادنی خود باشد چنان در راه میروند که زبان از میان آن عاجز است و حقیقت چشم پوشیدن مردان بسیار مشکل است در این زمان که کون در همه جا ترقی یافته بعضی از تربیت یافتگان در ممالک یورپ بر آن هستند که باید بکلی رسم پرده معدوم شود و زنان اسلام تا ما بر مثال زنان یهود و نصاری و مجوسان بیرون آیند و همه جا بروند و همه کار کنند. اگر چه مرا با خیالات دیگران کاری نیست ولی در نزد رای من اینهمه خلاف شرع اسلام است و میگویم که اگر اهل اسلام این امور را خلاف دانند پس بزرگان اسلام را لازم است که بگردهم نشسته و این امور را می معقولی زنند و اصلاح کلی نمایند زیرا که این امور هم جزئی هستند از همه ردی و اگر فرصت دست و داند کی مفصل تر در این امور گفتگو خواهیم نمود.

وَالَّذِينَ إِذَا انْفَقُوا الْمَالَ لِسِرِّهِمْ وَلَمْ يَلْقُوا وَاوْكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا - وکسانیکه چون
 اتفاق میکنند در راه خدا نه اسراف و نه تبذیر میکنند و نه بکلی تنگی می نمایند بلکه بطور میانه روی و
 خیر الامور و سطحا عمل نمایند + پس از این آیه چند آیه دیگر هست که باید ملاحظه نمود در سوره
 فرقان + در سوره شعرا چندین مقام از قول رسولان نسبت با هم خود را یتعانی می فرمایند
 فَاتَّقُوا اللَّهَ وَاطِيعُونَ - پس ترسید از خدا و فرمانبرداری کنید از من + در جای پس از این آیه
 میفرماید وَلَا تَطِيعُوا امْرَأَتَ السَّرْفِينِ - الَّذِينَ يَفْسُدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يَصْلَحُونَ - و بر روی
 کمند فرمان سرسرفین یا کسانی را که از حد و صراط مستقیم اعتدال بکین سو افتاده اند و فساد میکنند
 در زمین و اصلاح نمی نمایند + و اینجا نکته خوبی بنظر بنده میرسد قابل تأمل بموم اهل اسلام -
 چنانکه اسراف همیشه معنی زیاده از اندازه خرج کردن و سرف زیاده از اندازه خرج کننده است -
 لهذا کسانیکه سرف واقع میشوند دیگران را نیز با اسراف را بهنجائی می نمایند و بنابراین از آن اسراف
 مردم تباه حال میشوند یعنی گدا و گدائی افزایش می یابد و بحقیقت این فساد است برخلاف اصلاح
 حال قوم و همدردی +

در جای دیگر باز خدا یتعانی میفرماید اَوْفُوا الْكَيْلَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُخْسِرِينَ +
 وَزِنُوا بِالْقِسْطِ الْمُسْتَقِيمِ + وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا الْأَرْضَ الْمُفْسِدِينَ +
 و تمام به پیمایید پیمانه را و مبادید زیان کار در پیمودن - و ستر از و بسنجی بطور راستی و عدالت
 و کم مدهید اشیاء مردم را بر دهم و بیباک و مفسد مبادید در زمین + و اندام عیش و شربت
 الْأَقْرَبِينَ + وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ + فَإِنْ عَصَوْكَ فَقُلْ إِنَّي
 بِرَبِّی مِمَّا يَعْمَلُونَ + و (ای محمد) برسان و بیم ده قبیله نزدیک یا قرابت داران خود را به
 پست کن باز و مای خود را (یعنی تواضع نما) برای آن مسلمانانی که پیروی ترا کرده اند پس
 اگر نافرمانی کنند ترا پس بگو آنها را که بدستی و تحقیق من بیزام از آنچه شما بعمل می آید + و اهل
 انبئکم علی من تنزل الشیاطین - تنزل علی کل آفک انکم - آیا خبر دهم شما را که شیاطین

برگردام گروه فرویدی آیند فرویدی آیند برهم درنگوی گنگار + مراد کسانی هستند که احادیث
 و روایات را بهم می بافتند یا روایات و حکایات بی پایه را از خود جعل می نمایند + من جاء بالحسنة
 فله خیر منها و هم من فرغ یومئذ المنون - هر که بیارد (یعنی بکند) نیکی را پس برای اوست
 بهتری و نیکی آن فعل و آن گروه نیکی کننده از اضطراب و سختی روز قیامت این باشند +
 فات ذا القربی حقّه و المسکین و ابن السبیل ذلک خیر للذین یریدون وجه الله
 و اولئک هم المفلحون - پس بده حق صاحب قربت و خوشی و حق محتاج و مسافر (زیرا که)
 این عمل نیک است برای کسانی که طالب ویدار خدا میباشند و این گروه هستند رستگاران +
 این آیات بعد از ذکر فصاح لقمان است به پسر خود که خدا تعالی بیان فرموده است
 برای هدایت این امت - ابتدا این است یا بنی لا تشرك بالله ان الشک لظلم عظیم -
 ای پسر من گاهی چیزی و کسی را شریک ساز با خدا بدستیکه شرک بجد اظلم و گناه عظیم است
 یا بنی انها ان تذک متقال حبة الخ - معنی این آیه این است که ای پسر من بدان که اگر
 در تیره زمین چیزی باشد برابر یک ارزن و آن چیز در میان سنگ بسیار سختی باشد یاد آر همانها
 و زمین باشد بهر حال یاد آر آن آگاه است و تحقیق که خدا از هر چیزی و کلی آگاه است + یا بنی
 اقم الصلوة و امر بالمعروف الخ - ای پسر من نماز کن و امر نامردم را با اعمال نیک و منع کن
 از اعمال بد - صبر کن بر آنچه بر تو وارد آید از مصائب - بدستیکه اینگونه اعمال بسیار معظم اند و از
 عمت و الا و عزم بالخرج میشوند + ولا تصغر حدک للناس الخ - و روی خود را از مردمان
 متاب از روی غرور و نخوت و بر زمین مخرام از روی خود پسندی و کبر و مناعت - تحقیق که
 خدا دوست ندارد و تمکبر آن خود پسند را + واقصد فی مشیک و اغضض من صوتک الخ
 و میانه روی کن و در رفتار یعنی راه رفتن خود و فرود آر آواز خود را یعنی آهسته و ملایم سخن گو
 زیرا که بدترین و مکروه ترین آواها آواز خراست + و من یسلم وجهه الی الله وهو
 محسن فقد استمک بالعروة الوثقی و الی الله عاقبة الامور - و هر که مسلمان شود محض

برای خدا و او نیکو کار هم باشد پس هر آنکه دست زده است به ریسمانی محکم و بسوی خدا است بازگشت همه کارها و ما اموالکم و اولادکم بالتی تقربکم عندنا لفی الا من امن وعمل صالحا الخ - یعنی مال و اولاد شما گاهی شما را نزدیک ما قربت و عزت نمی بخشند (بأن البته) هر که ایمان آورد و عمل نیک کند آن گروه است که دو چند آنچه کرده اند مزد خواهند یافت (و سواي آن) آنها در گوشه ها و غرفه های نشینند و کمال آراش * ان الذین یملون کتاب الله و اقاموا الصلوة و انفقوا مما رزقناهم سرا و علانية یرجون تجارة لن تبور - هر آنکه کسانی که میخوانند کتاب خدا را و برپا میدارند نماز را و آنچه ما آنها را داده ایم در پنهانی و علانیه اتفاق میکنند (آنها هستند که) امیدوار تجارتی میباشند که تباها نشود (یعنی کساد و زیان در آن تجارت نخواهد بود) *

اکنون می آیم بر سر حکایت حضرت داود و دعا که مناسبت بی نهایتی دارد بغرض فقیر که همدردی باشد و نکات مطالب دقیقه و دیگر نیز در این آیه و این حکایت منسوب بآن میباشد * یاد اود انا جعلناک خلیفة فی الارض فاحکم بین الناس بالحق ولا تتبع الهوی فیضلک عن سبیل الله - ان الذین یضلون عن سبیل الله لهم عذاب شدید بما کنسوا یوم الحساب - "ای داود بدستیکه ما را از جانب خود حاکم یا نائب خود قرار دادیم در روی زمین پس حکم کن میان مردمان با انصاف و راستی و پیروی مکن خواهش نفس خود را (که آن خواهش نفس) اگر اه کند ترا از راه حق - تحقیق کسانی که منحرف میشوند از راه خدا مقدر است برای آنها عذاب بسیار سخت بسبب آنکه فراموش کرده اند (یا میکنند) روز حساب و انصاف تحقیقی را" * حکایت حضرت داود و دعای و ندو نه زن او و خواهش گرفتن دیگری را و آمدن و دفرشته بصورت آدمیان و کیفیت نوحه بر کسی معلوم است که خود حضرت داود دعا گفت قال لقد ظلمتک بسؤال نعجتک الی فاجده بیشک این آیه تهدید و تنبیه است و خود خطاب یاد اود خطاب تهدید است - پس مسلمانان باید بخاطر بداند و فراموش نکنند که فرمانبرداری خدا و خدا و خصوصاً که امر حق الناس با

پیروی بود و بوسه بی نهایت سخت و مشکل است که انبیاء هم از آن ناگزیر بودند تا چه رسد
 بسایر بندگان. اگر چه انبیا را ما معصوم میدانیم مع ذلک از ترک اولی رها نمی داشتند.
 انا انزلنا علیک الکتاب بالحق فمن اعتدی فلسفه و من غفل فانما یفصل
 علیها و ما انت علیهم بکیل. بدستیکه ما فرستادیم بر تو (ای محمد) کتاب را برای هدایت
 مردمان پس هر که هدایت یافت یا گمراه یافت برای فاعله و بهبودی خودش و هر که گمراه شد جز این
 نیست که گمراه شد برای نقصان خود (و لهذا) تو نیستی برایشان نگهبان یا وکیل آنها
 نیستی. و دلیل للمشورین. الذین لا یؤتون الزکوة و هم بالاحقره هم کافرون. اگر این
 آیه نسبت دارد به مشرکین معنی آن میشود "وای بر احوال شدکین آنانکه زکوة نمیدهند
 و معتقد قیامت و حساب و کتاب و جزا و عقاب نیستند". پس از دو حال بیرون نیست
 (۱) یا مشرکین محض این گروه استند که زکوة نمیدهند و اعتقاد بر روز جزا ندارند. (۲)
 یا اینکه اینان نیز از جمله علامت مشرکین استند که از جمله علامات مؤمنین بعضی را خدا تعالی
 چنین بیان فرموده است. و استجابوا للیه و اقاموا الصلوة و امرهم شوری بینههم و
 مما یرزقناهم ینفقون. و آنانکه فرمان خدا را اطاعت میکنند و بر پا میدارند نماز را و کارهای
 آنها بروفق مشاورت است و از آنچه روزی داده ایم ایشان را اتفاق می نمایند. و در این جا
 یک دو نکته باریک بنظر فقیر رسید اول آنکه ما حفظه بایا کردیم عظمت و فوائد مشاورت را.
 ثانی اگر برادران دینی معاف فرمایند میگویم که مل و پیروان ادیان دیگر که با هم مشاورت می کنند
 و همدردی دارند بحقیقت آنها مؤمنین استند نه مسلمانان. و الذین اذا اصابهم البغی هم
 ینصرون. و آنانکه چون بر آنها ظلم و تعدی شود انتقام میکشند از ظالم. و اگر معنی واقعی آیه
 همین است پس انتقام کشیدن از ظالم نیز بروفق مرضی خدا و یکی از اوامر الهی و علامات
 مؤمنین است. یا ایها الذین امنوا ان جاکم فاسق ببناء فلیتوا ان تصیبا و اوما یجھالون
 فی تصحیح اعلی ما فعلن و یاد مبین. ای مسلمانان اگر فاسقی نزد شما خبری آورد پس تحقیق کنید

در صدق و کذب آن خبر مباد که ایذا رسانید قومی را از روی جهالت و پس از آن پشیمان
 شوید از آنچه کرده اید و ان طائفان من المؤمنین اقتتلوا فاصلحوا بینهما بالعدل
 و اقسطوا ان الله يحب المقسطین - و اگر دو گروه (یا دو کس) از مسلمانان بایکدیگر جنگ کنند
 پس صلح و بهید در میان ایشان - پس اگر یکی از آنها تقدی بر دیگری نمود پس شما جنگ کنید
 با آن گروه تقدی کننده تا که او رجعی کند بسوی حکم خدا (یعنی صلح راضی شود) پس اگر صلح
 نمود و به آشتی راضی شد صلح نمائید در میان آنها بر راستی و انصاف و بطور حق زیرا که تحقیق
 نزد اوست و او داد و دهندگان و انصاف کنندگان واقعی را - انما المؤمنون اخوة فاصلحوا
 بین اخویکم و اتقوا الله لعلکم ترحمون - این است و جز این نیست که مؤمنین برادر
 اند یکدیگر پس صلح کنید در میان دو برادر خود و ترسید از خدا شاید که رحم کرده شوید +
 یا ایها الذین امنوا لا یسخر قوم من قوم عسی ان یکونوا خیرا منهم ولا نساء من نساء
 عسی ان یکن خیرا منهم ولا تملوا انفسکم ولا تباذروا بالالاقاب بشی الا سم بعد
 الا یمان ومن لم یتب فاولئک هم الظالمون - ای مسلمانان نباید تسخر کند گروهی از شما
 گروه دیگری را (یا شخصی شخص دیگری را) شاید که تحقیق آن گروه تسخر کرده شده بهتر باشد
 از این گروه تسخر کننده - و نه هم باید زنان تسخر کنند از زنان دیگر شاید که تحقیق زنان تسخر
 کرده شده بهتر باشند از آن زنان تسخر کننده - و نیز عیب مکنید یکدیگر را و یکدیگر را به لقبهای
 مخواند زیرا که بدنامی است فتق - گنگاری بعد از ایمان آوردن و هر کس که ازین اعمال توبه
 نکند هرگز آن گروه شتمکاران اند - یا ایها الذین امنوا اجتنبوا کثیرا من النطن ان
 بعض النطن اثم و لا تجسسوا و لا یغتب بعضکم بعضا یحب احدکم ان یا کل لحم احیه
 میتا فکر هتموه و اتقوا الله ان الله توأب الرحیم - ای مسلمانان احتراز کنید از بسیاری
 گمان بد و حق یکدیگر بر آکنده بعضی از بگمانی ناگناه است و جستجو و کنجکاوی از یکدیگر مکنید -
 و نباید که بعضی از شما غیبت گوید از بعضی دیگر - آیا دوست میدارد یکی از شما که بخورد گوشت برادر

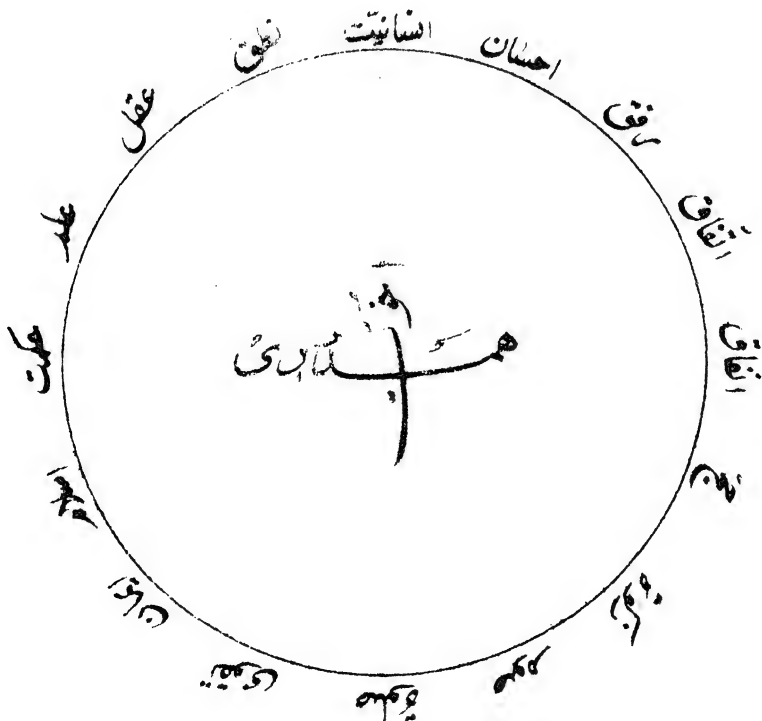
نموده خدا - پس آن خوردن گوشت برادر مرده مکروه طبع آن کس باشد - (بنا بر این) از خدا
ترسید بدستیکه خدا توبه پذیر مهربان است - پس از این آیه می آید یا ایها الناس اتوا
خلقا کم من ذکر و انشی که در جای دیگر نوشته شد *

یک بزرگوار نوشته است "صحیحین میں حضرت ابو ہریرہ کی روایت سے ایک بڑی
طویل حدیث ہے جسکے ایک ٹکڑہ کا خلاصہ یہ ہے کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا ایمان
دار آدمی کو چاہئے کہ یا تو نیک بات منہ میں سے نکالے ورنہ چپکار ہے۔ غرض اس آیت
اور اس صحیح حدیث سے معلوم ہوا کہ جس طرح ٹھٹھے بدگوئی غیبت سے زبان کو روکنا ایمان
کی نشانی ہے اس طرح گالی کا منہ سے نکالنا جھوٹ بولنا امانت میں خیانت کرنا نفاق کی
علامت ہے۔ اگرچہ این بزرگوار چندین حدیث دیگر ہم ازین قبیل بیان کیگند لیکن فرمودہ است
کہ شان نزول این آیات چہ بودہ است و در چہ واقعہ نازل شدہ اند *

این آیت اخیر است کہ خدایتعالی در نگاہداشت شرط اخوت و ہمدردی بندگان نسبت
بیکدیگر میفرماید - اِنَّ الَّذِیْنَ فتنُوا الْمُؤْمِنِیْنَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ یَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ
وَ لَهُمْ عَذَابُ الْحَرِیقِ - تحقیق کسانی کہ مردان مؤمن و زنان مؤمنہ را ایذا نمودند و توبہ
نکردند و پس از ان توبہ نکردند پس برای آنهاست عذاب و دوزخ و برای آنهاست
عذاب سوزندہ و بسیار سخت *

بر تمام کسانی کہ از روی حقیقت و از خلوص ارادت و صمیم قلب بر خدای واحد یکتا و رسول
مقدس و کلام پاک او و ملائکہ و قیامت ایمان آورده اند معلوم باد کہ در آغاز این کتاب فقیر
عرض نموده ام کہ بنزد برای ناقص این عبد ذلیل خدای جلیل جہان راحض برای انسان خلق
فرمودہ و انسان را برای ہمدردی از یکدیگر و بر خود گرفتہ کہ این دعوی را ثبت رسام اگرچہ ابد
ضرورتی بہ ثبوت نیست ہر صاحب دانشی خود میدانند کہ بحقیقت چنین است - مع ذلک باز اندکی
تحقیق در آن ضرور است - پس از آنکہ حقیقت اسلام و ایمان و تقوی بیان رفت آیات بسیاری

ذکر شدند و آیات بسیاری دیگر ذکر شدند زیرا که ضرورتی در نوشتن آنها نبود و هر که کلام مجید را بدست بگیرد و از ابتدا تا انتها ملاحظه نماید بیند که خواه آیات قرآنی نسبت بآدم سابقه داشته باشند و خواه نسبت باین اُمتِ سوای از او امر و نواهی و احکام الهی پذیرد دیگری در قرآن ذکر نشده و آن همه رطب و یابس که خدا تعالی بیان فرموده که در قرآن موجود اند سر اسر نسبت دارند یا به او امر یا به نواهی و تمام آن او امر و نواهی منسوب اند به انسان در نظام عالم بر میان بنی آدم که یا در حق یکدیگر نیکی کنند یا به نسبت یکدیگر ظلم و تعدی نمایند معنی واقعی و نتیجه حقیقی نماز و روزه و حج و زکوة و دوری گرفتن از فواحش و شراب و زنا و اعمال صالحه و تقوی و پرهیزگاری و غیر اینها یا نسبت دارند به نیکی کردن بندگان بیکدیگر یا احرار نمودن از ظلم و تعدی بیکدیگر پس اگر ما این همه را جمع آورده دایره بکشیم نقطه وسط آن می شود "اسموت یعنی همد روی" -
 بموجب این دایره ذیل

نظم

نقطه دایره کون و مکان همدردی است غافل از درد کسان زن صفتی نامردی است
عجب این است که دُرودی تو سر پا دُرودی دین عجب تر که همه کار تو از بی دُرودی است

قطعه

اخوت چیست همدردی و یکن یکی اکسیر و دیگری هست عفت
چو نبودی این دو مار خود عجب فی که باشد آسمان را قهر بر ما

رباعی

دُرودی بنه این لباس بیدردی را بر سر مسته این کلاه نامردی را
علامه دهر اگر شوی جانوری ناخوانده اگر که حرف همدردی را

رباعی

همدرد بود مورد تو کم از نوری از دایره و مقام انسان دُوری
یا آنکه درین کاسه سرفرت نیست یا آنکه زهر دو چشم مینا گوری

رباعی

همدرد درین زمانه فسردی نبود آری نبود از آن که دُرودی نبود
دُرودی بعثت چه نام همدرد بری همدرد کجا بود چو مردی نبود

رباعی

انسان نبود که نیست همدرد کسان بی درد نباشد آنکه باشد انسان
قوی که در آن بوی ز همدردی نیست آن قوم رقی گندای دُورست چنان

And wiser he whose sympathetic mind
Exults in all the good of all mankind.

Goldsmith

*I value myself upon sympathy; I hate
and despise myself for envy. Kames.*

*"We few, we happy few, we band of brothers,
For he today that sheds his blood with me shall
be my brother."*

Shak

*"Let mutual joys our mutual trust
combine,*

*And love and love-born confidence
be thine."*

Pope.

حصہ ثانی

اخوت و مشہوم واقعی آن چیت؟

در این لفظ "اخوت" جمع است تمام قرآن مجید و آمدن تمام انبیاء و رسل و نزول تمام کتب محض برای این لفظ است۔ فقیر چندین روز و شب درین تأمل و تفکر بودم کہ چرا خدایتعالی فرمودہ است ای مردم بدانید کہ من شمارا از یک پدر و یک مادر خلق نمودم۔ و در ہر مقام خطاب میفرماید "یا بنی آدم" ای پسران آدم۔ و بالاتر از ہمہ میفرماید "بدرستیکہ مؤمنان حقیقی واقعی برادرند یکدیگر را"۔ این لفظ در سایر السنہ و در میان سایر اقوام نیز موجود است۔ بسیاری از جماعات را در زبان انگریزی "برادر" و برادر ہو "میخوانند بچنانکہ ما می گوئیم "برادران دینی" یا برادران طریقت"۔ یک فرقہ از عیسویان انگریز و امریکائی در میان خود مرد و زن یکدیگر خطاب برادر و خواہر میکنند۔ مگر ما دور نمی دیم در تمام کتب اہل اسلام شیعیہ و سنی نوشته اند کہ حضرت رسول مقبول ماصلی اللہ علیہ وسلم بسیاری یا تمام صحابہ خود را با یکدیگر برادر فرمود چنانچہ در ترجمہ تاریخ الخلفاء سیوطی طبع مطبع صدیقی لاہور صفحہ ۱۲۰ نوشتہ است "ترندی نے کہا ہے کہ حضرت ابن عمرؓ کہتے ہیں کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے صحابیوں کے آپس میں بھائی چارا کرایا۔ حضرت علی کرم اللہ وجہہ روتے ہوئے تشریف لائے اور عرض کیا کہ آپ نے ہر ایک میں بھائی چارا کر دیا مگر میں رہ گیا۔ آپ نے ارشاد

فرمایا که تم دنیا و آخرت مین میرس بجائی ہو۔ ازین بالاتر نمی شود که رسول الله ص با وجود این
عم بدون و شریک در انفسنا بودن حضرت علی مرتضی ص و رآیۀ مباهله باز او را برادر خود ساخت
هم در دنیا و هم در آخرت + بالجمله بیش از این تحقیق نمی توان کرد و فکر بجائی نمیرسد که این
همه تا کید و مبالغه در امر "اخوت" چیست و ازین همه معلوم میشود که پایه و درجۀ اخوت از هر چیزی
اعلی تر است + البته یکی از کیفیات آن این است که مساوات واقع میشود در میان برادران
یکی دیگر این است که بالطبع باید چنین باشد و هر کسی توقع این را دارد که "همسر دوی"
در میان دو برادر بغایت محال رسد که مافوق آن در جهان یافت نشود تا بجائی که برادری در
جانشانی نسبت برادر خود ابدانۀ ضایقه نگند و در هر امر او را بر خود اختیار نماید +

حالا اولاً الباب و اولو الابصار باید تامل کنند که آیا ممکن است که این مقام عالی
برعکس این شود و این عبارت عالی شان با خاک برابر گردد؟ بلی این ممکن است و از هر مری
از امور سهل تر و نه از آنکه بلکه نگذاشت که بار واقع شده و در پیش چشم ما و همه روزه واقع میشود
نه صرف در میان ادانی خلق بلکه در میان اعلای هم - نه صرف در میان صاحبان ملک و مملکت و
دولت و ثروت بلکه در میان بنویایان هم - نه صرف در میان بجمال لایعلم بلکه در میان عالمان
و دانشمندان عالی مقام و بالاتر از این ما هم + ابتدا این خشت را در جهان کج گذاشت
قایل که با بیل را گشت و از روی قرآن مجید معلوم می شود که محض بسبب آن بود که نذر با بیل
در نزد خدا قبول شد اذ قربا بقربا نافقت قبل من احدی یعنی چون هر دو قربانی کردند و
قرانی یکی از آنها (با بیل) قبول شد پس آن دیگری یعنی قایل قال لا قتلان گفت
با بیل را که هر آینه خواهم گشت ترا + اگر چه ظاهراً هیچ سببی معلوم نمی شود آن حد و کین را در
ابتدای بهمان که هیچ چیزی وجود نداشت که موجب انگیختگی آتش آن کین شود مگر باز سببی را
بر آن نسبت میدهند + در کتابها نوشته اند که حضرت خود هر حملی یک پسر و یک دختر را توأم
می آورد و حضرت آدم ؑ از آن پسران و دخترانی که از حمل دیگر بودند و از یک شکم بودند

با دیگران سناکت می نمود. یک دختر را که اراده داشت به ماییل دهد و شاید که توانان قابیل هم بود قابیل چشم بر او گماشت پس حضرت آدم فرمود که قربانی کنند و قربانی هر که قبول افتاد آن دختر زوج او باشد. چون قربانی ماییل قبول شد قابیل بر او رشک برد و او را بکشت. بهر حال این حکایت زیاده مقتوی غرض ماست که آینده ذکر خواهد شد. حکایت فرزندان یوسف را هم هر کسی میداند که هیچ سبب دیگری نداشت جز آنکه یعقوب یوسف را بیش از سایر برادرانش دوست میداشت و آنها بی نهایت در پنج و رشک بودند و بهانه می جستند که یوسف را بکشند یا بهر نحو از پدر دور سازند. چنانچه ذکر آن در کلام مجید است اذ قالوا لیوسف و اخوه احب الی ابینا منا اقلوا یوسف و اطرحوه ارضاً یحبل لکم وجهه ابیکم و آخر چنین کردند *

پس باید دانست که در جهان و از آغاز جهان بموجب سرشت انسانی از کفر شسته شتر و ز حیوان یا شیطان و غرضت را حضرت ابوالبشر از کتم عدم با خود آورد یکی جهل بود و یکی غرض. و تمام مفاسد عالم از ابتدا ازین دو غرضت بوده است و خواهد بود تا بقیامت. مگر هر یک ازین دو غرضت را بیان و شرح طویلی هست که درین مقام نمی توان کرد. مثلاً جهل و غرض مانند دو شاخ عظیم استند که از یک پنج برآمده اند و هر دو بسیط و خالص اند مگر جهل باریکتر و کمزورتر است و غرض قوی تر و پرنزورتر. از پهلوی هر یک از این شاخها یک شاخ باریکتری برآمده است و آن هم یکی باریکتر و یکی قوی تر. آنکه باریکتر است و در پهلوی جهل برآمده بیم است و آنکه در پهلوی غرض برآمده امید است. پس چنین است که تمام تنباهی عالم (۱) از جهل بسیط است در یک جانب. (۲) از غرض بسیط است در جانب دیگر (۳) از خوف و رجاست در وسط این دو. مثال آن این است که بظاهر فعل قابیل و برادران یوسف از روی جهل بسیط بوده است زیرا که در آغاز و او اکل همان بوده اند که علم خندان نبوده است.

و در این مقام دو چیز از بحث ما خارج است یکی بیان عقل و ثنائی بیان اینکه فعل حضرت و او و حکایت نوح و نوح که آیا اندیشه می جهل نبوده است یا از روی غرض یا از روی ترک اولی یا از روی مصلحت خدا فی *

بر خلاف فضل ہارون و پسر او مامون بخصوصہ از روی غرض بسیط بودہ است زیرا کہ در بیان علم مامون کتابها سراسر پراستند و از آنجملہ در تاریخ المخلفاء نوشتہ است کہ در طفولیت تحصیل علم نمود و حدیث را از پدر خود و فلان فلان کسان آموخت۔ ادب را از فلان کسان آموخت۔ ”بڑا ہو کر فلسفہ اور علوم الاوائل میں اسکو تو غل پیدا ہوا“۔ کہ بہ نتیجہ آن قائل بخلق قرآن شدہ قبل از آن می نویسند ”پھر ظاہر نے امین کا سر اور چادر چھڑی اور مصلی (جو کھجور کا بنا ہوا تھا) مامون کے پاس بھجوا دیا۔ مامون پر اپنے بھائی کے قتل کا سخت صدمہ ہوا۔ فی الاصل اسکا منشاء تھا کہ امین کو اسکی سامنے زندہ حاضر لایا جاے اور خود اسکے لئے کوئی سزا تجویز کرے“۔ ازین عبارت معلوم میشود کہ بیچ او محض از آن بود کہ خود در برابر او سزا مندرجہ بودہ جناب فاضل کامل شبلی نعمانی ازین ہم عبارت در ہر دو مقام زیادہ غلو فرمودہ۔ اول در خصوص علم و کمالات دیگر مامون می نویسند ”اسلام کو آج تیرہ سو برس سے کچھ اوپر ہوئے اس سچ مدت میں ایک تخت نشین بھی ایسا نہیں گذرا جو فضل و کمال کے اعتبار سے مامون کی شان یتائی کا حریف ہو سکتا“۔ اگرچہ امین تعریف در مامون وقتی صادق می آید کہ دیگر سلاطین اسلام صاحبان علم و دانش باشند و حال آنکہ بندرت کی ہم صاحب علم بودہ و اگر ہم بودہ بسیار معمولی بودہ۔ از آن طرف در خصوص قتل امین می نویسند ”اس غیر متوقع فتح کی خوشی نے مامون جیسے رقیق القلب شخص کو بھی ایسا سنگدل بنا دیا کہ اوسنے اپنے بھائی کے خون آلودہ سر کو مسرت کی نگاہ سے دیکھا اور جوش خوشی سے سجدہ شکر ادا کیا“۔ قاصد کو فردہ فتح کے صلے میں دس لاکھ درہم انعام دے“ الخ۔ یعنی خوشی امین کا میابی غیر متوقع مامون شخصی چنان رقیق القلب را چندانہ سنگدل ساخت کہ چون سرخون آلودہ برادر را بدید از مسرت سجدہ شکر بجا آورد و قاصد فردہ آوردہ کا درہم انعام عطا فرمود الخ“۔

در این عبارت جناب شبلی چند کیفیت را باید خرد مندان بحال غور ملاحظہ فرمائید

(۱) در پنج مقامی از کتاب المأمون بنظر نیاید رقت قلب مأمون - (۲) رقت قلب یا قساوت قلب مأمون ہرچہ بودہ است ازین سنگدلی بہر صاحب عقلی معلوم میشود - (۳) بحال بیشتری و بی خونی است از خدا کہ با وجود آنکہ در جانی حکم بہ بنی اسرائیل نمودہ است یعنی حکم بہ جہانیان فرمودہ و در جانی بخود مسلمانان کہ قتل نفس (و آن ہم نفسی کہ باشد) گناہ بسیار عظیم کسی از خوشی قتل برادر خود در حضور آن خدا سجده شکر و آن ہم شکر اوجا کرد - (۴) جای تأمل است کہ کسی از مال ضعیفان و مظلومان رعایای ملکی کہ برحق خون برادر حاصل شود بحال بی پروائی واقفہ کردہ لک درہم را کہ کسی بدہد کہ خبر قتل یا سر برادر او را آوردہ است - این امر یعنی قتل برادر منسوب بہ مأمون خاص نسبت داشت بہ غرض بسیط و فائض + اگرچہ بندہ را ہیچ غرض دیگری نیست جز آنکہ ثابت کنم بر مسلمانان این زمان کہ معنی ایمانی و دین داری اینچنین نیست جسد ہمد روی و لیکن غیر ممکن است کہ بدون این تمہیدات و بیانات بر غرض خود برسم و چنانچہ باید و شاید عرض خود را ظاہر سازم و مسلمانان بخوبی معلوم نمایند کہ معنی واقعی ہمدردی چیست + بمجملہ این است کہ در ہر دو تاریخ الخلفاء و المأمون ورج است و راوین کہ ”اسکی نسبت مشہور ہے کہ وہ شیعہ ہے اور کہتے ہے کہ اُس نے اسی لئے اپنے بھائی مؤمن کو مغرول کر کے علی رضاء کو اپنا ولیعہد مقرر کیا تھا“ و رضائی یعنی کتاب المأمون پس از آنکہ مینویسد مأمون در بار عامی نمود و چنین و چنان کرد و فرمان داد کہ تمام حاضرین آن مجلس با حضرت علی رضاء بیعت کردند و باین سبب لباس درباریان تا ماسبز رنگ شد کہ امتیازی باشد مرتبہ سادات را و لباس فرج نیز تبدیل یافت میگوید در سراسر ملک احکام شاہی نافذ گشت کہ ”امیر المؤمنین مأمون کے بعد حضرت علی رضاء تاج و تخت کے مالک ہیں اور ان کا لقب الرضاء من آل محمد ہے“ کہ اگر مأمون برادر خود را نکشتہ بود اول کسیک این قول را قبول و یقین میکرد بندہ فقیر بود + در این ضربائے شکی است کہ میگویند ”ہر کہ با مادر خود زنا کند با دیگری چہا کند“ یعنی ہر کہ برادر خود را نکشد

نسبت بدیگران چه خواهد کرد +

اما دو شاخ دیگر که کوچکترند که یکی در جنب بهل برآمده و دیگری در جنب غرض یعنی خوف و رجا + باید دانست که هر دو خوف و رجا در مقامی ممدوح استند و در مقامی مذموم - ولیکن این هر دو غالباً در لباس مذموم ظاهر شده و میشوند و خصوصاً در آن ممالک در میان آن اقوام و ملل که همیشه حکومتها و آنها بی اصول و بی قانون بوده اند و سلاطین در آن ممالک و در میان آن اقوام با کل مطلق الخان و سر خود بوده اند و خلق عموماً بنده و عبد عبید آنها بوده اند آنها خلق را عبید خود و النسبه و خلق نیز خود را عبید آنها فهمیده اند + مگر همیشه بمقتضای بهل + جمال که فیصدی (۹۹) بوده اند در حالت خوف و ربوده اند و علماء که فیصدی (۱) بوده اند در حالت غرض + و این گروه علماء باز بمقتضای حالت خود هم خوفشان زیاده بوده است و بهم رجاشان زیرا که اینها دوسای قوم بوده اند و جمال تماماً پیر و ان اینها بوده اند و اکثر این گروه نزد سلاطین و امرابر و بزرگان تقرب داشته اند و حسب مال و جاه و ثروت بیش در ول اینها بوده و از آنطرف صاحبان مال و دولت و ثروت و جاه و آب و جاگیر و زمین و عهده و خدمت بوده اند + اگر فقیری را بظلم و شکنجه عذاب درمی انداختند آن فقیر جائز بود تن نداشت ولی اگر یکی از این گروه علماء مورد قهر و غضب پادشاه یا وزیر یا امیر یا حاکم واقع می شد تمام خاندان و اموال و املاک و غلام و کنیز و زمین و جاگیر و عهده بر باد می شد - لهذا تا ممکن بود این گروه بایستی زمانه سازی و مکر و فریب و خدعه و دین بدینا فروشی بکار برند و بروی خواستهای نفس سلاطین و بزرگان رفتار کنند که بر تقرب و جاه و مال و آبروی آنها بیفزاید و بر نفوس خیالات جمال نیز زیاده استیلا و غلبه داشته باشند + حالا در این مقام براسه مثال کی بود کیفیت را منسوب به مأمون از رشید و فرزند او مأمون مینویسم که تمام مسلمان جهان باین دو نفر میکنند و خصوصاً مولانا شبلی که مأمون را بر فلک هفتم برافراشته و همان چیرگی را که جناب ممدوح عین مع مأمون مقصور فرموده بنده عین قلع و دق و اوراق قباج می دانم +

اما ہارون و کیفیات غرض

در کتاب تاریخ الخلفاء نوشتہ است ” ہارون الرشید کے بعض دلچسپ حالات “ + معلوم نیست کہ این بزرگوار این کلمات را بطور طعن و از روی نفرت نوشتہ یا مانند جناب شبلی واقعاً از روی دلچسپی یعنی پسندیدگی + پس میگوید ” ابن مبارک کہتے ہیں کہ جب ہارون خلیفہ ہوا تو اس کا دل مہدی کی ایک کنیز کے پر آگیا اور اسکو طلب کیا۔ لیکن اوس نے یہ کہہ کر انکار کر دیا کہ میں تمہارے والد کی نحو اب رہ چکی ہوں اسلئے تم مجھ سے فائدہ نہیں اٹھا سکتے لیکن ہارون الرشید تو دل کے ماتون مجبور تھا۔ اوس نے فوراً قاضی ابو یوسف (رحمۃ اللہ علیہ) کو دریاغذا ضرور است) کو بلایا اور ان سے چارہ کار پوچھا انہوں نے کہا کہ امیر المؤمنین یہ فرض کر لینا کہ تمام کنیز کمین سچ بولا کرتی ہیں صحیح نہیں ہے کہ وہ جھوٹ بولتی ہو۔ اب اسکو سچا نہ مانئے اور کام دل حاصل کیجئے۔ ابن مبارک کہتے ہیں مجھے میں نہیں آتا کہ اس واقعہ میں میں کن کن باتوں پر تعجب کروں۔ آیا ایسا بادشاہ پر جسکے ماتھ میں مسلمانوں کے جان و مال دیدئے گئے ہیں۔ اور وہ باب کی حرمت کا بھی لحاظ نہیں کرتا۔ یا اُس کنیز کے پر جس نے بادشاہ تک سے کنارہ کیا یا اس فقہیہ زمانہ و قاضی ممالک اسلامی پر جس نے بادشاہ کو مشورہ دیا۔ باپ کی حرمت کی توہین کر اور اپنے باپ کی نحو اب سے قضاء شہوت کر اور گناہ میری گردن پر کہہ “ +

حاصل این عبارت در فارسی این است کہ ” ابن مبارک میگوید چون ہارون خلیفہ مسلمانا و امیر مؤمنان شد کنیز کی از پدر را خواست کہ در بغل گیرد و کام دل حاصل کند کنیز کہ گفت من نحو ابہ پدر تو بودم و بر تو حرام استم۔ ہارون قاضی القضاۃ مسلمانان ابو یوسف را طلب داشت و از او چارہ کار خواست۔ آن قاضی دین بدینا فروشش گفت اگر امیر المؤمنین فرض کند کہ آنچه کنیز کان میگوید صحیح است این غلط و خلاف عقل است ممکن است کہ دروغ گویند برو و بفتویٰ قاضی مسلمانان کام دل برگیر + ابن مبارک میگوید کہ من منید انم از کدام امر انگشت حیرت بزدان

عزم از فضل آن پادشاہ مسلمانان یا از انکار آن کنیزک کہ دین خود را بدینا فروخت یا از فضل چنان قاضی مسلمانی کہ دین خود را بدینا فروخت و آن خلیفہ را ہدایت نمود بان حرام خدا + مگر بندہ را از ابن مبارک ہم زیادہ حیرت است از مصطفیٰ یا ترجمہ این فقرہ کہ بدینال نام چنان قاضی علیہ ما علیہ رحمۃ اللہ نوشتہ است - بیچ شک نیست کہ در بین این صد سال تمام مسلمان بہمان مارون را امیر المومنین خواندند و در کتب نوشتند و این قاضی صاحب را علیہ الرحمہ خواندند و نوشتند و یک مسلمان در کمر کرد کہ این چہ واقعہ بود و چہ شد و سر اسر این یکہزار و سیصد سال تا بحال اسلام ہمین حال بودہ است تا بامروز و ہزار ما خلیفہ و غیر خلیفہ با کنیزکان پر بلکہ با مادران خود ہنجواب شدہ اند و ہچاکس بر قباحت آن نظر نکرده + اگر کسی بگوید از خلفاء و غیر خلفاء کہ ہچاکس با مادر خود چنین نکرده است مای گوئیم بر فرض آنکہ میکرد در این کدام کس انگشت حیرت بدندان میگذراند باز حکایتی بیان میکند بموجب ذیل -

”عبداللہ ابن یوسف کہتے کہ مارون الرشید نے قاضی ابویوسف سے کہا کہ میں نے ایک کنیزک خریدی ہے مگر میں چاہتا ہوں کہ اس سے قبل از استبراء صحبت کروں اگر کوئی جملہ ہو تو بتلائے قاضی ابویوسف نے کہا کہ اسکو اپنے کسی بیٹے کو ہبہ کر دیجئے اور پھر اس سے نکاح کر لیجئے۔“ یعنی ”مارون الرشید قاضی ابویوسف را طلب کردہ گفت کنیزکی خریدہ ام و میخواہم قبل از استبراء با او صحبت کنم۔ قاضی صاحب گفت اورا سیکی از پسران خود ہبہ کن و پس اورا نکاح نما“ مگر حالا باید دید کہ مزو این خدمات لائقہ قاضی صاحب چہ بود +

”اسحاق بن راہویہ کہتے ہیں کہ مارون الرشید نے رات کو قاضی ابویوسف سے ہلاک کوئی مسئلہ پوچھا۔ اور پھر انکو ایک لاکھ درہم دینے کا حکم دیا قاضی ابویوسف نے فرمایا کہ یہ درہم مجھے صبح سے پہلے بجانے چاہئیں۔ چنانچہ امیر المومنین نے حکم دیا کہ فوراً ادا کر دئے جائیں۔ لیکن ایک شخص نے کہا کہ خزانچی اپنے گھر ہے اور خزانہ کا دروازہ بند ہے۔ قاضی ابویوسف نے فرمایا کہ دروازہ تو اسوقت بھی بند نہی کہ جب میں بلایا گیا تھا۔ یہ سنکر

فورا خزانہ گملو ادیا گیا۔ خلاصہً این فقرہ این است کہ "اسحاق بن راہوی گویشی ہارون قاضی ابو یوسف را طلب داشت و مسئلہ پرسید (بطور یقین این مسئلہ ہم از قبیل آن مسائل ماقبل الذکر بودہ) آنگاہ امیر المؤمنین حکم نمود کہ یک لک درہم باو بدہند۔ قاضی صاحب گفت این مبلغ را باید قبل از طلوع بن برسانند۔ شخصی گفت کہ در آن وقت در خزانہ بستہ است و خراجی در خانہ خود است۔ قاضی صاحب فرمود آن زمان کہ خلیفہ مرا طلب داشت آن وقت ہم در خزانہ بستہ بود۔ بہر حال در خزانہ باز شد و مبلغ مذکور ادا گشت۔" ہمدینان مایعنی مسلمانان جہان بحال غور و ملاحظہ فرمایند کہ "غرض" چہ چیز است و اسباب غرض چگونہ است و غرض چگونہ خرابیا در جہان کردہ است از آغاز جہان و می کنند امروز در پیش چشم ما و خواہد کرد تا قیامت۔ چگونہ قاضی مسلمانان مردہ و کشتہ و دین فروش مال دنیا بود کہ گذاشت صبح شود و برای اعمال شیطان خود چگونہ جری و دلیر شدہ بود و بر پادشاہ مسلمانان غلبہ ہم رسانید و بموجب

میں نے اس کتاب کو لکھا ہے کہ اس میں جو کچھ ہے وہ سب سچ ہے اور جو کچھ نہیں ہے وہ سب جھوٹ ہے۔

اما مامون و کیفیت خوف

جناب مولانا شبلی در کتاب مؤلفہ خود المامون پس از آنکہ مامون را در تمام منہات کمالیہ بر فلک برافراشتہ ابتدا این فقرہ را لکھا شدہ "شخصی حکومت کا زور مامون کے عہد میں بھی پوری قوت کے ساتھ قائم تھا۔ لیکن وہ اس بدعت کا مؤجد نہیں ہے۔ اور اگر اسکی چلتی تو اس حالت میں ایک مفید انقلاب پیدا ہو جاتا۔" یعنی حکومت شخصی در عہد مامون ہم بغایت زور و استیلا بود مگر او باعث و موجب این بدعت نبود بلکہ دیگران کہ قبل از و گذشتہ بودند انہما موجب بودند و اگر انہما نہ ہوتے تو یہی آمد در این حالت یک انقلاب مفید پیدا می شد۔" حصہ اخیر این جملہ را بندہ بخوبی نفہمیدم شاید مراد مولانا این است کہ اگر انہما میتوانست کہ این بدعت را دور و معدوم سازد انقلاب عظیمی پیدا می شد مگر نمی توانست و فی الواقع آن چہ بود معلوم نیست و خود مولانا بیان فرمودہ + مافی کہ بنظر بندہ می رسد

بز غرض ہر چیز دیگر نبودہ است و نباید ہم باشد + ہر شخصی کہ ذرہ مغرور سرور و میداند کہ معنی
و مفہوم حکومت شخصی چیست + اکنون بندہ از روی کلمات خود مولانا ظاہر میگویم کہ مفہوم حکومت
شخصی چیست - نسبت بہ بیانی کہ نموده است در صفحہ ۲۲۱ کتاب خود کہ میگوید در زمان حضرت
عمر نہ کمال آزادی بود و مردم بر اعمال آن خلیفہ عالیشان نکتہ چینی میکردند جناب شبلی میگوید
”ماہون کے عہد کا مقابلہ کرو کہ اوسکے غیر متدخل اصرافات پر کرو و ہون مسلمانوں میں سے
ایک بھی نکتہ چینی کی جرات نہیں کر سکتا - کل بیت المال (بنک فنڈ) ایک شخص کے ہاتھ میں
ویدیا گیا ہے اور وہ جس طرح چاہے اوسپر آزادانہ تصرف کر سکتا ہے“ ہر دو غرض مادر این
بجملہ موجود است (۱) معنی حکومت شخصی و (۲) خوف +

خردمندان باید گوش خود را باز کنند و ہوش خود را بر این کلمات حق و بی بسیار تلخ و
ناگوار بگمارند + چیزی کہ موجب تباہی اساس اسلام شد از ابتدا کہ مروجہ باین زمان رسید
این بود کہ نویسندگان اسلام مروجین اسلام - مصاحبین سلاطین اسلام - قاضی القضاات
مسلمانان - تمام محض از روی غرض معلومی یا نامعلومی ہمیشہ تعریف و تہجد گفتند از سلاطین اسلام
عہد خود یا زمانہ ما قبل خود و تمام اعمال مقبوضہ ذمیرہ آنها را مدوحہ و پسندیدہ خواندند و داد
و ظاہر نمودند + مگر کمال تعجب است کہ در چہار دہم صدی اسلام و باوجود آنکہ ہمہ مسلمانان و
خصوصاً مسلمانان ہند بزم خود از خواب غفلت بیدار شدہ اند و چشم و گوش آنها باز شدہ و ہمتا
ترقی مردم یورپ را معلوم کردہ اند و آواز ”ایجوکیشن ایجوکیشن“ بر آسمان بر شدہ + صد ہا
درسہ و کالج باز شدہ مع ذلک ہندو گوارسی قلم بر میگردد و این چیز را می نوبدہ ادا ملاحظہ نمی کنند
کہ اگر غرض او بیداری و ہشیاری و ہمدردی و ترقی ملت خود است باید ہر چیزی را کہ مصلحت است
مدح کنند و ہر چیزی را کہ مقبوضہ است ذمہ گوید و ہر فقرہ و جملہ کتاب او مشتعل باشد ہم از مدح اعمال
مدوحہ دہم از ذمہ افعال مذمومہ + بنا بر اینکہ جناب مولانا تمام اعمال و افعال ماہون سائنٹ مروج
میدانند یکی دو فقرہ از سر اسر کتاب ٹولڈہ او نشان اینک بیان می شود در ذیل -

” مامون کی فیاضی کی تعریف اُس کے ارکان دولت نے ضرور کی ہوگی جس نے رکاب سے پاؤں نکالنے کے پیشتر ایک ضلع کی آمدنی کے چارخس خوبس لاکھ چھار ہزار دینار تھے دیکھ یہ ایک بجزئی مثال ہے۔ شعر اور اہل فن کو ہزاروں لاکھوں درہم و دینار عطا کر دیتا مامون کا ایک معمولی کام تھا + ” لب مطلب ابن فقرہ ابن است کہ ” فیاضی مامون بجدی بود کہ پیش از آنکہ پای خود را از رکاب بیرون آرد چارخس از مالیات یک ضلع ملک کہ بیت ملک و چھار ہزار دینار بود بخشید۔ و این یک بجزئی مثال است از بذل بخشش او۔ شعر اور اہل فن را (معلوم نیست کہ اہل فن کد ام گروہ مراد اند شاید قوال و قواد و مسخرہ و ہنرال باشند) ہزار ہا و لکھا درہم و دیناری بخشیدہ و این صرف یک کار معمولی او بودہ + شاید بعضی اشخاص و بسیار معدودی کہ از وضع جهان و جہانداری این زمان آگاہ استند و اینگوہ بخشش را در شمار تبذیر و اینگوہ نہ بلما را کار برادران شیاطین میدانند نکتہ چینی کردہ باشند و لہذا جناب شہلی در کمال بخشش خاطر و قہر میفرماید ” این یک غلط عظیم است کہ ماطر سلطنت امروز را با طر سلطنتہای ایشیائی زمانہ قدیم برابر کنیم۔ کسانیکہ در این زمان تعلیم یافتہ اند و ایاتی کہ در تواریخ قدیم استند عموماً محل براغراق میکنند و چنین گمان مینمایند کہ پس از مصارف ملکی و فوجی این ہمہ مبلغ کجا باقی می ماند کہ برای این فیاضی کافی باشد۔ لیکن این غلطی آنہاست کہ مصارف ملکی و فوجی سلطنتہای قدیم ایشیا را قیاس بر این زمانہ میکنند و حال آنکہ آن زمانہا صیغہای مختلفہ عہدہ (یعنی ادارہ و شعبہہای حکومتی) نبود و مواجہانیز بسیار کم بودہ است + اس لئے خزائن عامہ کا بڑا حصہ ان فیاضیوں میں صرف ہوتا تھا جسکو آج ہم فضول اور لغو بتاتے ہیں +“

باین سبب یک حصہ عظیم خزائن عامہ باین فیاضی ہار می شد کہ امروز ما فضول و لغو ظاہر می کنیم +“

بندہ از آن اشخاص نیستم کہ این خیر ہمارا کہ در تواریخ اسلامیان نوشتہ باور نہ کنم و اغراق دائم بلکہ کمال یقین را دارم در واقعیت آنہا و این را ہم بخوبی میدانم کہ این حال دیر

ملک جهان از هزاران سال قبل از اسلام جاری بوده است مگر در میان مسلمانان از همان ابتدا اسلام یعنی از زمان معاویه جاری شد صد و هزار بار بیش از سایر اُمم و همه جا جاری بود و پیوسته فرو آمده تا زمانه ما رسیده و در همین وقت هم که قلم در دست بنده است در سراسر ممالک اسلامیان همین حال است و این کتاب نوشته میشود برای بیان این اعمال غیر محمود که جناب شبلی آنها را ممدوح و محمود نوشته و تاکید و مبالغه هم وارد که بیشک چنین بوده و اغراق و کذب نبوده و مردم باید صدق آنها را قبول کنند + اکنون در پیش چشم همه مسلمانان است که در ملک ما مجلس شورای ملی برپا شده و معلوم گشته است که قبل ازین چه خرابیها شده بوده است بواسطه آنکه سلطنت شخصی و پادشاهان خود سر و مطلق العنان بودند + سابقا مردم ملک ما بطور خیره می گفتند که خزینه ایران پراست از اشرفی و چندانکه زرد خزانة ایران است و خزانه هیچ مملکتی نیست و لیکن اکنون معلوم شد که ایران چندین کُرد و مقروض است هر چند که شاه بیچاره ماضی ما اندامون فیاض نبود که در ملک را با او باش و سخرگان بیجا با بخش و بخش کنند و بی بیشک این مبلغ گزاف را که بقرض گرفته بوده بطرقی صرف کرده بوده است که با کل بی ضرورت و خلاف حکمرانی و سلطنت نیک بوده - اگر مجای بود فقره چندی از بهیوده خرجی ما و اعمال خلاف دیگر سلطان مراکو و سلاطین دیگر اسلام جهان هم بیان میگردم +

مگر بنده یک سوال میکنم از جناب شبلی و بحقیقت از تمام خرومندان و علما و مولویان ملت اسلام که در بین مکنز اوسیه صد سال همه در خواب غفلت بودند و خود معترف استند که در خواب غفلت بودند و بی بواقع در بین همین جزو زمان میسپنج سال از خواب غفلت بیدار شدند و شروع نمودند در سراسر ممالک اسلامیان که خود را ترقی دهند و مدرسه ها و اسکولها و کالجها برپا کردند و آوازه ایجوکیشن را بر تمام جهان رسانیدند و خود جناب مولانا چندین در مدرسه العلوم علیگڑ مدرس و در هر کاری پیرو سرسید احمد خان بوده است آیا ترقی عالم را در چه میدانند؟ آیا ترقی درین است که مردم علوم مغربی را حاصل کنند؟ سرسید احمد خان که خیالات دیگر داشت و اساس اینجانب العلم

را بر وضع دیگر یعنی وضع جدید و بموجب خیالات امروزه جهان قرار داد چگونگی و آغاز کتاب
الهامون تقریظ بر کتاب مذکور نوشت و مطالب آنرا پسند فرموده *

اگر چه همه خردمندان اسلام بطور یقین میدانند که مسلمانان از این درجه ترقی قدم پیشتر
نخواهند گذاشت یعنی از تحصیل علم و برآمدن بی آس - یا بر لیسترات لا - یا واکتر - همین علوی
که در زمانه مأمون هم آنها را در کار بودند که یا قاضی شوند - یا شاعر و ادیب و سحره و هنر -
یا طبیب مستح و مال و فال گیر و محدث و مؤرخ و روح نویس و خوشامد گو - مگر آن کسی بگوید که آیا
مسلمانان ترقی را در وضع حالیه مردم یورپ میدانند و میخواهند یا در وضع حالت زمانه مأمون و
مأمون و بنی امیه و بنی عباس * در نظر دور بین فقیر الآن کما کان تمام کیفیات و حالات و وضع
ملکرفانی و حکومت و زیست و زندگی و معاشرت امروزه ترکی - ایران - مصر - افغانستان - مراکو -
حیدرآباد و غیر هم بعینه همان حالت زمان مأمون است و بس * شاید اکثری از خردمندان
اسلام زمانه مأمون و مأمون را بهتر از این زمان بدانند مگر فقیر این زمان را بهتر و برتر میدانم
چرا که در زمانه مأمون و مأمون درجات یونیوسیتی - بی آس - آیم آس - واکتر - و امثال اینها -
و نیز خطابات سنی اس آس آس - کس سنی اس آس آس - سرفلان و سر بنیان - و فلان فلان نشان قلمه -
نبود و امروز وجود دارد * بیشک برای انتظام مدرسه نظامیه بغداد کاتبی - کرسی نشین -
ترستی - سکرتری - پرنسیپال - و غیره و غیره نبوده و از طرف حکومت هم دایر کتر نبوده و امروز هم
اینها موجود استند * بیشک در آن زمان عدالت العالیه و بنر ماراکیل و درجه اول و دوم و
سوم نبود - پولیس و پوستخانه و دفاتر فینانس - هوم سکرتری - مالیات بند و بست - لول فلند -
محاسن وضع قوانین و کتبیت و غیره و غیره نبوده و امروز تماماً را موجود دارند - مگر معلوم نیست که
چون این همه را مردم یورپ از مسلمانان آموختند کوت و پتلون و امثال اینها هم بود یا که اینها
صرف متعلق بزبان ما هستند که کون در ترقی است * بهر حال با وجود آنچه ذکر شد هنوز همان آس
است و همان کاسبه - همان اخلاق و تمدن - وضع زیست و زندگی و اعمال بهیوده و اتلاف زر

و گرسنه بودن و خفقن و بکینن مردن صاحبان علم و دانش و کمال و خوش گزینیدن و لعبش
و عشرت بسر بردن او باش و کلاش و سحره و مطرب و مشایخ و در خاص و فحش و فسق بر جان
منوال است که در زمانه خلفا ربی انبیه و بنی عباس بود +

بنده یک سؤال میکنم از جناب شبلی که آیا خوش میدارد که کسی از قدر نماید برای آنکه قصیده
غزالی بگوید در محراب آنکس و او را شاعر بخوانند - یا آنکه او را احترام نمایند و قدر شناسند بجهت
فضل او و او را فاضل گویند - شاید طبیعت مولانا بآن امر اول زیاده مایل و راغب باشد یا آنکه
شاعر کامل را با فاضل کامل یکسان داند و بی طبیعت بنده خلاف این است + من چنین میدانم
که هر چند فردوسی در فارسی خلاق سخن بود و مردم او را برای اشعار بلند پایه آبدار و تعریف میکنند
ولی بحقیقت تعریف فردوسی در این بود که روزگار سلاطین کمین را تو کرد و سر اسیر کتاب او اندزد و
نقصیحت است برای آیندگان + همچنین سعدی علیه الرحمه دیوانی دارد بسیار ضخیم و اشعار و غزلیاتی
که بر اربع آدم راست میبازند مع ذلک چند آنکه گلستان و بوستان او مفید استند بر احوال بندگان
خدا و دیگر اجزای دیوان او نیستند و کارهای یکس نمیخورند + بالجملة عرض بنده ذم شعر و شاعری
نیست بلکه عرض بنده فائده است که از هر هنری بندگان خدا میرسد و باید برسد +

اکنون یک سؤال دیگر میکنم از جناب مولانا شبلی - آیا آنجناب که تمام کتب عرب را زیر و رو
کرده است و خصوصاً احوال مامون را بخوبی میداند میتواند گفت که در عهد خلافت مامون عدت
شعراي کامل و صاحبان فضل و کمالی که بودند که بی نهایت مالدار بودند چند بودند - و از آنطرف عدت
آنهاي که گرسنه بودند و میوزا بسر بردند و مردند چند بودند + جناب مولانا در صفحه ۲۵ کتاب مؤلفه
خود میگوید "سواي این معنی ما یک طائفه دیگر نیز بحال مامون رازیب و زینت می بخشیدند
تمام گل اندام نازنیانی که از جنگهای روم و ایشیای کوچک اسیر می آوردند و دلان آنها را
بقیمت های ارزان خرید و متوقی - شاعری - آیام العرب - ادب - خوشنویسی - ظرافت و عافیه عالی
تعلیم می نمود و در این فنون آنها را کامل کرده و قیمتهای بسیار گزاف می فروختند" - پس این جمله

را میفرماید که بزبان خودش اردو می نویسم " مائون کے شبستان عیش میں ان خوشنوں کا ایک بڑا جھرمٹ رہتا تھا جنگلی خریداری اور تربیت نے خزانہ عامرہ کو اکثر زیر بار کر دیا تھا۔ لیکن معلوم نہی شود کہ آیا انہم کنیزکان را خاص مائون میخرید و واحد کائف بود یا دیگران ہم میخریدند۔ و دیگر آنکہ معلوم نہی شود کہ آن جھرمٹ مشتمل بود از پنجن یا دہ ہزار + پس بنویسد کہ کنیزکی را باین صفات مذکورہ آوردند و قیمت گرانی برای او طلب کردند۔ مائون گفت من شعر میخوانم اگر جواب آن را فی البدیہہ گفت از اصل قیمت ہم زیادہ میدہم۔ پس شعر میخواند و کنیزک فوراً در جواب گفت اذا وجدنا محبا قد افترقہ داء الصباۃ اولیناہ احسانا۔ مگر معلوم نشد کہ بہ قیمت او را عطا فرمود + اکنون بندہ از فرمای این کلمات میگویم کہ پادشاہ عظیم الشانی کہ شاید آمدنی تلکشی بچاہ کہ ور پرورہ است و بیچ ادارہ حکومتی نداشتہ است و چاکران مواجب خواہ او بسیار معدود بودند و اندوایکس را قدرت دم زدن نبودہ است و رآن ہمہ ہیودہ خرجی او و عیاشی و شہوت را فی او باین غایت بودہ است بھیل کہ وہ ہزار کنیزک داشتہ است و تمام آن آمدنی را در پای اینہا بر باد میکردہ است و ہمیشہ خزانہ عامرہ او زیر بار بودہ +

پس بندہ سوال میکنم از جناب مولانا شبینی کہ آیا این وضع سلطنت و حکومت در نزد فہم و دانش اوشان مطبوع است۔ اگر مطبوع است جای گفتگو نیست۔ و اگر مطبوع نیست کمال تعجب است از بزرگواری کہ ایگونہ چیز ما و اعمال را داخل مدوہات شمارد و ایگونہ زندگان خدا را بر باد و ان فیاضی خواند + خود جناب مولانا از وضع و حالت حیدرآباد شکایت داشت کہ چنانچہ لازمہ قدر و منزلت او بود و از او احترام نداشتند و یقین است کہ نزد ہر اسیر و بزرگواری کہ میرفت بقدر رتوبتی جان۔ یا ریشم جان فاختہ و قاضیہ از این قبیل قدر و منزلت نداشت و آن فاختہ را بیشتر احترام میگذاشتند از وہ چنانچہ ما ہی دو صد روپیہ برای او قرار دادہ بودند و حال آنکہ ہر یک از این فواحش را ما ہی پچصد و ہزار روپیہ بلکہ در یک شب پچصد روپیہ میدادند و بر این منوال یقین است کہ ہزار عالم ما فضل را در نزد مائون احترام کی از آن کنیزکان نبودہ۔

پس این چه سلطنت و حکومت و ملکزانی بود کہ قابل ملح و ثنا باشد ؟

گزار کیفیات بسیاری از کتاب المأمون کی دو فقرہ دیگر ای نوہم و از این مطلب
در اینجا درست میکشیم + در صفحہ ۷۷ مینویسد چون مأمون بہ حسن رسید چند شخص کہ سردار آنها
غالب مسعودی بود در شب جمعہ ۲ شعبان و رحام ذوالریاستین را بقتل رسانیدند۔ مأمون
مناوی کرد کہ ہر کہ قاتلان مقتول را گرفتار کند وہ ہزارا شرفی باو بدہد۔ چون قاتلان مذکور را
آوردند جو یا شد کہ کدام کس آنها را بران کار بداشت ہمہ گفتند تو خود بودی آن کس منع و نک
آن قاتلان را تمام بگشت + پس در صفحہ ۷۷ مینویسد شاید بعضی بر مأمون الزام آرد کہ
ذوالریاستین کہ اساس حکومت او را استوار نمود باشارہ خود مأمون بقتل رسید۔ لیکن
ہم پوچھتہ کہ آخر علاج کیا توانہ ذوالریاستین اپنی خود سری سے باز آسکتا تھا نہ اہل عرب
اوسکے سامنے سر جھکا سکتے تھے۔ موقع ایسا آپڑا کہ بقای خلافت اور ذوالریاستین کا اجتماع
ناممکن ہو گیا تھا + شاہباش مولانا خوب رفع الزام از مأمون نمودی۔ غدر بدتر از گناہی
بہ ازین نمی شود۔ در این مقام باید بندہ بقول ابن مبارک بگویم کہ من نمیدانم بکدام یک ازین
امور تعجب نمایم۔ از فعل مأمون یا رفع الزام نمودن جناب شبلی از او + مگر جناب مولانا میفرماید
حضرت علی رضا امام ہفتم را مأمون جانشین خود قرار داد و شیعا میگویند او را بقتل
رسانید۔ (این ہم بر بندہ معلوم نشد کہ بچہ حساب یا اشتباہ حضرت رضا امام ہفتم شدہ) +
پس میفرماید "سنی مورخ اسکے حاسن و فضائل کا علانیہ اعتراف کر کے بڑی حسرت سے
لکھتے ہیں کہ افسوس شیعی تھا" +

مشہور است کہ وقتی شخصی گفتہ بودہ است "حسن و حسین و خیران معاویہ بودند"
و شخصی دیگر بجواب گفتہ بودہ است کہ "حسن و حسین را درست کنم یا دختران معاویہ را"
اگر مأمون شیعہ بودہ است ما باید بگوئیم کہ شیعہ بسیار بد و مرفوزی بودہ است کہ اول بر
خود را بخت باہ بگشت و از خوشی قتل او سجدہ شکر بجا آورد۔ بعد وزیر خود را کشت کہ او را

بر تخت نشاند و بسطت رسانید. بعد قتلان او را کشت. بان غایت شهرت پرست
بود که صد تا و هزار مائیز میخرید و نگاه میداشت. آنهمه مال خلق الله را بر باد میداد. و آخر آن
امام مقرر فی الطاعه خود را هم کشت. مرا ابد با جناب شعلی خصوصت و غرض نفسانی نیست بلکه
شیفی بنده است و او تنها مورد افسوس نیست بلکه تمام مورخین اسلام مورد افسوس اند. افسوس
است که چنین فاضل کاملی اینسان ساده لوح و بقول اهل ملک خودش پورانه فیض است که
میوید تمام مورخین سنی علانیه بر محاسن و فضائل مأمون متعرف اند ولی کمال حسرت میگویند
افسوس که شیعه بود. از این کلام معلوم میشود که تمام مورخین سنی بسادگی این جناب بوده اند و از
ابتداء نام شیعه چنان بر بوده است که مورخین سنی از روی فسوس گفته اند مأمون شیعه بوده. و
در این همه کیفیات مر ایک غرض خاص است و آن این است که مال دنیا و اغراض نفسانی
چگونه است و چگونه صاحبان بصیرت را نایبانی سازد و از آنطرف خوف هم عجب چیزی است
یعنی خونی که یا از روی بیم جان باشد یا از روی امیدان رو با الحمله تمام خرابی جهان و از ابتدا
جهان یا از روی جهالت بوده یا از روی غرض. یا از بیم جان. یا از امیدان. و در میان این
چهار کیفیت پنج کار بد و مذموم و گناه کبیره یا صغیره در جهان فرو گذار نشده است حتی کشتن
پدر پسر و پسر پدر و برادر برادر و مادر دختر و دختر مادر و خواهر خواهر را و همچنین زنای با حکام
و اعمال از اینها بدتر هر چه را ما تصور کنیم.

اکنون می آیم بر سر کیفیات دینی و امور مذہبیه مربوط به جهل و غرض

پوشیده باد که بنا بر ارتباط غرض این فقیر که ثابت نمودن این امر است که این همه اوضاع
جهان و دین و مذہب و ایمان و خدا شناسی و عبودیت و هر چیز دیگر محض برای همدروی بجای
آدم است از یکدیگر و نسبت با هم باید ملاخط نمود که دین و مذہب چهار گرد در هر زبان و در میان
هر قوم و هر ملت و همچنین در میان جهل و غرض نفسانی و خوف و رجاء دین و مذہب چه شعبه باز یا

میکرده اند و هنوز میکنند + باید دانست که دین یا مذهب در هر زمانی و در میان جمل و غرض خوف
در جا چیزی بود و اثری داشت مانند شراب و آتش بزرگی گفته است "باوه فی در هر سری نمیکند"
آنجنان را آنچنان تر میکند - مثلاً اگر شخصی جاہل محض باشد و در حالت بهر شیاری اعمال و افعال
و اقوال و کردار او همه نامحجار استند باید دید که اگر شراب بخورد چه حالتی بهم میرساند و همچنین اگر
الکل آتش میسوزد و فتنگی بگیرد چه نتیجه از او حاصل میشود +

دین و مذهب را از ابتداء عالم چند اثر یا کیفیت خاصی بوده (۱) آنکه در میان معدودی
از خلق خدا که بظاہر از کور و جاہل اندکی عاقل و با علم و نهوشیار و چالاک تر بودند کیفیت داشت
که آنها خود را رب النوع انسان میدانستند و خود را بر سایرین مالک جان و مال و زن و فرزند
تصور میکردند و خود را شبان بر کور و مردمی پیدا داشتند (و غالباً و اینموند و نجال) که محض بار او
و خواہش نفوس خود آنها را نگاه دارند و مہار و ربی انگلند بہر کجا که بخواہند بکشند - (۲)
آنکه کور و جاہل بخت را باین عقیدہ درمی انگلند کہ ما بنده و برده و عبد و عبید آن گروه اول استیم
و جان و مال و اہل و عیال و زیست و زندگی ما از آن آن گروه است ما را ابد اختیار نداده اند
و ما باید تسلیم محض باشیم در قبضہ اختیار و اقتدار آنها - (۳) آنکه در دماغ گروه اولین درمی انداخت
کہ ما باید تمام خلق جهان را بر زور و جبروت طایع و مستقاد خود سازیم و در این کار فتح و ظفر میسری شد
جز آنکہ بوعدہ و وعید بجا ل را بر این کار بدارند و با قسام جیل و زندان و بر غبت بہشت و خوف از
دوزخ آنها را بجرکت در آرند و انگینہ سازند برای مآرب و اغراض خود - (۴) آنکہ در دماغ
گروه ثانی درمی انداخت کہ آری حصول مال و زور و دولت و عیش و نشاط و شہوت رانی این
دنیا و اجر و ثواب آخرت محض موقوف است بر این کار کہ بندگان خدا را بہانہ دین یا کفر و زند و امان
بکشیم و مال آنها را یغما و زن و دختر و پسر آنها را اسیر آریم یا آکودہ و امن سازیم و نیز مستوجب قرب خدا
باشیم و بہشت ملک طلق ما گردد + مگر کامیابی در این امر مقتضای حالت و وقت و جوہر دیگر را ضرور
داشت اول شمشیر بود و ثانی زبان - اگر شمشیر بود ابد حاجتی بزبان نداشت - ولی اگر شمشیر نبود

بناچار بایستی زبان در کار آید و بی بیشک زبان گاهی کامیاب نمی شود و اگر می شد بی نهایت کم
 مگر بد صورت حرکت میکردی بملایمت و یکی بخشونت در صورت اول فی الجمله کامیابی بود و بی
 و صورت ثانی قضیه برعکس بود زیرا که هزار ماحون ناخوش ریخته می گشت و عاقبت الامر مطلوب و
 مقصود هم بدست نمی آمد - این همه که عرض شد از قدیم الایام بر همین منوال در سراسر ملک جهان
 وجود داشت و اگر ما در تاریخ جهان ملاحظه کنیم صدق این کلام بر ما معلوم می شود +

اما آنچه واقع می شد در میان نصاری منسوب به تمام این شقوق بالا بر این صورتها بود - چون
 شاگردان یا تواریهون حضرت مسیح را کشته شدند و خلق را بدین سیاهی دعوت نمودند ابتدا یکی از آنها
 پائون نام به شهر روم دارالخلافه مملکت روم الکبری داخل شده اهل آن شهر را بدین عیسوی در آورد
 و بجا نماند که این شهر اولین شهری بود که المشرک بدین مسیح را در آن شهر می گشت مقدس و تبرک مانند
 بیت المقدس نمود و کعبه اهل اسلام + از آن پس نصاری گفتند که شخصی را باید گردید که بمنزله رئیس ما
 باشد و شخصی را گردید ملقب نمودند به "پوپ" - هر چند که یکی از آن پوپهای نخستین پسر فزاری بود
 مگر بجا حفظ و ارتباط دین و بمقتضای حماقت خلق آن زمان عظمت و جاه و جلال و جبروت و استیلا
 را این پوپها بجای رسانیدند که بکامل هیچیک از خلفاء اسلام یعنی خلفاء بنی امیه و بنی عباس بیایه آنها
 نرسید زیرا که پوپ در لباس دین کار میکرد و در لباس پادشاهی و مکرانی و دلدن مالک بود بر جهان
 مال و عیال خلق الله - چنانچه نوشته اند و حتی یکی از پوپها در رگداری سواره و نیزه و دو پا و شاه
 عظیم ایشان پیاوه و در رکاب او مانند غلامان می رفتند و شخصی با کمال استعجاب آواز برآورد که لعن
 الله این چه شان و جبروت است که مشاهده میشود +

هر سال در روز فاضلی پوپ بر منبر خود بر می شد و هر کسی را که در این سال نور و عتاب تواریق
 شده بود یعنی بروقی عقیده اهل اسلام حمله کرده بود فتوی "از کما میونی کیشن" یعنی اتمداو
 و رقی او جاری میکرد - تمام خلق از پادشاه عظیم الشانی گرفته تا فروترین مردم خود میدیدند که آیا
 این فتوی را در حق کدام اشخاص جاری خواهد کرد - البته سلاطین و بزرگان بیشتر مورد عتاب و قهر

او واقع می شدند بحقیقت غرض آنها هم همین بود که بر پادشاهان و بزرگان استیلا داشته باشند چون
 پوپ حکم ارتداد کسی را میداد اگر چه پادشاه مملکتی بود حتی زن فرزندان او نیز ازو کناره می کشیدند
 و بایستی بدست خود بسزد و بخورد و برین حال بسر میکرد تا هر زمانی که پوپ قلم عفو بر خطای او در
 میکشید و وقتی دیگر چنان بود که بر شهری و ملکی قهر میکرد و میگفت که این شهر ملعون و مورد غضب الهی
 واقع است. آن وقت تمام خلق در آفت عظیمی در بودند و باب معاملات و آمد و شد مسدود بودند و هر
 آن شهر ناپاک بود و مردگان را در کوچه و بازاری افکندند زیرا که نمی توانستند آنها را لمس نمایند
 و بگوستان برند و بقرسپارند. اصولی قرار داده بودند که وابستگان کلیسا و بقول ما اهل شرع اگر
 جزئی کنند حکم سزای آنها با پوپ و ذواب او اهل کلیسا است و پادشاهان و عوالم خلق غیر اهل کلیسا را
 ممنوع داشته بودند که بموجب قوانین مملکتیه آنها را سزا دهند. لهذا وابستگان کلیسا و سلسله علمای
 بسیاری از زنان و دختران مردم را آلوده و امن می ساختند و کسی را جرأت دم زدن نبود.
 بلکه مکرر خونهای ناحق بهم میکردند و روزگاری رسمی شده بود که گناه کاران نزد پوپ یا ذواب یا گمشدگان
 او آمده اعتراف بگناه خود میکردند و زری داده معفوی شدند و کتب مقدس توریت و انجیل و زبان
 یونانی و لاتین بودند مخصوصا انجیل (همچنانکه قرآن و احادیث مادر زبان عربی است و در هر زمانی
 کرور با خلق از دریافت معانی آن لایعلم و عاجزانند) عیسویان آن زمان نیز بر این منوال لایعلم و بخیر
 بودند از معانی و تفسیر کتب خود بلکه پوپ با ممنوع و حرام داشته بودند که خارج از اهل کلیسا کسی
 زبان لاتین را حاصل کند و لهذا بهر نحوی که خاطر خواه و بموجب اغراض نفسانی خودشان بود
 کلمات انجیل را معنی و تفسیر میکردند و نیز همچنانکه صد تا کس در میان اهل اسلام هزارها حدیث
 را از خود تراشیدند آنها نیز کلمات و عبارات بسیاری را از خود تراشیده نسبت به کتب مقدس
 و حقایق آن میدادند.

بالجملة این حال بر این منوال بود تا آنکه شخصی برخواست بنام "کوثر" و کتب مقدس را
 بزبان خود ترجمه نمود و خلاصهای پوپ و تابعین او را ظاهر ساخت و از آن زمان عیسویان دو

گروه شدند مانند سنی و شیعه اسلام گروه اول را که پوپ میس آنهاست "رومن کتولیک" میخوانند و گروه ثانی که مخالف گروه اول اند "پروتستانٹ" لقب یافته اند. گروه اول حضرت مریم را نیز در الوهیت شریک کرده اند و اشکال حضرت عیسی و مریم را در کلیسای خود بنا کرده پستش میکنند و همیشه چیزی بصورت صلیب از سیم و زر ساخته گردن خودی آویزند و در هر مقام و هر صلیبی از چوب یا سنگ نصب کرده اند و تفنیم آرا می نمایند + معتقد بسیاری از ادیان و اشیاء متسلطه آنها میباشند + گروه ثانی میگویند این همه داخل بت پرستی است و جزوه حکم خدا که در کوه طور بحضرت موسی ع رسید و بر الواح نوشته بود و نیز یک فرمان حضرت مسیح که فرمود "دوست دارید بمسیای خود را" هیچ عمل دیگری را بجا آوردن ضرورت نیست و کفر است + از زمان کوه تهر ۱۹۰۰ تا دو صد سال پیشتر این دو گروه دشمن جانی یکدیگر بودند و از یکدیگر بسیاری را بر آتش کباب و بر آهین تفته بریان نمودند و دروغن جو شانیدند + حتی آنکه "الیزابت" ملکه انگلستان صد سال پیشتر ملکه اسکاتلند را که خویش او بود و مخالفت مذہب بگشت - بلکه تا اوایل صد سال باضی در انکند هیچ رومن کتولیک را خدمات عالیہ حکومتی نمیدادند + مگر بعد از آنکه تقیید و تبدیل حالت جهان امور مذہبی با امور پولیتیکی تبدیل یافته و آن جنگ و جدال مذہبی بظاهر موقوف و معدوم گشته و فی البتہ در باطن و تا قیامت موجود خواهد بود + در این وقت سه شعبه عظیم مذہب عیسوی در ممالک یورپ و امریکا وجود دارد (۱) مذہب رومن کتولیک (۲) پروتستانٹ (۳) مذہب نفرانیت که متعلق است به کلیسائی یونان و مردم روس تا ما پیر و آن مذہب استند - مگر البتہ همان سان که شعب مذہب اسلام وقتی هفتاد و دو بود و محکم که امروز صد باشد شعب مذہب عیسوی هم بسیار است چنانچه گویا در میان پروتستانٹ ۴۰۰ فرقہ مختلف اند و فی یکی را با دیگری کاری نیست +

مختلف کیفیات و حالات امروزه عیسویان یورپ و امریکا

مسلمانان باید بخوبی چشم خود را باز کرده بر این فقرات بنگارند و بخوبی گوشش خود را فرا داشته
این کیفیات را بشنوند که بکار آنها آید - (۱) ابتدا باید دانست که عیسویان یا بموجب رافت
و رحمت الهی و توفیق آسمانی یا بنیتجه آن تغییر عظیمی که خدایتعالی در کلام خود فرموده است ان
الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیر و اما بالنفسهم از خواب غفلت بیدار شدند و حالت خود را تغییر
دادند و پروردگار آنها را یاری فرمود که بسختی و استواری چنگ در زنده بجزوه اوثقای علم و دانش
و لهذا بسیاری از توهمات باطلانه نذهب را از دست دادند و بظاهر جنگهای مذهبی را برکنار
نهادند + (۲) آنکه با وجود علم پیروی نمودند آن آیه دیگر را که خدایتعالی فرموده لیس للاسنان
الا ماسعی + که در دریا بجستی نریزان بستانند و بدنبال محنت و مشقت و پیشه و هنر و کمال و تجارت و
حرف و دوستانکاری روان شدند + (۳) آنکه بموجب آن آیه عظیم پرفاذه دیگر عمل نمودند که
خدایتعالی در قرآن ما مسلمانان فرموده است و شاورهم فی الامر و پادشاه و گدایان تاج شاهی
و دلق گدایی متحد گشتند و در یک و بدو شج و هنرمیت و خوشی و ناخوشی و جریان امور مملکتی
یکدل و شریک شدند و تمام زور و استیلا و قوت و جبروت خود را باین کار دیدند و بطور اتحاد و
یگانگی اصول و قوانین یک جاری داشتند + (۴) و از همه بالاتر آنکه این آیه مافی هدایه را که
خدایتعالی به مسلمانان فرستاده و در کتاب مسلمانان است که فرموده ان المؤمنون اخوة باکمال
توجه و مواظبت سخت و استوار گرفتند و در آن صراط مستقیم قدم زدند + ولیکن مسلمانان نباید فراموش کنند
که عیسویان این صفات و خصال و چیزها را همه از دین و قرآن ما اخذ کردند بلکه خدایتعالی عقل و
دانشش به فردی از افراد بندگان خود عنایت فرموده و چشم و گوش هم بهمه داده و راه نیک و بد را هم
بهمه نموده و گروهی آن راه را پیش گرفتند و بمنزل رسیدند و گروهی این راه را پیش گرفتند و در
بادیه حیرت سرگردان میگرددند و راه بجائی نمی برند + مقام حیرت و عبرت است که از ابتدای اسلام
یعنی پس از رسول الله پیچکس بر این آیات مذکوره عمل نکرد + بنی امیه و بنی عباس و هارون م
مأمون عمل نکردند + خاندانهای دیگر عرب و عجم و ترک و هندی و صفوی و مغول و غیر ذلک عمل نکردند

و امر و نهیم که اهل ایران ما نخواهند عمل کنند نه پادشاه را رضی میشود که اختیارات و اقتدارات خود
 را از دست بدهد و نه علما و نخواهند زور و استیلاي خود را فرو گذارند و تا ایندم که بنده قلم در دست
 دارم بهیچ وجه کاری نکرده اند و تحمل که گاهی خواهند کرد + (ه) آنکه آن آیه عظیم الشانی را که در
 قرآن اهل اسلام است یا ایها الذین امنوا لا تتخذوا الیهود و النصارى اولیاء الخ بحال
 سختی عیسویان پیروی میکنند و پیوسته سعی و جهد دارند که مسلمان و چینی و یهود و هندو و ذواتی دیگر
 را از جهان معدوم سازند + برخلاف مسلمانان که از غلامی و کفش برداری نصاری مخفی و سحر آفران
 (۶) این آیه قرآن را هم بحال ثبات قدم پیروی میکنند که خدایتعالی ب مسلمانان فرموده و اعتصموا
 بحبل الله جمیعاً و لا تفرقوا الخ + (ه) و لیکن یک کلامی را که حضرت مسیح پسر مولود خدا فرموده است
 که دوست بدارید همسایه خود را و اگر کسی طلبا بخواهد یک رخشا شما میزند رخشا دیگر را پیش آرید بختی
 فراموش کرده اند و هر یک از آنها دشمن خود را همسایه خود است و اگر ممکن باشد بشو و ج نیکو
 رابری آرند و اگر چنین کاری ممکن نباشد و از بهارات بسیار عظیم جنگی و لشکرهای گران کاری بناید
 بعضی آن بجهت توسعه تجارت خود و تباهی تجارت همسایگان خود در سایر ممالک اقوام دیگر فتنه
 برپا میکنند و خرابیها می نمایند و آن ممالک را بظلم و جور و زور بقبضه خود در می آرند + (ه)
 علوم حکمتیه طبیعییه ریاضیه و صدها علم دیگر را بحد بحال رسانیده و از هیچکس مخفی نداشته اند مگر
 صرف خود میتوانند از آنها دولت و دنیا را بچنگ آرند و بحال خوشی و راحت و بدون بیکاری و بیکاری
 بسر برند و محض از پرتو خود و اسباب و آسایش و راحت و جاه و تحمل خود دیگران را هم خیری
 براحت و از پرتو دولت و کمیت خود دیگران را هم بدولت میرسانند +

اگر چه معاملات دین و دنیا و امور زیرست و زندگی فرزندان آدم که بطحا افراد اگر دوست
 بالارا بگیریم زیاده از هفتاد و یا هشتاد سال عمر بیش نیست اما بطحا قومیت و اجتماع تا هر زمانی
 است که دنیا وجود دارد و فی سخن ما بر این است که اگر ما فرض کنیم که این دنیای موجوده آخر شود
 و پس از آن دنیای دیگری بیاید باز معاملات دین و دنیا و زیرست و زندگی آن مخلوق نیز اسباب

و جماعت و شهادت و کفیات و مقتضیات لائقه اختصاصی خواهند داشت و اختلاف
 طبایع و آرا و خیالات و افهام بندگان خدا نیز لائقه اختصاصی خواهند بود و بر همین پنج که امروز
 میباشند و سواى این غیر ممکن است + آن خالق حکیم و پروردگار مطلقى که این دنیا را مایه‌ها را
 آفریده میدانند که چه آفریده و فکر هیچ مخلوقى به گفته آفرینش او نمیرسد - و هیچ مخلوقى بهر درجه
 طاقت و علم و حکمت و حکمانى که باشد نمى تواند در یک امر بسیار جزئى عالم قاعده کلی قرار دهد و
 در چیزها که کان یکسان سازد چنانچه دو برادر - دو خواهر - دو پسر - مردى و زنى - دو اسب -
 دو خر - دو گاو - دو درخت - دو سیب - دو غریزه و هر دو چیز از موجودات همان را برابر بکنند
 کند + آدم و حوا را یک طبیعت و خصلت نبود - نایل و قابل را یک طبیعت و خصلت نبود
 و کان فلک هر کس و هر چیز را که ملاحظه کنیم بر این حال است + با وجود این همه اختلاف حالات
 و افتراق خیالات و کیفیات با اعتقاد هر قوم و هر ملت خداى تعالی منتظمی را فرستاده و دستور الهی بدست
 او داده است برای انتظام این عالم و اولاد او بالبشر + چنانچه با اعتقاد اهل اسلام خدای آنها
 که واحد علم یلده و لم یولد است رسولی را فرستاده و هدایت نامه هم با او فرستاده که بموجب آن مسلمانان
 عمل نمایند + و آن دستور العمل جانی میفرماید که مسلمانان را فرض است که بر این کتاب کتب با قبل
 این عمل نمایند زیرا که فرقی در میان آنها نیست - در جای دیگر میفرماید هر گروهی از آنچه دارند و در میان
 آنها موجود و رسوم اند خوش استند + شاعری درین باب گفته است "تلع کفر و دین بی شتری نیست
 گروهی این گروهی آن پسندند" + دیگری گفته است "جنگ هفتاد و دو ملت همه را غدر بنه -
 چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند" +

پس بظاهر امر بر او اجتماعات هر قومی فرض است که بروقی دستور العمل و هدایت نامه که خدا
 دان عمل نمایند - همچنین از دیگر مردمان و حیوانات هم هر چه را که نیک بنفید و نیک داند اخذ کنند +
 هیچ شکلی نیست که در این وقت آنچه را که از مردم یورپ مشاهده میکنیم در امور زیست و زندگی و تمدن
 و عکرائی و طرز معاشرت و سرسرنیک معقول و درست و بروقی اصول استند + اگر آن وضع ما را پسندید

نباشد اینقدر میتوان گفت که اقلّا برای نفس و ذات و آسایش و راحت آن اقوام ازین بهتر
 نخواهد شد و اگر ما از طرفی فخر کنیم که آن جهات نیکی و آسایش و راحت و افتخار دولت و نظام
 مملکتی و تمدّن را از ما و از کتاب ما اخذ کرده اند از طرف دیگری ماباید گفتش آنها را بر سر خود بر نیم و
 خاک قدم آنها را بر فرق خود بر نیم و سر بری غیرت خود را بر زیر افکنیم که ما خود آن طریق را از دست ایم
 و پیروی نکردیم که از اخذ پیروی آن آن اقوام بر ما چیر شدند و غالب آمدند و گفتش بر سر ما میزنند + اگر
 بعضی از اعمال و افعال آنها در نظر ما مکروه و قبیح و ناپسندیده است این بلحاظ وضع جهان است
 که بسیاری از اعمال ما نیز در نظر آنها بد و مکروه و قبیح و ناپسندیده اند + آنها نیز همین سخن را بر لب دارند
 که شما بلب دارید "هر ملک و هر رسم" قالوا وجدنا آبائنا لها عابدین + مثلاً اگر آنها دست
 زنان یکدیگر را گرفته رقص میکنند شما دست زنان پست ترین ذاتها را گرفته هم بستری شوید و از
 بطن آنها پسر و دختر بهم میرسانید که یکی شاهزاده میشود و دیگری شاهزاده خانم یا یکی نواب می شود
 و دیگری بگیم صاحب + اگر آنها خلاف هدایت نامه خود عمل میکنند شما نیز خلاف هدایت نامه خود عمل میکنید
 و ابد از فرقی در این دونیت + مان البته یک شخص حکیم میتری باید در میان این دو امر انصاف کند
 و فیصله نماید که ازین دو قبیح تر کدام است + مگر از قباحات این اعمال باید چشم پوشید و بر تلخی
 این اعمال بدیده بصیرت و انصاف و از روی دانش و منبش نظر انداخت که عموماً برای بهبودی
 و خوشی و راحت قوم کدام یک از اینها بهتر است + با وجود این خطائی که شما را حاصل است و این
 عیش و عشرتی که شما را میسر است باز میگوئید اللّٰه یا سبحن المؤمن و جنة الکافر پس چه شد که
 دنیا زندان شما گشته است و بهشت کفار + در این امر بحال دقت باید غور نمود +
 حالای آیم بر سر کیفیتا که در میان مردم یورپ یعنی عیسویان وجود دارند و آنها خور خوش
 دارند و از پر تو آنها دیگر اقوام نیز خوش اند مگر در میان شما اهل اسلام گاهی وجود نداشته است تا با امروز
 هر چند این کیفیات نیز بشمار اند و کتب بسیاری در کار دارند ولی بنده صرف یک چند را بیان
 میکنم - لیکن مضامین سیتم که نتایج هر چیزی چگونه باشد و چگونه بشود +

اول آزادی است. آزادی در ملک و نشان و در ممالک مقبوضه خود + ابتدا باید ملاحظه نمود که آزادی
 نیک است یا بد است + آزادی بر دو قسم است (۱) آزادی در امور دین و (۲) آزادی در امور
 دنیوی + اول اگر مسلمانان بگویند آزادی در اسلام نبود بموجب قرآن ما ظاهر میکنیم که آزادی
 بحد کمال بود و از بسیاری از آیات قرآنی معلوم میشود - خدا تعالی فرموده است لا یكلف الله
 نفسا الا وسعها ولا تنزلوا نارا و نهرا اخری + لا اکراه فی الدین + و امثال ذلك +
 اگر رسول الله ص یا بموجب علم لدنی یا بر وفق وحی سماوی از هر چیز آگاه بود یقین میدادست
 که چه حدت از مسلمانان صرف بزبان مسلمان بودند و در قلوب آنها زبان نبود مع ذلک
 خاموش بود و صرف بتی هر ملاحظه میفرمود - و اگر سخت گیری هم در کار بود محض برای این بود
 که ابتدای اسلام بود و بایستی که مسلمانان فزایش یابند + گذشته ازین در همان زمان رسول
 مسلمانانی که بواقع از خدا خوف داشتند بسیار معدود بودند همچنانکه امروز در سر اسیر ممالک اسلام
 همین حال است + اگر چه شراب مثلاً در اسلام حرام است مگر بیشک در بیت الله هم استعمال میشود
 و همچنین زنا و سایر گناهان کبیره - و بالجملة آن امور که خاص متعلق استند بارتباط و سرو کار خدا و
 بندگان او خاص نسبت دارند بخدا و جوابدهی آنها صرف بخداست و پس خواه او عنونه خواه عتوبت
 تا اگر خواهند که بظاهر مسلمانان چادر را بکشوند و علانیه خلاف شرع دین خود نکنند همچنانکه هر کسی
 میداند و هر دم وساعت به چشم می بیند در حیدرآباد که هزاران دکان شراب و سیندهی فروشی موجود
 است و هر مسلمان صابجی که بخواد بغیر از غایط و راضی شود و تا علق میخورد و بسیاری
 در خانه های خود میبزند و هر کسی از اهل خانه بدون استئذان نوش میفرماید و هیچ مقام تبرک هیچ روز
 تبرکی مستثنی نیست آن موقوف است به کیفیات دیگر - (۱) باید علوم فلق علم بیاوزند و کمال
 خوبی تربیت شوند + (۲) بزرگان قوم باید خود از این امور احتراز کنند یعنی فبات این اعمال
 و نتایج مضر و این افعال را بدانند و نیز تامل نمایند که این اعمال بکمال و جویان راتباه روزگار میسر
 (۳) پادشاهان و بزرگان اول خود براه راست قدم نهند و پس اولاد خود را هم هدایت کنند - (۴)

از طرف حکومت یا عموم بزرگان یا انجمن ما و اعطای امتدای در هر شهر و بلد و مقام مقرر باشد که مردم را نصیحت و موعظت نمایند + (۵) انجمن ما و دوستی ما در هر مقامی که جمعی از بزرگان و صاحبان زور و استیلا و عهده و دولت باشند ضرورت است که برپا کنند برای اصلاح حال و طرز معاشرت خلق و خود نیز پایی بند ضوابط آن باشند زیرا وقتی که امیری بارشیں سفید بلی در دست دارد و جوانان و فرومایگان بطریق اولی در دست خواهند گرفت + (۶) از همه بالا تر قانون حکومتی است که حکومت باید برای امری از این امور قانونی جاری نماید بدون خوف و ملاحظه و مردم سختی پایی بندی آنرا نمایند + اگر چه بسیار مشکل است قی کوئی و قی نویسی می بنده میگویم و مینویسم - از این آب گنبدیده بدو یعنی سپندی میتوان گفت که در این ریاست آبروی هزاران مرد و بنجاک میریزد و ناموس هزاران زن بر باد میشود و لیکن هیچکس قبح آنرا نمیداند و نه پروا دارد زیرا که میگویند "هر ملک و هر رسم" بحقیقت این امور را زائده منصب امثال بنده فایح اند و اینها داخل فرائض منصبی پیران و مرشدان و مولیان و قاضی و مفتی شهرند *

ثانی آزادی است در امور انشطار میان خلق الله یعنی حفظ حقوق مردم که کسی به دیگری ظلم نکند مال و دیگری را نخورد - سرقت - زنای بالجبر - و قتل نفس نکند - در بخش میراث حق تلفی نشود و امثال اینها + و تمام این امور بالفرض باید که بر وفق شرع و قوانین ملکیه و دیگر که با مفهائى عموم رعایا وجود یافته اند عمل شود و در آن ابد آزادی نیست + البته این امور با واسطه تعلیم و تربیت نیک و انجمنهای نیک و قوانین سخت حکومتی بسیار تخفیف خواهند یافت + مگر یک قسم آزادی میباشد که آزادان و بی حقوق خلق الله میگویند خواه آن شخصی باشد یا غیر شخصی - یعنی که خلق الله عبد عبید هیچکس نیستند و اگر مقتداستند صرف مقتدا آن قانون است که کسی را با کسی کاری نباشد و هیچ وجهی دیگری را اینا نرساند و مزاحم نشود و در اینگونه آزادی است که عموم خلق ملکی رقی میکنند و فوائد جسمانی است بهبودی قوم را - این آزادی اخیر بطور کمال و بدون مونی کم و کاست در تمام ممالک یورپ و امریکا (سواى ملک روس) جاری است که شاه و گدا هر دو خط حقوق خود را می شناسند و مونی

از آن تجاوز نمی کنند و صاحبان دانش اند که تمیز هر نیک و بد را می دهند و تا مالم و منقاد
 قانون استند + حالیکه مثال میدهم اگر چه در نظر اکثر اهل مشرق و عموم اهل اسلام بدی نماید زیرا که
 عادی نیستند و نیز غالباً عقل سلیم ندارند مگر بحقیقت بسیار خوب و مفید است خصوصاً برای آن
 اقوام و در آن ممالک +

در ممالک یورپ قاعده این است که دختران باید تا حدّ رشده که ۲۱ سالگی است عروسی نکنند و
 اگر قبل از آن کنند یعنی از ۱۸ سالگی بالا بسیار نادر است + در این عمر تا دختران بحقیقت زن استند
 و عاقل و از بهمان با خبر و همه با علم استند و از خوشی و ناخوشی بخوبی آگاهند + پس اینها در کوه چو
 بازار و باغ و بستان و تماشا گاه و کلیسا و دیگر مقامات مردی را دوچار میشوند در بعضی اوقات دو
 و چهار مرد و او چند ماهی در میان ایشان آمد و شد و صحبت و گفتگوست و در حضور و باطلاع پدر و مادر
 هم و آن هر دو از حال و قال و طبیعت و خوی یکدیگر بخوبی واقف بهم میرسانند و خوشی و ناخوشی
 مستقبل خود را کامکان در نظر میدارند که آینده موجب بخشش هیچ طرفی نباشد + چون آن دختر
 عاقبت الامریکی از آن کس را پسندید قول میدهد و وعده و امانت میکند که با او نکاح کند و آن مرد نیز
 همچنین قول میدهد که او را در نکاح خود در آورده و همین عهد و پیمان و تراخی نخستین نذر نکاح است
 و هر آینه اگر یکی یا دیگری خلاف عهد نموده و بر وفق قانون دیگری را حق است که دادخواهی کند و
 تقاضای آن عهد شکنی را بنماید که گویا در میان خلق بی عزت شده + پس چون بهر حیثیت هر دو محال
 رضایت را از یکدیگر دارند بر وفق قانون ملک استظهار میدهند که فلان و فلان در فلان روز عروسی
 میکنند و آن استظهار بدیوار کلیسا نصب مینمایند که هر کسی آگاه شود و اگر احیاناً کسی بداند که آن فرد
 یا آن زن در جای دیگری زن یا شوهر دارد فوراً اطلاع میدهد و آن استظهار سه چهار هفته بدیوار
 کلیسا نصب است تا پس از مناکحت +

بالجمله عموم اهل اسلام چنین می پندارند که باین موجب که ذکر شد بافق و تمام دختران قبل از
 نکاح خراب میشوند + اگر با بقول این اشخاص فرض کنیم مسلم داریم که واقعاً این چنین است بهر قدر

میگوئیم چندان قباحتی ندارد زیرا که بواقع خلج همان تراضی طرفین بود و باقی کار ما مراسم آن است و آن مرد شوهر آینده آن زن است و این کار داخل زنای بالجبر یا زنای مجسمه محسوب نیست^۱ یک قانون سخت دیگر این است که پس از خلج نه مرد را اجازت است که زن دیگری را بگیرد یا با زن بیگانه هم خوابه شود نه زن را اجازت است که نزد مرد دیگری برود و جز آنکه در خضیه باشد فعل هر دو و اگر ظاهر شود بموجب قانون جدائی و طلاق واقع میشود + بهر حال این کیفیات تماماً برای آن اقوام بی نهایت خوب است و پُر فایده + بیشک در وضع مناکحات ما بسیار قباح و مضرات استند که بنده ذکر نمیکنم ولی خردمندان ما میدانند +

اما آزادی اقوام یورپ در ممالک مفتوحه و مقبوضه آنها مثل آزادی انگلیزان در ملکتند که فرق کلی دارد با آزادی ملک خودشان و بحقیقت نفهشان آن از فایده اش زیاده است و این آزادی مصلحتانه و از روی حکمت عملی است نه از روی واقعیت + (۱) در ملکت انگلستان حکومت حکومت خودی است و در هند حکومت بیگانه + (۲) در آنجا خلق ملک مفتوح نیستند و اینجا خلق ملک مفتوح اند و با فقر و باید فرقی در میان خلق و مفتوح باشد یعنی نه بحیال بنده بلکه بحیال انگلیزان و بعضی از مسلمانان هم + (۳) در آنجا حکومت در قبضه و کلاهی خلق است و قانون ملک با مضای آن و کیلان صورت وجودی یابد و در اینجا چنین نیست + (۴) در آنجا حکومت نمی تواند با اختیار کامل هر چه میخواهد بکند و هر خراجی که میخواهد جاری کند مگر در اینجا حکومت هر چه میخواهد می کند و کسی را قدرت و مروت نیست + (۵) در آنجا حکومت از رعیت خائف نیست در اینجا حکومت از خلق خائف است چونکه از جنس و از مذہب خودشان نیست + (۶) در آنجا حکومت و مناصب و عهدهای عالییه همه در دست اهل ملک است و در اینجا در دست بیگانگان است + (۷) در آنجا تمام خلق یکذات اند و یک مذہب و یک مشرب و یک زبان دارند و در اینجا یک لحاظ ذاتهای مختلف و مذاہب و السنه مختلف دارند - مگر بحقیقت و اگر چه پیش نیستند مسلمان و هندو رقابت این دو مانع آزادی واقعی و متسک و بهمانه عظیمی شده است حکومت غیرا + (۸) در آنجا غالب خلق با علم و از وضع حکومت با اصول و نیک

واقعند و در اینجا غالب خلق جاہل و از هر چیز بیخبر اند + (۹) در اینجا خلق بخوبی میدانند شغل
 شبان چیست و فرائض افراد و اجتماعات مگر چیست یعنی که فرائض حکومت کدام و فرائض رعایا
 کدام است - مگر در این ملک کسی این امر را بخوبی نمیداند و کسانی که میدانند بسیار معدودند و مضع
 آن این است که فی المثل اگر حکومت خراجی را جاری میسازد کسی نمی پرسد برای چه یا در کدام طریق
 صرف میشود - از آن طرف غالب خلق شاید گمان میکنند که چون حکومت خراج از ما میگیرد و اگر ما شبان
 خود را مضبوط بنسیم و دزد و بختا را بکشد و فرار کند - این هر دو فعل از
 روی جهل و بیخبری از جهان است + (۱۰) و بالجمله و بالا تر و لب همه این است که در انگلستان
 آزادی برای صا حبان و دانش است و برخلاف آن در هند آزادی برای بهتال و اشرار است
 خلق انگلستان بیش و کم از قدیم الایام آزاد بوده اند و معنی آزادی را میدانند برخلاف این
 که همیشه عبد عبد بوده اند و معنی آزادی همین را میدانند که مانند حیوانات هر فعل خلاف شرع و عقل
 و تهذیب را بکنند و بس و در امور دیگر ابد معنی آزادی را نمیدانند + و پیش چشم ماست که هر روز
 کیفیتی را می بینیم که هر چه بشود بیچسب نمیدانند چه میشود و اگر بدانند پروای دم زدن را دارند و
 جرأت دم زدن را + در ملک انگلستان هر امر جزئی و کلی که واقع شود برخلاف حقوق و مرضی خلق نهرا
 اجتماع میکنند و شور و شغب برپا می نمایند - برخلاف در این ملک اگر مردم جمع شوند و شور و شغب
 کنند فوراً یکی دو کس از بزرگان آنها را گرفته حبس میکنند و باقی خاموش می شوند + اگر چه
 انگریزان هر روز ظلم و زیادتی ترکان را نسبت به رعایای خود در اخبار مایان می نمایند مگر کسی
 از کارهای خودشان شکایت بلکه نکته چینی کند نام آن شکایت نکته چینی را میگذرانند بغاوت و سرکشی
 و مخالفت با حکومت و عدم دولتخواهی +

اما البته با بطور انصاف میگوئیم که چون انگریزان وضع ملکرانی را بخوبی میدانند چنان
 بندوبستی کرده و میکنند که اغلب مردم خوش اند - و اینها که خوش اند بر دو گونه اند - اول
 آن گروه بیشمار هستند که تماماً ناخوانده و جاہل و جنگلی اند و بخوشی و آرامش نقد قانع

و از آزادی بهیبه صفته که مطلق العنانی است از هر چه زدن و هر چه کردن و هر چه گفتن مسرور اند
بدان انتفاع آن نمی اندیشند. اگر حکومت بگستهای عملی و رنگهای مختلف خون آنها را و شیشه
کند و هر روز یک قانون جدیدی جاری کند و خرج تازه بگردان آنها بیندازد و بدانی نمی فهمند
و نه دم میزنند. ثانی آن گروه صدوی هستند که اگر چه تحقیق از احوال و افعال حکومت را خبر
اند و در واقع راضی هم نیستند مگر اغراض نفسانی و حُب جاه و خدمت حکومتی و رغبت یافتن بکار
و تخریب و امثال این چیزها و از همه بالاتر تعصب مذهبی و رقابت با دیگران آنها را خوش داشته
و خوش میدارند و از هر چه بشود و هر چه بر سر آنها وارد آید و مگردان وقت آنها نیز اندکی مایوس
شده و کم کم بهوش آمده اند که خیال پادشاهی پزند و بناید بوعدهای حکومتی بجای خاطر جمع باشند
زیرا که حکومت آنچه میکند محض بهیبه و قیوم خود را در نظر دارد +

باید دانست که در این کتاب عرض بنده صرف این است که بر تمام مسلمان جهان ظاهر سازم
که با وجود آنکه مشهور و شریف عالمگیر اسلام که کتاب با پر است از آثار ظهور اسلام - خاموش شدن
آتشکده های ایران - زلزله طاق کسری - انهدام دولت روم - و پیدایش ذات اقدس رسول
آخرازمان صلی الله علیه و آله وسلم - خبر دادن بسیار کاهنان و ستاره شناسان و رهبانان -
و نصاری و یهود - و خبر دادن حضرت مسیح از آمدن رسولی که نام او احمد است - آمدن جبرئیل برین
و آوردن پیام سلام و کلام حق - و عروج حضرت خیر المرسلین بر مقام قاب و قوسین شکستن افسام
خانه کعبه - شق القمر - نبأ ببا کفار - آن جنگهای عظیم بدر و خندق و خیبر - یاری نمودن
و رشکمان از مسلمانان - توحید - نبوت - غار - روزه - حج بیت الله - جهاد های بسیار در راه خدا
ایمان بخدا - وعده بهشت و وعید دوزخ - و پس از آن جنگ و جدالهای فیجانبین مهاجر و انصار و شیعی
و سنی و آل امیه و آل عباس و بنقاد و دو یا بیشتر ملت اسلام که یکی از آنها و نامعلوم ناجی
خواهد بود و باقی بدوزخ خواهند رفت - تنازع و امر خلافت چه در عین ارتحال رسول الله چه
پس از رسول الله در میان متعدد خلیفه و امیر المؤمنین و شهید شدن نمیزه رسول الله و اسیری

و ختران فاطمہ زہراء و جنگلہا و ملک گیری های بسیار از مالک جهان و قتل نکہا سید و مؤمن
و کشتن ہزار ہا پدر پسر و پسر پدر او آنہمہ تنازعی کہ از آن روز جاری بودہ است تا بامروز و زمین
یکہ از وسیعہ و میت و پتھال از ہجرت نبوی کہ بمقتل صد ہا کافر و مسلمان کشتہ شدہ اند و ہزار ہا کافر
زربا شدہ آیا بر یک شخص واحد معلوم کشتہ است کہ آخر اسلام و توحید چہ بود و ایمان بخدا و
و حدایت او و رسالت رسول و نزول قرآن و حساب و کتاب و جزا و عقوبت قیامت برای چیست
و نتیجہ این ہمہ کیفیات و غایت اینہمہ داد و فریاد و غوغا کدام است ؟ + این چیز ہا و کیفیات و غایت
اسلام و تمام آنچه مربوط و متعلق است بذہ اسلام تمام ہا برای معنی واقعی این لفظ ہمدردی بود و بس
ولی جز معدود بسیار معدودی ہیچکس از اہل اسلام ندانست و امروز ہم نمیدانند کہ ہمدردی چیست
و تمام آنچه مسلمانان و بین این سیزدہ صد سال کردہ اند برخلاف این لفظ و مفہوم آن بودہ است
ہمدردی چیست ؟ ہیچکس نمیداند و اگر بدانند نمی توانند بیان کنند کہ چیست و ہر کسی
آزاد بطوری بیان کردہ و تعبیر نمودہ است - فردوسی فرمود " ہندی و ہمدستانی کنی
کہ جان داری و جان ستانی کنی " میازاد مردی کہ دانہ کش است کہ جان داری و جان شیرین خوش
است " ہندی علیہ الرحمہ فرمود " پو مضوی بدرو آورد و روزگار دگر مضو ہار خانہ قرار
و ایضا " زیر پایت گردانی حال شور، بخو حال تست زیر پای ہیں " دیگری زبان اردو گفتہ
است " درودل کے واسطے پیدا کیا انسان کو " ورنہ طاعت کے لئے کچھ کم نہ تھے کرو بیان
انگریزان در زبان خود ہندی ہمدردی را چنین نوشتہ اند

" Sympathy - The quality of being affected in like manner with others, fellow feeling with those around us, especially in their afflictions."

مگر احتمال بسیار کمی میرود کہ ہنوز از این بیانات ہیچکس بخوبی کیفیت ہمدردی را نداند
البتہ ممکن است کہ دو کس معنی و حقیقت ہمدردی را چنانچہ باید و شاید بدانند و بفہمند و آن ہم

و صورتی که در هر کیفیت یکسان باشند - آن دوزنی که هر یک را جوانی نو خط باشد هر دو
 و یک روز و هر دو ناکام در پیش چشم آن دو بمانند - بیشک اینها از سوز جگر یکدیگر آگاه اند
 و میتوان گفت که هر دو یکدیگر را پس کسی که بداند حال همسایه خود را که نوریده اش مرده است
 بهمان سان که گویا نوریده خودش مرده است این کس را گویند "همدرو" +

غزل

کسی ز گردش گیتی ندیده درد و سرش
 خبر نباشد شش از آنکه بجهد کرده فلک
 مرا بود نبر از حال عاشق زاری
 چو دست طفل تو باشد بدست تو در راه
 کجا ز در و دل دیگران شود آگاه
 یکی نشسته بزندان درون تاریکی
 یکی بمشورت و یک سچ نیست در و دل تو
 تفاوتی نکند پیش مردگان این حال

ز درد او چه بود آگهی ترا در دی

زنی که تار و بود مرده نوجوان پیش

گروه بیشمار ای جاہل اند که بقیعت نه خوف جان دارند و نه امید نان گروه بسیار قلیل دیگر
 هستند که هم بیم جان دارند و هم امید نان و خصوصاً ثانی را به گروه اول جمال اند که بخی از تنگ
 بهمان بخی اند - گروه ثانی صاف جان دانش اند و بی همه دنیا دار و دل غرض اند و یکسان بخی
 پیش ازین گنیم اگر با تعصب را بر کنار گذاریم و بدیده انصاف ملا حظہ کنیم با وجود آنکه اگر بزان
 در این ملک بیگانه و فاج است نسبت بسایر اقوامی که در این ملک حکومت کردند و بخصیصه نسبت
 به این نامی که چه در ملک خود چه در ملک بیگانگان حکومت نمودند بهر حیثیت هزار بار بهتر اند - اگر بزان

صد تا کار نیک کرده اند برای مردم هند + مردم هند تماماً جاہل و لا یعلم بحجت بودند و امروز صد تا
هزار صاحب دانش در این ملک وجود دارد همه مردمان بسیار کامل + تجارت این ملک را
بی نهایت افزایش دادند + طرق و شوارع را صاف و پاک دامن و آمد و شد را بطور راحت و
آسایش و سہولت نمودند + اثر شرار و قاطحان طریق و خونخواران را معدوم ساختند + تمام معاون
ملک را بر آورزدند + ملک را از آشوب و فتنه و جنگ و جدال صاف نمودند + مردم را از آفات
و بلیات قحط و غلا و امراض بسیاری نجات دادند و شفا خانه های متعددی در هر جای پانمودند
شک نیست درین که چون قوم فاتح استند و بموجب سرشت و طبیعت انسانی قوم خود را بر سایر
خلق عالم ترجیح میدهند و بیشتر در فکر این اند که ملک خود را آباد و دولت خود را زیاد و تجارت
خود را زیاد و وسعت دهند و ملک خود را برای اہل ملک خود بهشت سازند و ملک مفتوح و
مقبوضه خود را از حمله دیگر ہمسایگان ہم نہیب خود محفوظ دارند بسیار کارهای دیگر ہم کرده
میکند کہ خلاف طبع و مرضی مردم ہند بلکہ تمام اقوام اطراف ہند ہم میباشند و بہر حال ہستند و
میکند و مردمان و اقوام ضعیف را ایذا میرسانند + پس باید گفت کہ ہم عیب دارند و ہم ہر
بوجوب این کلام خدا و انہما اکبر من نفعہما + لیکن اگر ما عموم نصاری را مقابل
کنیم با عموم مسلمانان ی بینیم کہ نصاری ہر روز عیب و ہنر را با ہم دارند بخلاف مسلمانان
کہ ابد آہنری نداشته اند و ہر چہ داشته اند تا با ما موزع عیب بوده است +

در یک رسالہ کہ ترجمہ شد است در زبان انگریزی و تاجیک آن سہ چہار سال پیشتر است
نسبت بظلم ترکان در سر زمین مقدونیا چیز نا در آن رسالہ درج است کہ اگر صدق باشد
کمال ہیمنہ صفتی است اگر حق ہم داشته بودہ اند - مگر اینگونه ظلم و جناحوی از انسان دور است
و فی از مسلمانان ابداً بعید نیست و باین سبب است کہ در سراسر جہان اسلام و دین حق و اہل
انسانیت را بدنام نموده اند + یک جملہ کوچک را بندہ در اینجا از آن رسالہ می نویسم
و صدق و کذب آنرا بر اوی حوالہ میکنم -

"In one place two children- one aged eight or nine months. the other four years. had their skulls split open by the soldiers."

یعنی در یک مقام دو طفلک خردسال که یکی هجده ماهه بوده و دیگری چهار ساله شکران ترک فرق آنها را شکاف زدند + در هیچ جای قرآن اسلام چنین حکمی نرسیده است. حتی در آیۀ عیسای هم چنین سختی و ظلم نیست. پیغمبر مسلمانان چون حالت اسیران کفر را میدیدند شکرش از دیدن آن می شد + مگر هیچ عجبی نیست از آنست که با اولاد پیغمبر خود از اینگونه معاملات را کردند و گوش و تیرگی سه چهار ساله را برای گوشواری پاره نمودند + بعضی مجمل و فقرات دیگر در این رساله انگریزی منسوب بهین مطلب درج است که نوی بر بدن انسان و مسلمان تحقیق راست میشود + صورت سلطان ترک را بحال فضیحت کشیده اند که به پشت در افتاده است و دودا کتر کنایه از دولت روس و آستریا بر سر او ایستاده اند و چون بیمار است میخواهند بزور دوائی در حلق او کنند و آن دو شر اطفال نظام نامه صوبه مقدونیاست. با اینکه او را به پشت افکنده و یک داکتر بینی او را گرفته است بخوبی که دمان او بازگشته و داکتر دیگر قاشقی پر از آن دوا در دست دارد و این کلمات را با و میگویند

"Dr Nisholus: You must take it friend Abdul Humid."

"Dr Franz Joseph: And quickly."

یعنی "داکتر نیکولاس میگوید دوست شفیق من عبد الحمید باید این دوا را در کشی +
"داکتر فرانس جوزف میگوید و فوراً"

این است ذلت مسلمانان در برابر روی زمین بسبب عدم قابلیت در مکارانی و ظلم و بجا بولی + ولیکن البته مسلمانان آن اعمال قبیحه اول را که بشنوند نخواهند گفت "خوب کردند که با کفار دشمنین چنین و چنان کردند" و چون این فقره ثانی را بشنوند اول که قبول نخواهند کرد و ثانی اگر قبول کنند

خواهند گفت "این همه از تقدیر است و هر چه خدا می‌خواهد چنان میشود" ولیکن خود خدا با او از بلند
 میفرماید ان الله لا یغیر ما بقوم حتی یغفروا ما بالفسهم ایتمه از شماست بر شما از من و
 خواست من مدانید + به بینید که اگر زبان چگونه بکلمت عملی و خردمندی سعی کرد و خلق را در دست
 مستی مردی و پستی چنان نگاه داشته اند که احدى دم نمی تواند زد و اقام دیگری نمی تواند قدم درینا
 نهد و اکثر و اغلب اهل هند هم یا بظاهر یا بجهات از آنها خوش اند و اگر هم ناخوش باشند قدرت
 نفس کشیدن ندارند + چرا مسلمانان نباید چنین باشند و باین نوع کارانی کنند که خواه نیک و
 خواه بد بر وفق یک اصول و ضابطه و قانونی باشد که کسی را مجال میانجی گری نباشد +

اکنون می آیم بر سر حالت مسلمانان از یک هزار و سیصد سال پیشتر

مگر باید دانست که این یک لفظ "همدروی" اگر چه صرف یک لفظ است و چون حذف
 زواید اول و آخر آنرا که ملحقات اند و در سائیم فقط کتب و اصل و وجه هر آن باقی می ماند "درو"
 و به تفسیر حرکتی میشود "درو" و من باید در این مقام بگویم "با در و باز در و یا تا دم مرگ
 تا آنکه در وای در و تو مرگ بود" در این سه حرف تبتی یعنی در و و یک جهان معنی است
 تمام حالات و کیفیات و اسباب و جهات و ملازمات زیست و زندگی و خوشی و ناخوشی و
 راحت و تنگنیت و غم و شادی و اولاد و امتداد و مدنی الطبع حضرت ابوالبشر - بلکه مرغان هوا
 و مایان دریا و بهائم صحرا حتی موران ضعیف موقوف و وابسته است باین لفظ + و دنیا بهشت
 است هر قوی را که "همدروی" در میان آنها وجود دارد و در و درخ است هر قوی را که
 "همدروی" در میان آنها معدوم و محرف لفظی است در کتاب و بر زبان مانند کیمیا و عفتا +
 اگر چه خداوند علی اعلی در کلام خود و کما کان ثبت طرق همدروی را بیان فرموده است و یکبارگی
 خاتمی همدروی را در کار ندارد پس ذکر آن نیز بی فایده و فضل عبث است و اگر چنین نبود در
 بین این یک هزار و سیصد سال تاریخ اسلام بزرگواری کتابی در این باب نوشته و مختلف

کیمیات و طرق همدردی را بیان میکرد + در باب نماز و روزه و حج و خلافت خلفاء و شهادت
 حضرت امام حسین و شرح حال اولیاء کرام و امراض جسمانی و خون و بلغم و صفرا و سودا و نجوم و رمل و
 عملیات و کیمیا و ادعیه و جادو و سحر و ایام العرب و ناول و اشعار عشق و عاشقی و حتی خوان الوان و غیر
 که در کتاب نوشته و هر روزی نویسد و بی هیچکس تا بامروز در باب همدردی یک کتاب چهار
 ورقی هم نوشته + حرف در این است که تا بامروز کسی ندانسته است که همدردی چیست و فهم
 مخلوق است - دریافنی است یا صحرایی - و چگونه کتابی باید نوشت که مشتمل باشد از همدردی +
 هزاران محدث آمدند و رفتند و هزاران حدیث دیدند مگر یک کس از آنها ملتفت نشد که همدردی چیست
 و چگونه باید باشد + اگر چه بعضی از بزرگان ما چیزها نوشته اند مگر یا آنها خود نفهمیده اند که چه
 نوشته اند یا خود بخوبی فهمیده اند مگر خوانندگان کتب آنها نفهمیده اند + کتاب خدا و حدیث رسول
 که بر طاق نسیان استند + از زمانی که سعدی علیه الرحمه گلستان و بوستان را نوشته است بحتم
 که پنجاه یا یک جلد آن را نوشته و طبع شده و هر طفل مسلمان تبرکاً ابتدا آن کتاب را میخواند و
 هر پیچره کم سوادی که یک لفظ فارسی نمیداند و بی معلم مدرسه است آنرا تعلیم صد طفل مینماید - مگر
 یک کس از مولوی حاشیه نویسی و معلم مدرسه ابد اندانسته و نفهمیده که سر اسیر آن کتاب در باب
 همدردی است و از هر مولوی صاحبی که کسی سؤال کند که در گلستان سعدی و ده یا پنج مقام را نشان
 دهد که ذکر همدردی شده است بیشک دو جا را هم نشان نمی دهد + بحتم که اگر یک مولوی صاحبی
 یا یک استاد مدرسه که صد طفل را سبقی آموزد کسی بگوید یک شعر از گلستان سعدی نشان دهد
 شعر بر همدردی چونکه اوی بیند و میدانند که هزارها گدا و کلاش و قلاش و او باش را مردم مفت
 میخورند لهذا شاید این شعر را نشان دهد " نیم نانی گر خوردم و دخی بذل درویشان کندیم و گز
 پس اگر ازو بپرسند که در این شعر چه همدردی است " استا و معلم چو بود کم آزار خرسک بازند
 طفلکان در بازار " نخواهد دانست که در این هم یک پهلوی هم دردی موجود است + آنچه بنده از
 حالت مدارس و اسکوهای حیدرآباد میدانم و البته سر اسیر ملک هند چنین است بر استا و معلم و

ناظم تعلیمات و حکومت و والدین اطفال فرض است که اگر همدروی دارند با صلاح آنها بکوشند و چنان دانند که در این خصوص هر یک را همدروی و فرض منصبی جداگانه است + مثلاً بسیاری از مسلمانان عالم از ابتدا چنین فهمیده اند (نه از روی قرآن و حدیث بلکه از روی خیالات خود یا بدعت یا رسم یا تقلید) که کاری بهتر از خوانیدن و پوشانیدن فقر و مساکین نیست چرا که آنها مریض استند + بنده هم این کتاب را برای این امری نویسم و تمام آیات قرآنی را برای اثبات این امر در این کتاب مبحث نموده ام و بی نه بدون شرط و شروط + آن فقیرانی که واقع مریض اند و در و دارند و باید همه در و آنها باشیم و آنها را در و بخورائیم برای رفع و دفع امراض آنها آن گروه نیستند که پیش ازین ذکر نمودیم بلکه رفع و دفع امراض آنها را معالجه دیگر در کار است که بر امراض آنها نمیفزاید و از امراض آنها بجا آید آنها بیشک مریض استند و لیکن از زیادتی خوردن بریانی های پر گوشت و پر روغن بیچار شده اند و اسهال گرفته اند و باید آنها را تسهیل و جلاب دهند و امر به پرهیز کنند از بسیار خوردن و پیوسته آنها را بخوراند تا بروند و کار و پیشه و مکتبی را اختیار کنند + پس صاحبان دانش و کنایه فهم ما بدانند که از همدروی مراد چیست و شعب و طرق همدروی چند و کدام کدام استند +

همدروی در میان مسلمانان از ابتدا

چون ابتدا از مقام واجب الوجود گرفته فرو آمدیم و بر خود گرفتیم که از کلام بیچون و چندان قاطع بیچون و چند ثابت نماییم که این جهان خلق شده است لیس برای انسان و انسان خلق شده است محض برای همدروی و ثبوت این امر جز با واسطه محمد ابن عبدالله صلی الله علیه و آله و سلم که رسول خدا بود و قرآن که هدایت نامه خدا بود هیچ چیز دیگری نشود پس ضرور است که معلوم کنیم که نتایج این بشو و شعب و آثار و نور و شواهد اسلام و اقرار و اعتراف بوحدانیت خدا و رسالت محمد مصطفی چه بود و پس از هزلت آن رسول و برقرار ماندن آن قرآن در میان این امت چه و چگونه از یکدیگر "همدروی" نکردند و کرده اند تا ما امروز و بیشک خواهند کرد تا به قیامت + پس باید دانست

که ابتدا بالفرض و ذکر می از خلافت رسول الله خواهد شد زیرا که آنچنان پس از رسول الله و آن
 اساس محکم و بنای مستحکم اسلام واقع شد که بحقیقت اولین رخنه بود در آن قلعه کوه مانند و رفته
 رفته رفته آن رخنه بزرگ شد و دیگر رخنه ها نیز بهم رسید و کار را بجائی کشانید که امروز بجائی
 بسج و باره این قلعه شزل و ستر اکم است و بحتم که در اندک زمانی منهدم گردد و از همان زمان
 و همان روز و ساعت آغاز شد که این امت مرعوبه و سقیفه بنی ساعده نشستند بر این بنی
 و حفاظت این عمارت و بی بنده بصدافت و راستی می گویم که ابد امر با م خلافت و حق و
 استحقاق کسی کشتگونی نیست و نه من ازین گروه استم و نه از آن گروه - نه از گروه ثالث -
 نه از گروه رابع و فاسد و غیره هستم و جنگ بهنذا دو دولت را عذری نم - بلکه افسوس میگویم
 که چرا باید اسلام بهنذا دو دینا ملت و شعبه و پارچه بشود و همه مخالف و معاند یکدیگر و محرک آن
 عمارت - و من صرف یک مسلمانم از گروه مسلمان جهان و بصدافت و راستی و بغرضی و خوف جان
 یا امیدان و باور بلند میگویم اشهد ان لا اله الا الله - و اشهد ان محمدا رسول الله -
 حلف میگویم که اگر چه مرا هیچ غرض و مرضی نیست و به هیچ وجه من الوجوه نه خوف جان است از کسی
 و نه امیدان و ابداً با هیچیک ازین مخالفین شریک و شامل نیستم و تمام تنازع هر فرق را بپوش
 و پاد و بهواد اعمال و افعال تمام اهل اسلام را سوای او امر و نواهی الهی بدعت میدانم مگر پس از
 شهادت بخدا رسول نه شهادت میدهم که علی و ابی الله است و این را هم چنین میکنم بآسانی و پیروی قول
 خدا که فرموده است انما وليکم الله الخ -

بطور حقیقت و انصاف میگویم و میگویم که هر چه تصور کردم و هر چه فکر نمودم هیچ کاری را در
 جهان نبوده و تراز جنگ تنازع مذهبی نیافتم خواه در میان مسلمان و هند باشد - خواه در میان مسلمان
 و هند و نصاری باشد - خواه در میان مسلمان و آریه باشد - خواه در میان شیعه و سنی و هند و
 رومانی - نیچری و منقرنی و خارجی و زیدی و اسماعیلی و غیره باشد -
 چندری قبل ازین کتابی بدست بنده افتاد که میرزا اعلام احمد قاریانی نوشته بود و در ذرا و

فرو آریه مسلمانان - و اکنون یک کتاب بخیر بدست بنده آمده است که مولوی صاحبی نوشته است
 بحواب رساله که میرزا حیرت دهلوی نوشته بوده است در خلافت شیخین + این مولوی بزرگوار شیعه
 چندین کتاب را در اوایل این تصنیف خود ذکر میفرماید که بعضی را خود تصنیف یا تالیف نموده است
 و بعضی را دیگران و از جمله یکی را نام برده است که ۶۵ مجلد است در رد اعتقادات اهل سنت - با کتاب
 دیگری را ذکر نموده است موسوم به "عَبَقَاتُ الْأَبْرَارِ" که ۳۰ مجلد است و جمله پنجاه هزار ورق
 میشود + کمال حیرت و افسوس است که سر اسرار عمر کور با مسلمان در این طرق و امور صرف شده است
 و اَقْلًا صد هزار بلکه صد لک از اینگونه کتب نوشته شده باشد و علاوه بر این خون صد کور مسلمان
 هم ریخته شده باشد و حال آنکه نه خلافت از چنگ حضرات شیخین بیرون شده بدست حضرت علی
 و آمده و نه یک شیعی شیعیه یا یک شیعی سنی شده است یعنی بر وفق دلائل قرآنی و احادیث نبوی و دیگر
 دلائل عقلیه و نقلیه + نه یک عیسوی مسلمان شده و نه یک مسلمان عیسوی گشته + همان البته اگر زریا
 زور در میان بوده است شده و گرنه آتش شمشیر - توپ - تفنگ - حکمت - قرآن - حدیث و حتی
 مباحله هم کاری نمکرده و توانسته است بکند + بنده این امر را بهتر از هر کسی فیصله کرده ام و آغاز
 این کتاب + اولاد حضرت آدم از مابیل و قایل گرفته تا ما مروز چنین بوده و بعد از این هم تا بهمان
 باقی ماند چنین خواهد بود که بندگان خدا از این چند حالت بیرون نیستند - (۱) جاهل بسیط اند (۲)
 صاحب غرض بسیط اند - (۳) عالم کامل با غرض اند (۴) عالم نیم کامل با غرض اند - (۵) جاهل
 خائف اند - (۶) عاقل خائف اند - (۷) جاهل با غرض اند - (۸) عاقل امیدوار اند + لب اینهمه
 جهل است - غرض - بیم جان - و امیدمان به چنین معلوم شود و یا بطور حقیقت بهمان خالص و غرض
 خالص امر اختیاری و جلی بوده اند و خوف و رجاء امر اضطراری و عارضی به مگر همیشه جهل تابع و منقاد
 غرض بوده و بهر حال تابع و منقاد عالمان با غرض بوده اند + و بهر حال مرا یقین است که حقیقت این
 که بندگان بر تمام بزرگان و علماء و عقلاء اعمت معلوم بوده است خواه آنها با غرض کامل و خالص بوده
 اند - خواه خائف خالص - خواه هم خائف از جان و هم امیدوار مان بوده اند - هیچ شکی نیست که در

هر زمان در میان مسلمانان بطور متعین بنده اقلایک لک جاہل بوده است در مقابل یک عالم - چنانچه
 از کیفیات زمانه ما چون الرشید و مأمون بخوبی بر ما ظاهر گشت زیرا که تمام آن مخلوقی که در تحت فرمان
 آن دو خلیفه بودند خواه سنی و خواه شیعه خائف بودند + بیشک بچندین لحاظ خوف شیعه را زیاد
 بوده است از سنی ما - (الف) بلحاظ کثرت سنی ما و قلت شیعهما - (ب) آنکه غالباً خود حاکم و حکومت
 هم سنی بوده - (ج) آنکه علمای و بزرگسالان و حاکم که در امور خلوتی و جلوتی و شہوتی و ملکی و مالی و
 ہمدہای قضا و غیرہ بودند سنی واقعی بودند یا سنی غیر واقعی و بی باغرض و دنیا دار و دین بدینا فروش
 بوده اند - (د) از آنطرف البتہ بمجہوری شیعهما نیز امیدواران و گذران و زندگی و آسایش بوده اند -
 (س) تعصب بہال ہر دو فرقہ ہمیشہ یکسان حقیقی بوده است تا با فروزی یعنی کہ از روی بہل بسبب بوده
 و ہر دو یکسان تبرا میکرد و بدیگفتہ اند از بزرگان مذہب یکدیگر - (ع) تعصب درجات عالمیہ
 مثل خلیفہ و پادشاہ و علماء و بزرگان مختلف بوده است - بجاہرہ آخری آنکہ از طرف اہل سنت بود
 محض از روی دینداری نبوده است بلکہ از روی دنیا داری و حب مال و جاہ دنیا بوده یا از روی
 خوف - ولیکن آنکہ از طرف شیعهما بوده اکثر خالص و از روی حب اہل بیت رسول اللہ بوده است
 امروز ہم کاگان ہمین اوضاع است در ہمہ جای عالم + اگرچہ میگویند و ما می شنویم کہ این حال در مہ جا
 اندکی تخفیف یافته است مگر بندہ بطور یقین نمی توانم گفت کہ این حال تخفیف یافته باشد + ہرچند
 امیر حبیب اللہ فرمودہ "در ملک من سنی و شیعیہ ہم یکسان اند" - اگر شاہ ایران ہم چنین بگوید و سلطان
 ترکی و نظام حیدر آباد ہم چنین بفرمایند ما از آنها قبول میکنیم ولیکن اگر کسی بگوید کہ در ماکہ اینہا سنی و شیعیہ
 ہر دو یکسان آزاد است و راہب و عابدین و مذہب خود و بکلی خرافات مذہبی از میان برداشته شدہ با
 ما قبول نخواہیم کرد تا ہنگامیکہ عموم خلق علم آموزند و بخوبی تربیت شوند و علاوہ بر آن در اصول
 ملک آزادی مذہب شامل گردد و قانونی پاس شود و شرائط آزادی مذہب و حدود آن را مقرر
 و متعین نمایند و برای خلاف آن شرائط و ضوابط عقوبت و سزائی جاری نمایند +
 در این تمام مثالی را بیان میکنم تا بزرگان ہر دو فرقہ خوب غور کنند و آن را مطلب را دریابند

در ایام محرم این همه اشکال به نام و سبای که در کوچه و بازار میگردند و اقسام مختلف اشخاص بیرون میروانند و میسرایند و رقص میکنند و مسیندهی و شراب میخورند و سبزه پری و لال پری میشوند و مردان لباس زنانه می پوشند و در مقابل چشم بزرگان و اعیان رقص و سرگرمی میکنند تا آنست که اندو یک شب همه در میان آنهاست بلکه تا آنست که علم هم که در کوچه و بازار میگردانند همه راستی میگویند یا ذاتهای پست هنوز خواه از روی اعتقاد نیک باشد خواه از روی اعتقاد بد مگر بسیاری از آنها این کار را نسبت به شیعیان میدهند و بد میگویند و بدعت میخوانند و اخبارات رای میدهند که این خرافات را موقوف سازند یعنی بطحا آنکه این اعمال را از شیعیان اندازند و لیکن بحقیقت این اعمال در نظر شیعیان بدعت و بدعت و بدعت است و گذشته از خلاف شرع و بدعت بسیاری از روی خصومت و دشمنی با اهل بیت رسول الله میگردانند و آن اشخاص که این کار را می کنند محرم را عید میخوانند و با سهامی نومی پوشند و شادمانی نمایند + من نمی گویم که تمام یا اکثری از اعمال شیعیان هم که نسبت به عزاداری امام حسین میدهند نیک است و علماء و بزرگان شیعه آنها را پسند میکنند مگر بیشک از روی عزاداری است نه از روی شادی انبساط بیشک بعضی کیفیات و رسوم و افعال در ملک هند جاری و مرسوم شده اند و در میان شیعیان که در ایران و جاهای دیگر جاری و مرسوم نیستند + بنزدی بنده اینها همه خلاف شرع و خلاف مصلحت ملت اسلام استند و مایه خصومت و عداوت اند +

پس جای بسیار افسوس است و ما از روی افسوس می نویسیم که آنچه شدت و اصلاح آن غیر ممکن است + مثلاً اگر مانا بت کنیم (و شاید که ضرورت ثبوت هم نباشد) که آنچه در عقیده واقع شده خلاف شد کاری که پس از یک دقیقه از علاج خارج باشد پس از یک هزار و سیصد سال چه علاج می پذیرد + مثال آن این است که شخصی دیگری را میکشد و کسان مقتول که بیشک در سجن اند و دشمنان میسوزند کسان قاتل دشنام میگویند آنها نیز باینها دشنام میگویند + یا آنکه هم می افتند و یکدیگر را میزنند یا میکشد و البته یا از هر دو طرف کشته میشوند بطور مسارات یا آنکه از طرفی زبانه و از طرفی مکرر کشته میشوند مگر با وجود این آخرت خاص واقعی نمی شود - مانا اگر از طرف مقتول غلبه زیاده

باشد و اشخاص زیادی را بکشند از کسان قاتل میتوان گفت که تقاضی شده ولی در صورتی که این قضیه برعکس شود باز تقاضا واقعی نشده و بالجمله سؤال میسرود که لطف و فائده نتیجه نیک این کار چیست ؟ پنج نیست جز نقصان هر دو طرف *

باقی ماند در این تنازع یک علاج - یا باید شیعیها بعضاً یا تماماً سنی شوند یا سنی ها بعضاً یا تماماً شیعه شوند - این کار از جمله محالات است و آخر الامر این کار هیچ چیز دیگری نمی شود جز زور یا زور محکم است که در ریاستهای اهل شیعه زور حکومت و اجبار یا خوف جان و امیدان بعضی از سنی ها بظا هر شیعه شوند و همچنین در ریاستهای اهل سنت بعضی از شیعیها باین نحو مذکور سنی شوند و گر نه از ارکان خارج است خصوصاً بدشنام و لعن و تحقیر که کسی مذهب خود را از دست بدهد + بنده بخوبی میدانم که اکنون در حیدرآباد چند شیعه سنی شده اند مگر از باطن آنها خدا آگاه است + شخصی را از عمده داران بنده می شناسم و میدانم که چند سال قبل ازین شیعه بود مگر امروز سنی است یا از خود جان یا از امیدان + البته یک زمانی همین حال بلکه از این هم سخت تر وجود داشت در لکنئو + مگر بنده هر دو شیعه سنی را سوگند میدهم بخدا که تا مل کنند در این روز حال تبار خود را و بداند که پس از کینار و سیصد سال تجربه و ریختن کُر و ماخون ناحق و انهدام دولت اسلام (اگر چه نه بجای ولی قریب بجای) و بدنامی دین اسلام در انظار دیگران پرده برداری یا پرده برافکنی از تمام حقیقتات و اوقات اسلام و این مذلت و نکبت امروز این چه حماقت و بلاهت است که زنجیر گردن شما نکنند میکشد که شما را اول بجایه در اندازد و بعد بدوزخ و عاقبت الامر این چند ریاست ضعیف و نیز نام اسلام را از صفحه روزگار براندازد + حالایهوش آید و از خیر جهل پیاده شوید و با هم اتفاق و یکدیگر نمائید و اصلاح امور دنیوی خود و تمذیب اخلاق + من نمی گویم که عقاید خود را از کف بگذارید بلکه میگویم بار مصالح امور دنیوی این زمانه موجوده با هم یار و مددست شوید و هم خیال و یکدل گردید که اول ملک و دولت خود را حفظ کنید و بعد دین خود را و ازین نکبت و فلاکت خود را نجات دهید *

اگر چه من بدون بال گشتی خوف جان و بدون بال کسی امیدمان با و از بلند میگویم و علانیه
 بنویسم که شیعه هستم و حب علی و اولاد علی را بهر دو کون نمی فروشم - و هر چند که من و حیدر ابا و کون
 بیایم که پادشاه و حکومت آن سنی المذهب میباشند و از پرتو دولت ابد مدت نظام الملک
 آصفیاء خداوند ملکه زنده را با هم و لهذا از اظهار عقیده خود در صورتی که شیعه و سنی را هر دو
 مسلمان و برابر بدانم و زبان و قلم خود را از بدگویی بزرگان هر مذهب و فرقه کوتاه دارم و در
 بهر دوی و بهر دوی هر مسلمانی سعی و جهد کنم چرا باید عقیده خود را مخفی دارم - و هنگامیکه خود پادشاه
 این ملک فرموده است

”جوچ گم تو خدا کی نین بنده یکتا علی کو بعد رسالتاب سمجھے ہیں
 کرین لقب سے علّامی کے کہ ملقب وہ ہم اپنے حقین یہ اعلیٰ خطاب سمجھے ہیں
 جہان میں کہتے ہیں اکسیر جب کو ای آصف ہم اسکو خاک در بو تراب سمجھے ہیں“

پس مرا ابد ابروئی از کسی نباشد که بگویم ”من نصیری نی و نی بخدا که علی نیت از خدای خدا
 مع ذلک چنانچه بارها گفته ام باز هم میگویم که من از صمیم قلب و ارادت خالص از این تنازع
 شیعه و سنی نفرت دارم و این را قهر الهی و غضب آسمانی میدانم بر جان مسلمانان عالم - و هر چند
 مسلمانان بیشتر بدنبال این تنازع مذہبی روان شوند زیاده زور آنها کم و زور و استیلا
 دشمنان دین و دولت آنها یعنی نصاری بیشتر میشود بلکه یقین است که آن دشمنان خود همیشه
 بر این آتش می نهند و با وی و مند و زیاده این آتش را مشتعل میسازند و حکومت میان شیعه و
 سنی را افزایش میدهند و این بیچاره گاههای از این کیفیات آگاهی بهم نمیرسانند -

در این روز اول جنوری سنه ۱۲۹۷ مطابق ۲۶ ذیقعد ۱۲۸۶ هجری سی که در اهل هند
 دیدند و شنیدند و معلوم کردند که ”نشل کانگرس“ هند پس از ۲۳ سال زور و قوت آن

له نشل کانگرس جمعی است متشکل از بزرگان و دانشمندان هند که بر ساله چند روز در شهر و بلد خاصی جمع آمد
 گفتگوی کنند و رای میزنند و طلب حقوق خود از حکومت انگلیش - و ملاخظات چند مسلمانان شامل این مجمع ۳۵ بقیه بود

بواسطه یک مرد بی‌التش خود سرو با غرض در هم شکسته و مضحک گشت "چون قومی کمی پیدا نشی کرد -
 نه که رافتت مانند من را" و ملک ایران جمعی از مردم جمع شده در حمایت انگلیزان رفتند که ما
 سلطنت با اصول یعنی مشروطیت می‌خواهیم - چون مدعای خود را حاصل کردند و بداندانستند که ترقی خود
 انگلیزان و زور و استیلا و دولت ابدیت آنها از همین نوع حکومت و سلطنت بود مگر ایرانیان
 قدر آن را ندانستند و در اخبار هفته گذشته ما دیدیم که حالت مجلس شورای ملی برهم خورده و این
 اشخاصی که این مجلس را اساس نهادند محض برای استیلا و خود قرار دادند نه برای بهبودی ملک
 و رعایای آن - و مدیر یک روزنامه را بد گفتند و مغضوب ساختند و اخبار او را بند کردند که نوشته بوده است
 که سایر مذاهب از رعایا را نیز با مسلمانان باید بیک پایه مساوات بدانند و یکسان بشمارند یعنی
 همه را در دین و مذهب و عقاید و رسوم مذہبیه خود آزاد کنند و سواى قوانین شرعیه قوانین ملکیه
 نیز جاری دارند برای بهبودی ملک +

اگر چه مردم ملک من که در حیدرآباد استند مرا کافر می‌انند مگر با وجود کفر من برای آنها
 پناهنده و پیشگویی میکنم عنقریب ملک ما بخیطرات عظیمه در خواهد افتاد و با وجود مجلس شورای
 ملی هیچ زمانی و هیچ فرصتی بهتر از این زمان نخواهد بود بیکایگان را خصوصاً که ترکان هم از
 طرفی حمایه بر ایران آورده اند و بیشک روسیان و انگلیزان خاموش نخواهند نشست و بهر حال
 مدافعتی در این میان خواهند کرد - ولیکن این مخاطرات فاضل برای ایران خواهد بود بلکه ترکی
 هم حصه خواهد بود و بحقیقت از هر دو طرف سود دیگران خواهد بود زیرا که هر دو ملک ضعیف خواهند
 شد - و ما باید بگوئیم که این هم از فقر و غضب الهی است بر این ملت که در تباهی خود ساعی و جاهد است

مانست + در این سال اجزای این مجمع دو گروه شدند - یک گروه که ابتدا همه چنین بودند بر این رای هستند که باید کار کرد
 بر وفق طایفه و گروه جدید بر این اند که طایفه را باید بر کنار گذاشت + با مجموعه گروه اخیر که قلیل اند در این سال شور و غوغا کردند
 و فی الجمله مجلس ابرهم زدند - مگر حق بر این است که با حکومت انگلیش جنبش پیش آمدن شکل است و اگر این گروه توانستند
 با حکومت برآیند خوب است قدم در میدان نهادن و افاضل نفوی میکنند و خود را ضعیف می‌انند +

و زمانی که باید با هم بار و شفیق و یکدل باشند ^۴
 چند روز پیشتر در جایی کتابی دیدم که اسم باستانی آن این است "دلیل التقرین بر خلافت
 شیخین" + کتاب را برگرفته چند رقی را گردانیدم مالک آن فرمود اگر میخواهی با خود بخانه ببر
 بخوبی ملاحظه کن + این کتاب مشتمل است از ۳۲ صفحه و مولوی صاحبی نوشته است و در
 رساله یا کتابی که جناب میرزا حیرت دهلوی گویا در اثبات خلافت حضرات شیخین نوشته و کتاب
 مذکور پیش و کم ۶ صفحه میشود + بر همه کس معلوم است در این ملک که سه چهار سال پیشتر جناب
 حیرت در اخبار خود "کرزن گز" مضمونی نوشته منکر شده بود و شهادت امام حسین را در کتاب
 معلوم نیست که جناب مذکور چه ملاحظه و اراده و عرضی آن مضمون را نوشت که بفرقه ازا اهل اسلام را
 بهیچان در آورده هر کسی نسبت باین حرکت چیزی گفت و سببی را نسبت بآن داد و اکثر حمل بر این کرد
 که از طرف انگریزان اشاره شده - ولیکن اگر انگریزان را در اینگونه معاملات مذهبی فائده و نفعی
 باشد بیک بند نیست بلکه در میان ممالک و حکومتهای ترکی و ایران و افغانستان و غیره ممکن است
 باشد + مگر بیشک و شبه این فعل از روی یک غرض خاصی بوده است که معلوم نیست - اینقدر است
 که تمام اینگونه امور از ابتدای عالم و از ابتدای اسلام محض از روی غرض یعنی از جهت مال و دنیا بوده
 است بر سرخی که حاصل شود + بر حال جمعی از هر فرقه جواب آوران نوشته و زبان بدم او گشودند
 و آورا جاهل محض خواندند زیرا که هیچ فرقه از اهل اسلام تا این زمان منکر شهادت امام حسین نبود
 سر بلانده و در هیچ کتابی انکار آن نرفته + با صراحت و ابرام بزرگواری فقیر نیز جواب آرا نوشتم و
 از روی تاریخ الخلفاء شهادت امام حسین را ثابت نمودم خواه میرزای مذکور قبول کند خواه نکند +

سده در راه و فیقده ماضی (سده ۱۳۰۰) بنگام مخبر این کتاب اندکی پیشگویی شد از خطرات آینده ایران و درین وقت که این
 کتاب در زیر طبع است باز اندکی از آثار آن خطرات بطور اشاره نوشته میشود + اگر کسی بخواهد از حالت این چند روز یعنی
 او را خجای اولی (سده ۱۳۰۰) ایران را ببیند ملاحظه کند در روزنامه تیر آف ایندیا + بالفعل که مجلس شورای ملی خودم شده است
 باقی کیفیات دیگر را خدا خیر کند + بطور اخصار این همه از آن است که گویم اهل ملک را علی گرفته تا اعلی هم جاهل علمی اند
 و هم جاهل از امور مملکتی + مگر چون این کیفیات را انگریزان نوشته اند سر اسود و روع است استعاضه

جناب میرت تمام اهل هند را وعده فرمود که کتابی بنویسد و اسناد و انکار شهادت را ظاهر سازد
 ولیکن آن کتاب تاکنون بنظر کسی نرسیده است و محتمل که پس از مرگ او نیز کسی نخواهد دید *

این کتاب که بعد نوشته است در باب خلافت شیخین و معلوم نیست که کدام زمان نوشته مگر فقرات
 آنرا بنده در کتاب "دلیل المستترین" ملاحظه نمودم که جواب آنرا آن مولوی صاحب مفضل داده و پنج
 سابقاً اشارت شد که این مولوی صاحب بعضی کتب را ذکر نموده است در رو خلافت شیخین که یکی از آنها
 ۶۵ مجلد است همچنین کتاب دیگری که ۳۰ جلد مشتمل است از پنجاه هزار ورق + بنده میگویم که سبب
 این کار ما در این خیالات پنج چیز دیگری نیست جز قهر و غضب الهی و بیشک خدا تعالی این آمت و این
 ملت را بخود واگذار داشته و بهم در انداخته است که یکدیگر را بخورند تا آنکه همه معدوم شوند و نامی هم از اسلام
 نماند + آخرین چه بلا بهت است که مسلمانان را محوط شده است که در این روز آفت و بلا تمام عمر خود را
 صرف کنند در نوشتن اینگونه کتب که صد هزار بار نقصان آن پیش است از فائده آن - بلکه باید گفت
 که صد هزار نقصان دارد و یک فائده در آن مقصور نیست - اگر بعضی نوشتن اینگونه کتب ضخیم و بزرگ
 و بربادی از بسیار و صرف اوقات و عمر عزیز کتابی می نوشتند باین ضخامت در خزینة العلوم این زمان
 یا در خلاق یا در تاریخ معتبری از عالم - یا در اصلاح تمدن و معاشرت و مکارانی - یا در حرف و پیشه و
 دستکاری و امثال اینهایی نهایت بهره و مفید تر بود + نتایج و نقایص مضره این کتب بیش و کم
 و بطور اخصصار اینهاست (۱) بهیچ وجه فائده ندارد و برای اغراض آنها - خلافت بهر طوری که شد
 امروز یک هزار و سیصد سال از آن گذشت و سوای آن یک هزار و سیصد سال خصوصیت و خوریزی ابداً
 فائده نبخشید و امروز هم دشمنی را زیاد میکند و تخفیف نمیدهد + (۲) با وجود آنکه مسلمانان بحسب
 دولت و فوج و جهازات جنگی و هر گونه سامان جنگ بی نهایت ضعیف اند مگر ملتیی که ممکن است بهم
 زند او ضاع نصاری را در صورتی که همه مقتدی و کیدل شوند بخیر مسلمان ملتیی نیست در جهان و لهذا
 هر قدر که اتفاق و خصوصیت مذموبی در میان مسلمانان باشد برای نصاری بهتر است و هر قدر هم
 که ممکن شود سعی و جهد خواهند نمود که این ملت همیشه در حالت اتفاق و خصوصیت باشند +

چنانچه از این حمله ترکان بر ایران بسیار خوش اند ولی غمگین در میان می افتند و هر دو قوم را
زیاده از پیش فیل میکنند خصوصاً ترکان را. (۳) در نظر آشنا و بیگانه عظمت نشان و حال
اسلام بی نهایت تخفیف می یابد و خود اهل اسلام و خصوصاً به حال و جوانانی که در این زمان ترویج
مغربی میشوند و کتب علوم مغربیه را ملاحظه و تحصیل میکنند و "فری تینگر" میشوند زیاده بی اعتنا
خواهند شد نسبت به دین و شرائع اسلام خود هنگامیکه بعضی واقعات و کیفیات را از روی کتب
خود می بینند و از آن طرف نصاری که در کوچه و بازار هر ملک موعظه می نمایند که حضرت مسیح پسر خدا
بود زیرا که گاهی زن گرفت و از شهوت رانی مبرا بود این کیفیات را تنگ و دعوی خود قرار میدهند
و وطن بر مسلمانان و دین اسلام و پیغمبر اسلام خواهند نمود. زیرا که مؤسس اسلام و بزرگان
اسلام اعمال بسیاری نمودند از روی شهوت رانی و پس کمال افسوس است که مسلمانان در این
زمانه که کون در ترقی است در عین جهالت و ضلالت مانده پیوسته سعی و جهد کنند در خرابی اسلام
دین و زیست و زندگی خود.

برای مثال یکی دو فقره را از این کتاب یعنی از بیانات جناب میرزا حیرت و جوابهای او در
مقام مسیح میشود که خود خداوند را بنور ملاحظه نمایند که چگونه خرابها بوده و شده است در میان ما
مسلمانان و قبل از آن که این فقرات نوشته شود عرض میکنم که چنانچه معلوم میشود میرزا حیرت
همیچو پای و مایه در آگاهی از جهان و تواریخ و علم عربی یا فارسی ندارد. نام چند کتاب اهل تشیع
را شنیده ولی ندیده و آنه آنها آنچه را که مینویسد یا با آنها نسبت میدهد بقول مصنف یا مؤلفی حواله
نمیدهد یا عبارتی را از کتابی بیان نمی کند ولی معلوم میشود که جمال کاملی است و در سخن بافی
دست کاملی دارد و مانند آن زندیقی که نزد مارون الرشیدش آوردند و حکم به قتلش نمودند
"اس نے کہا کہ اُون ایکہ را حادیہ کو آپ کیا کرینگے کہ جو میں نے اپنی طرف سے وضع کر کے
شایع کر دی ہیں حالانکہ اوسین رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی زبان مبارک سے نکلا ہوا ایک لفظ نہیں تھا
یعنی کہ نسب میرزا صاحب بایشخص منتهی شود."

جناب حیرت در فتحیہ کتاب خود مینویسد "حضرت علی کی خلافت پر خدا کی دہک" پس
 میگوید "ایک مستند شیعہ کتاب میں یہ روایت ہے کہ خداوند تعالیٰ نے حضرت امیر کی امامت
 کے لئے یہ آیت نازل کی تھی جسکا ایک حصہ تو رہ گیا اور ایک پارہ لوگوں نے قرآن مجید سے
 اڑا دیا وہ آیت یہ ہے یا ایہا الرسول بلغ ما انزل الیک منی علی وان لم تفعل عدتک
 عن ایا الیہما + جناب میرزا صاحب نے نام کتاب را نوشته نہ نام مصنف را نہ فقرہ روایت را
 و نہ نام راوی را + بہرہ طفلی معلوم خواہد شد کہ تا کجا حیرت صاحب بی مایہ و خیبر و جمال است اگر
 این الفاظ زاید صنی علی و عدتک عن ایا الیہما را از آیہ خارج کنند کہ الفاظ جعلی بیابند
 باقی میماند کلام خدا کہ در ہر قرآنی موجود است و یکجیس را جرات آن نیست کہ آقاب نصیف النہا
 را پیشہ یا منکر شود و حرفی بر قرآن موجود بیفزاید + ولیکن سخن بر سر مدہکلی است کہ جناب حیرت
 با سبسی در بر آن فرمودہ و غارہ بر خسار آن زدہ یعنی بقول ایرانی ہا "شاہ کار" حیرت است
 کہ شیعہا این سان غلو کردہ اند کہ میگویند خدا تعالیٰ رسول مقبول و حبیب محبوب خدا را تہدید
 فرمودہ است در امر خلافت (یا امامت) حضرت علی ۳ و از آن طرف جمال را ہم در حیرت و بادید
 گراہی سرگردان نماید کہ این حکایت جعل را باور کنند + خواہ این آیہ نسبت بہ خلافت حضرت علی
 داشتہ باشد و خواہ با مرد دیگری شکی نیست کہ در این کلمات تہدید ہست یا بوی تہدید سی از آن
 آید کہ فرمودہ است وان لم تفعل فما بلغت رسالہ + جناب حیرت در عالم حیرت و پریشانی
 و آشوبش نمودہ است کہ بقیہ آیہ را بنویسد و ملاحظہ معنی آنرا بکنند کہ درست میشود یا نہ - بلکہ احتمال
 کما یروہ کہ گاہی در تمام عمر خود این آیہ را ندیدہ بودہ است بچنانکہ آیات دیگر قرآن را + مگر حرف
 بر سر یک مطلب مکتہ دیگر است کہ اصل مطلب است و آن این است کہ این آیہ تہدید آمیز
 محبوب بکدام امر نمودہ است کہ این سان تاکید و آن رفتہ و اہمیت آن باین درجہ بودہ؟
 جناب حیرت سر بجنبش فرود بردہ جواب خود را بدہد +

آن مولوی صاحب شیعہ کہ گویا تمام عمر خود را در این کار بسر بردہ یعنی در ملاحظہ کتب

اہل سنت کہ از اینگونه مطالب و مباحث و کتب را جواب بنویسد در کتاب مؤلفہ خود در صفحہ (۲۹۵)
در جواب بعضی از فقرات جناب ہیرت می نویسد۔

”ام المؤمنین عایشہ سے آنحضرت کا غش فعلی کرنا“

”مشکوٰۃ شریف و صحیح ابن داؤد کی کتاب القیم میں لکھا ہے قالت عایشۃ ان العنسی
کان یقبلھا و هو صائم و ھی صائمۃ لسانھا عایشہ فرماتی ہیں کہ نبی ﷺ میں مجھ کو آغوش میں باکر
میری زبان کو چوستے تھے“ ۴ و صفحہ ۲۲۹ می نوید۔ ”صحیح بخاری میں صفحہ (۲۰۸) پر مرقوم ہے
حدیث ثنی محمد بن المنبہی حدیثا عندا وحدثا ثنی شعبۃ عن هشام عن ابیہ عن عایشۃ ان
ابا بکر وحمل علیھا الخ۔ خوف طوالت تمام عبارت عربی نقل نہیں کی گئی۔۔۔۔۔ بخاری نے باسانہ
خود عایشہ سے روایت کی ہے کہ عید فطر کے دن میں آنحضرت ص ایک جگہ بیٹھے ہوئے تھے
اور گائیوانی عورتیں یوم بعات کے واقعہ کو (یہ وہ لڑائی ہے جو کہ اوس و خزرج میں ہوئی تھی)
گاہی تھیں دفعتاً ابوبکر آگئے اور ان گیت گائیوانی عورتوں کو رخ کیا کہ یہ شیطان کا کام ہے
حضرت نے فرمایا کہ ابوبکر ان کو چھوڑ دو ہر قوم کے لئے ایک عید ہوتی ہے اور کج ہمارا
عید ہے“ ۴ مؤلف۔ سبحان اللہ جو عمل کہ باجہاد ابوبکر فعل شیطان تھا اسکو رسول خدا صلعم
از جملہ اعمال عید قرار دین۔ خود بھی گناہین اور اپنی بی بی کو بھی سزا دین۔۔۔۔۔

صحیح بخاری کی جلد دوم میں صفحہ (۱۶۷) پر لکھا ہے کہ نبی ﷺ عایشہ میدان منی نالج تماشہ راگ
رنگ دیکھ رہے تھے۔ رسول خدا منہ پر کیرا پئے ہوئے تھے اور عایشہ روگشاہ سرگرم نظارہ
تھیں دفعتاً ابوبکر آگئے اور گانے والوں کو اس حرکت بجا سے روکا۔ رسول خدا نے ہرہ سے
نقاب اٹھا دی اور فرمایا کہ اسے ابوبکر ہمارے عیش میں خلل نہ ڈالو کج یوم منی ہے۔۔۔۔۔
صحیح بخاری کے صفحہ مذکور پر یہ حدیث بھی نقل ہوئی ہے۔ و قالت عایشۃ رایت النبی صلی اللہ
علیہ وسلم یسرتنی وانا انظر فی الحبشۃ وھم یلعبون فی المسجد فرجھم عمر فقال النبی صلی اللہ
وھم امنابنی الذھن انی من الامن انتھی کلامہ۔ عایشہ فرماتی ہیں کہ رسول خدا نے میری

پر چادر لپٹے ہوئے تھے جھنسی مسجد میں ناچ رہے تھے اور میں ان کی طرف دیکھتی تھی ناگاہ غم نے
ان ناچنے لگانے والوں کو منع کیا رسولؐ نے فرمایا اے عمران کو زبردستی نہ پہنچاؤ ہم نے بنی ارقہ
کو پناہ دی ہے یہ ہماری امان میں ہیں +

ایضاً - ”شکوۃ شریف کی کتاب الفتن باب جامع المناقب از دواج میں ایک حدیث
لکھی ہے جسکو بدیہ نظر کرتا ہوں عن عائشۃ ان جبرئیل جاء بصورتها فی خرقۃ حریر
خضرۃ انی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال ہذا زوجتک فی الدنیا والآخرۃ
دوامہ الترمذی۔ خود عائشہ ناقل ہیں کہ جبرئیل حریر سبز پر میری تصویر حضرت کے پاس لائے
اور فرمایا کہ دنیا و آخرت میں یہ آپ کی زوجہ ہے + مولوی صاحب در اینجا نکتہ چینی میگوید
”اہل عقل غور فرمائیں کہ جسکی تصویر آسمانی فوٹو گراف سے لی گئی ہو وہ یہی قابلیت
رکھتی تھی کہ نبی اکو فرط عشق و ازدیادی محبت سے جا بجا ناچ دکھاتے پھرین کسی میدان میں
میں لیجائیں اور گاہے مسجد میں رقص و سرود دکھائیں۔ عید الفطر و بقر عید کو ان کا نسخا سا
دل طرح طرح کے ناچ رنگ سے خوش کریں۔ افسوس ہے کہ حضرت نے اس محبوب بی بی کے
عشق میں عزت نبوی کو بھی بٹہ لگا دیا۔ مگر کیا کرتے خود بھی عاشقانہ مزاج رکھتے تھے اور اتفاقات
وقت سے خدا بھی ایسا ہی شوخ طبیعت و محرک عشقبار نہی مل گیا تھا جو کہ تصویر صبح صبح کر طبیعت
میں لگدگیان پیدا کرتا تھا۔“

در صفحہ ۲۹۵ کتاب خود جناب مولوی صاحب میرزا حیرت رامی صاحب نوادہ می فرماید -
”مرزا صاحب آپ کو ایسے واقعات کتب اہل سنت میں دکھاؤں گا جن کا مشہور ہونا حقیقتاً دہل
تعب نہوگا۔ مثلاً حالت تخلیہ میں جناب سرور کائنات کا حضرت ام المؤمنین عائشہ صدیقہ سے
مصرف ہونا۔ ببائس آنحضرت سے عظیمہ موصوفہ کامنی کے وہبہ چھڑانا۔ رسول کے کانٹا
پر سوار ہوا کہ پیشوں کا ناچ دیکھا وغیرہ وغیرہ ہر ایک بات کو بہ تفصیل و حوالہ کتب
عرض کرتا ہوں +“

غرض ای برادران دین و اسلام بدانید که هر که غیرت دین داشته باشد باید از ملاحظه این
کیفیات بپرهیزد و هنوز مطالبی میباشند از اینها هم هزار بار بدتر و قبیح تر. اگر چه مسلمانان از اینگونه
کتابها بسیار نوشته اند و امکان ندارد که هیچ فرقه از این خرد چهل پیاده نشود و رنگ غیرت او بجزکت
در آید و مهم شود که باب اینگونه خرافات بمعنی و جنگ و جدال پوچ هرزه راسد و ساز و دگر
افسوس ما این است که اگر این کیفیات بنظر اغیار و بیگانگان برسد چه زبان طعن بر اسلام
و مؤسس اساس اسلام دراز خواهند کرد که "چو کفر از کعبه بر خیزد کجا ماند مسلمانی" اگر این
بود حالت پیغمبر اسلام پس وای بر احوال دیگران. با وجود این همه پیونده نویسی یا حدیث نویسی
چه از طرف میرزا حیرت و چه از طرف این مولوی صاحب و هزار نمایا لکها اشخاص دیگر از قبیل
بزرگواران آنچه شده و چه میشود و نه یک سنی شیده میشود و نه یک شیعه سنی. مان البته اگر زور یاز
باشد هر دو فرقی مذرب خود را از دست خواهند داد و خواه حق باشد و خواه باطل. مگر هیچ
افسوس زیادی از این نیست که چنانچه خدا خود فرموده است کل حزب بما لدیهم فرعون تمام
فرق اسلام از آنچه دارند و از آنچه میکنند و از آنچه بر آنها وارد می آید. از این جنگ و جدال
طعن و لعن. بخش و دشنام. فتنه و فساد. خونریزی و ضعف و حقارت و خصومت و عداوت
عدم اتفاق خود و آنچه از دشمنان بیگانه تحقیق بر آنها وارد می آید کمال خوشی را دارند و بر خلاف
از اصلاح این امور بی نهایت ناخوش اند و مصلح این امور را بیشتر تف و لعنت میکنند نسبت به
دشمنان آشنا و بیگانه خود. مثلاً اگر من بگویم "هر که او غلظش نکونکیش" شما خواه از نسل علی
خواه از عمر "معلوم نیست که هر فرقه چه خواهد گفت نسبت بمن. ولیکن هر که هر چه میگوید بگوید من بگویم
بند میگویم که تمام مسلمان همان بشوند. اگر شنیدند سود آن بخودشان عاید می شود و اگر نشنیدند
نقصان آن بخودشان عاید میشود مسلمان همان در هر طریق و نهایی که باشند و باشند
هر ملکی که باشند در تمام اعمال دین و دنیای خود از هر اراط مستقیم حق خارج اند و همه اعمال
آنها محتاج باصلاح است خواه اصلاح کنند و خواه نکنند. اگر مسلمانان توقع ترقی دارند

در دنیا همه امور ملک و تمدنی و تهذیبی و معاشرتی و تعلیمی و تربیتی خود را باید تفسیر و تبدیل یعنی اصلاح نمایند و این طرز تجدید را اختیار کنند که مردم یورپ اختیار کرده اند از قرآن و هدایات رسول خودشان و معانی الرسول اکلا البلاغ *

بعضی دیگر حالات ملکیه و تمدنی مسلمانان از جهان اول

ابتداء این تمهید که بدینال می آید خالی از لطف نیست *

وقتی از اوقات یک کتاب بنده در حیدرآباد پذیرفته بزرگوار می نزد بزرگوار و دیگری ارسال شد برای ملاحظه و مدد سرکار. این بزرگوار شانی کتاب را به بزرگوار شانی داد که او ملاحظه نماید و این بزرگوار هم مانند آن دو بزرگوار اول و شانی بسیار در ملک هند معروف و مشهور است و انگریزی فیشن و یورپین مآب است و بر انگلستان هم رفته و از حالات ممالک یورپ کچهرم میداند برای آگاهی و تهذیب اخلاق اهل ملک خود. بالجمعه در زمانی که کتاب بنده را ملاحظه میفرمود روزی در جایی بابتده ملاقی گشته گفت شما تمام سلاطین اسلام را ذم کرده اید + گفتیم آری همه بزرگوار و ذم کرده اند + مگر آن کتاب بنده که تاریخ روانگی آن از دفتر قیاس واقع است و سوال سلاطین و غیره تیراه الهی شسته اف بود و در میان این بزرگواران و بخصوصه در خدمت این بزرگوار آنرا اندک از دست برفت و تاکنون بن زرسیده + جای تاقل است که این بزرگواران که اخلاق خودشان چنین است که فهمی آرند که اخلاق حمیده و پسندیده یا ذمیمه و ناستوده چیست و در میان مسلمانان از برای هیچ امری از امور اصول و میزانی قرار نیافته و هیچ کاری بر وفق ضابطه نیست + اگر چه برای تعقل و مناظره و حاجه قافون و میزان بسیاری قرار داده اند که منطقی باشد و در مجالس شورای ممالک متمدنه جز بر وفق منطقی نمی توان گفتگو کرد و همین است باعث ترقی آن اقوام و بی در میان ما چنین نیست + مثلاً شخصی میگوید "زید در سخنانم حاتم است" و بی هیچ تمیزی آنرا در میان سخاوت واقعی و سخاوت غیر واقعی - یا آنکه گوئیم ابد آگاه

رسول اللہ را با خود داشت " وصیت کر رہے تھے کہ یہ دو دن چرین سیر منہ اور انگوٹھین رکھ دینا اور بھگو میرے اور ارحم الراحمین کے درمیان میں چھوڑ دینا۔ " باوجود آنحضرت فداوی کہ در دنیا و برای ملک و مال دنیا بر پا کرو معلوم نیست کہ ارحم الراحمین با او چه خواهد کرد۔ " عبد اللہ بن امام احمد حنبل کہتے ہیں کہ میں نے اپنے والد سے حضرت علی و معاویہ کی نسبت سवाल کیا تو انہوں نے کہا اصلیت یہ ہے کہ حضرت علی کے دشمن بہت تھے وہ لوگ آپ میں عیب ڈھونڈتے تھے اور نہ باتے تھے۔ پھر وہ ایسے شخص سے ملے جس نے حضرت علی کرم اللہ وجہہ سے جنگ کیا کی اور اسکو کیا دیا؟ " حضرت ۱۱۱ اعظمیہ بن قیس یگودہ روزی امیر معاویہ پر شہر بردہ و گفت " اہلی اگر میں زید کو اسکی بیعت کی وجہ سے دنی عہد کرتا ہوں تو بھگو میری اسیدین کا بیاب کر اور میری بد و ذوالخ۔ " حضرت بن غسیل نے فرمایا کہ ہم نے اسوقت تک زید کی خلافت سے انکار نہیں کیا کہ ہمیں یقین نہ ہو گیا کہ آسمان پھر برس پڑے۔ غصہ ہے کہ لوگ ماؤن بیٹوں اور بیٹوں سے نکاح کریں علانیہ شراب پین اور نماز چھوڑ بیٹھیں۔ " بیشک این ہمہ از اجابت و دعای حکماء و مدد خدا بود بحقیقت تمام واقعات ایام خلافت زید بگردن خداست۔ " عبد الملک بن مروان را بسیار تعریف و تحمید نموده پس آخر کار میگوید " ہمارے نزدیک تو عبد الملک اور تباہ و دونوں برابر ہیں کیونکہ اسی نے اسکو معایہ اور مسلمانوں پر حاکم بنایا تھا۔ " مگر بربندہ معلوم نیست کہ این قول سیوطی است یا قول مترجم اردو بہر حال جای خوشی است کہ یک شخص با فہم و با انصاف پیدا شد در نویسندگان اہل اسلام۔

ولید بن عبد الملک۔ چونکہ بنا ز و نعمت پروردہ شدہ ہوو مانند تمام مسلمانانی کہ و ناز و نعمت پروردہ شدہ و میشنود لا ٰعلم ہوو۔ " چنانچہ ایک روز مسجد نبوی میں بر سر منبر کہا کہ یا اہل المدینہ جالانکہ منادی جب مصاف ہو تو اس پر رخ نہیں آتا۔ یا ایسی غلطی تھی کہ کوئی داخل مکتب بھی نہ کرے۔ افسوس است کہ بر سر نبوی خرا لا ٰعلم ہم بر شود و ہچکس من آن امر تا قل نکند و عالمی مطیع و منقاد و سید علیہ او بامیشتہ۔ " ولید سخت جبار و ظالم تھا چنانچہ عمر بن عبد العزیز نے ایک مرتبہ فرمایا کہ ولید

شام میں۔ حجاج عراقی بن عثمان بن جبارہ حجاز میں۔ قرہ بن شریک مصر میں۔ واعدہ زمین تو ظلم سے بھر گئی۔ + مگر درجہ او بسیار فتوحات ہم شدہ ہوئے است و ازین معلوم میشود کہ "چنان روزی بہ ناوان رساند کہ صد و ناو آن حیران ماند" خدا بمرمان لایعلم ہم فتح و ظفر عنایت میفرماید +

سلیمان بن عبد الملک "بنو امیہ میں سب سے بہتر بادشاہ سمجھا جاتا ہے۔" بہترین خاندان بنو امیہ معلوم میشود۔ مگر بسیار غرور ہوئے است چنانچہ مشہور است یکبار۔ + انداز و یک بچہ کو سفند شش ماہہ شش مرغ و شش بسیار بخورد۔ یکبار در آئینہ نظر کردہ از حسن و جمال و جوانی خود متعجب شدہ گفت محمد بنی بود۔ ابو بکر صدیق بود۔ عمر فاروق بود۔ عثمان با حیا بود۔ معاویہ علیم بود۔ یزید صبور بود۔ عبد الملک سیاسی بود۔ یزید جابر بود۔ من پادشاہ جوان آسم۔ لیکن در بین کیاہ بمرور + (غوب بود کہ بگوید من پر خور آسم) +

عمر بن عبد العزیز بسیار تعریف داشتہ چنانچہ "یہ بنی اسلم نے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ کے بعد ہم نے کسی شخص کے پیچھے سوا عمر بن عبد العزیز کے نماز نہیں پڑھی جو رسول اللہ سے نماز میں زیادہ شایہ تھے" این عبارت محض ایراد و گفتگوی بسیار است ولی بندہ رہا میکنم + "عمر بن علی بن حسین سے کسی نے عمر بن عبد العزیز کی بابت سوال کیا تو انہوں نے فرمایا کہ وہ بنو امیہ کے خبیث ہیں اور قیامت میں بصورت امت واحدہ اٹھیں گے۔" اللہ تعالیٰ راوی۔ مگر بندہ نہ انہیں کہ مراد از امت واحدہ چیت + "ابو نعیم بسند صحیح روایت میکند کہ روزی رباح بن عبیدہ دیدہ بود کہ عمر بن عبد العزیز نماز میں پیر مردی بہرہ او بود چون از نماز مراجعت کرد رباح گفت یا امیر المؤمنین آن پیر ہمراہی تو کہ بود گفت خضر علیہ السلام بود کہ برای آموزش و تلقین عدل و انصاف بن آمدہ بود + در صفحہ ۱۲۵ تاریخ الخلفاء ذکر خوابی است کہ شخصی دیدہ بود نسبت بہ عمر عبد العزیز ہر کہ بخوابد کہ کتاب مذکور ملاحظہ کند + در صفحہ ۱۲۶ کیفیت رذایل فک است ہر کہ بخوابد ملاحظہ کند + در جہان صفحہ حکایت نزد عمر عبد العزیز است + پس از آن ابن فقرہ است "بعضی از عمال نزد عمر عبد العزیز خطی نوشتہ بودند کہ کثر

ما خراب تباشد اگر امیر المؤمنین مناسب داند آنرا بطور جاگیر بجا بدہ تمامہ آبادی آن کوشش
کنیم۔ عجبواب نوشت ”اس خط کے پڑھتے ہی اوس شہرین عدل کے ساتھ قطعے بناؤ اور
ان کے راستوں کو ظلم دور کر کے پاس کر دو بس یہی اسکی مرمت ہے“ والسلام +

اگر این کیفیات و بیانات در نزد رای دیگر مسلمانان داخل محامد و تعریف استند
من فقیر سر اسر این بیانات را خرافات جاہلانہ میدانم + ”وہب منیہ کہتے ہیں کہ اگر اس امت میں
کوئی مہدی بیرون آلا ہے تو وہ عمر بن عبدالعزیز ہیں“ + یک بزرگوار دیگر کہ صرف او ”حسن“ است
اوزیر گفتہ است کہ اگر عمر عبدالعزیز مہدی نیست و مگر می نخواہد بود + این بیان ہم یا محض از روی
جہالت است یا از روی غرض یا ہر دو + الغرض آنچه مؤرخین و مصنفین اسلام نسبت بہ عمر عبدالعزیز
یا امامون یا دیگر پادشاهان اسلام عہد خودشان یا بعد از خودشان نوشته اند سر اسر بلوچ و لایق
و دروغ و اغراق اند + این اعمال و افعال بسیچہ نسبتی بہ تمدن و مکرانی نیک ندارند و ابدًا از
وضع مکرانی او پیروی ننوشتہ است کہ مشرق آیندگان باشد + این حکایات محض برای بیان
کردن استدہ برای اطفال چند سالہ + گذشتہ ازین من میگویم ہر کسی را در عالم یکدرجہ و مرتبہ
خاصی است کہ از آن تجاوز نہ کردن خلاف است و شاید کہ بشرک منجر شود و مثلاً بزرگی گفتہ است
”احمدار بگشاید آن پر حلیل تا ابد ہوش ماند جبرئیل“ - دیگری فرمودہ است ”ز احمد تا احدیک
میم فرق است جہانی اندرین یک میم غرق است“ + این بزرگواران ہر دو درست فرمودہ اند و
ہیچکس نمی تواند بگوید کہ محمدؐ در درجہ خدا بود یا علیؑ در درجہ محمدؐ - در این صورت نمی توان گفت
کہ عمر عبدالعزیز مہدی بود + و بالجلہ ہر کہ چنین بگوید یا بغایت جاہل است یا بغایت اہل غرض
و دین بدنیافروشن است +

مگر در تاریخ انگریزی نوشتہ است کہ عمر عبدالعزیز در ۱۹۱۷ ع از جہان بشد و شریف
الموسوی یکی از شعرا ی عرب در حق او گفتہ است -

“O son of Abdul Aziz if human eyes ought to weep

they should weep for you. You freed us from the cursing of Ali, and if it is possible you should be freed from it yourself."

یعنی "ای پسر عبدالعزیز اگر چشم آدمی باید بگردد باید بگردد برای تو۔ تو مارا آزاد نمودی از سب نمودن بعلی ۳ اگر ممکن باشد باید خود را نیز از آن سب آزادی بخشی" +

باز چند فقرہ منسوب بہ مامون

امنون باز می آیم بر سر یک چند فقرہ از کیفیات و حالات مامون + در صفحہ ۱۶۶ تاریخ الخلفاء در سلسلہ مامون بوردان دختر حسن بن سهل را بکنج خود در آورد و کردار زاری را بداد و و کلمات را بہ مہر او بخشید + پدر عروس تمام فوج را خلعت پوشانید و از در دعوت از مردم نمود و ہر شخصی را نوشتہ جاگیری عطا کرد الخ + جناب ولانا شبلی مینویسد کہ در این عروسی شخص مغسی دو کیسہ از نمک و اشنان نزد مامون فرستادہ خطی نوشتہ مشعر بر معذرت از آن تخلص مختصر "مامون نے حکم دیا کہ دونوں تعذیان اشرافیوں سے بھر کر اوسکو واپس دی جائیں" یعنی مامون حکم نمود کہ ان دو کیسہ را از اشرافی پر کردہ نزد آن مرد فرستند + در آن روز ہیکس نمود کہ بہرہ این ہم مال ہندگان خدا را چرا اینسان برباد میدہد و این ملک دیگران است چرا بجا گیر یعنی بٹول کش سیکند + مگر این حال در این زمانہ ما ہم کماکان در سراسر ممالک اسلامیان وجود دارد و در تمام ممالک اسلام در ہر زمان و در میان ہر خانہ دانی برہمین منوال بودہ -

در ہمین صفحہ ۱۶۶ تاریخ الخلفاء نوشتہ است کہ در سلسلہ "مامون نے مسئلہ خلق قرآن میں لوگوں کا امتحان کرنا چاہا" + در این مسئلہ قیامتی برپا شد و بنده عرض اصلی خود را می نویسم + جمعی از علماء را کہ نام ہمہ در تاریخ الخلفاء مذکور است مامون طلب کرد - "اور جب تک انہوں نے قرآن شریف کے مخلوق ہونیکا اقرار نہ کر لیا او کو روق سے بغداد نہ آنے دیا۔ پہلے تو ان سب نے اس مسئلہ میں

بآن مفتخر اند + تمام غیر مسلمانان به علم زمان مأمون است مگر شخاصی که نزد مأمون بودند یکی جبرئیل بن
 نجیشوع یک فاضل عیسوی بود که مأمون حکم نموده بود هر که خدمت و عهده سرفراز شود اول نجیست
 جبرئیل برسد + مدتی در خراسان بود که معلم اول آن عیسوی بود + عبدالمسیح بن اسحاق کنزی یک
 عالم عیسوی بود که بر عهده جلیل القدری ممتاز بود + ما هوار جبرئیل را بنده حساب کرده ام در سال
 (۱۶۹۰۰۰) هجده لک نو هزار و دهم بوده است بسیار بیش از ما هوار مستردا کرو مستردا ناپ غریم
 در حیدرآباد + ترجمه کتب ارسطو به یعقوب بن اسحاق کنزی واگذار بود + قسطن بن لوقا فلاسفر
 دیگری بود او هم عیسوی + "سهل ابن مارون که جوایک فارسی النسل حکیم تعاجوسون کے علوم
 + فنون کے ترجمہ کی خدمت دی" + باید ملاحظہ نمود کہ امروز در ترکی - ایران - مصر - عراق - افغانستان
 - زنگبار - و حیدرآباد و ہر ریاست خودی از مسلمانان چند عیسوی عہدہ های جلیل القدر دارند و در این
 حیدرآباد چند عیسوی و فارسی خدمات عالیشان مشغول اند و فریدون جنگ فارسی چه دستگا و غنیمتی دارد
 کہ خدا را بنده نیست و هیچکس دیگر اعتنائی ندارد جز انگریزان و زنان انگریز + مگر جناب عالی این
 اوج و حقیقت دیگران و مسلمانان را امروزہ میدانند کہ میگوید

"چکورا اید شہباز سب اوج پرہین مگر ایک ہم ہین کہ بے بال و پر ہین"

این حال ہمیشہ بر این منوال بوده است و ازین معلوم میشود کہ گاہی ترقی مسلمانان ذاتی نموده +
 از آنجا فرو تری آئیم حالت محموس بکنتکین و پادشاهان اوچہ بود و فرمودی در حق اوچہ گفته +
 بعد می آئیم بر مانہ سعدی علیہ الرحمہ - حکایت رضی کہ شکایت ایام ناموافق را نزو آورده بود + سنگ
 و دربان - عمل پادشاهان - حال آن رفیق در مراجعت سعدی از حج حکایت قاضی جمدان - حکایات
 بسیاری کہ یاد زمانہ خود سعدی واقع شدہ اند یا اندک زمانی قبل از او - و آخر جدال سعدی با مدعی
 و باب تو انگری و دوریشی - ہمہ دسینہ ناقش استند و سر موتی از حالت امروزہ سراسر مالک اسلامیان
 بہتر نبودند + اگر ما در سراسر تاریخ اندلس ملاحظہ کنیم - اگر در سراسر تاریخ ایران تا با امروزہ ملاحظہ کنیم -
 اگر در سراسر تاریخ ہند یعنی تاریخ سلطنت و حکومت مسلمانان ملاحظہ کنیم - اگر در سراسر تاریخ دولت عثمانیہ

ملاحظه کنیم تا باین دم - و اگر در تاریخ هر سلطنت دیگری از اسلامیان ملاحظه کنیم همین اوضاع پوچ
 بمینی رومی بینیم و تمام حالات زیست و زندگی این امت مرعومه + آنچه که عمود اهل اسلام تعریف
 میکنند و مایه فخر و سرافرازی خود میدانند غالباً و پیشتر است اول این است که یک زمانه درازی
 (بهر صورت نیک و بدی و سراسر بد) مسلمانان حکومت داشتند و بسیاری از ممالک عالم به ثنائی
 آنکه یک زمانه و چند صد سال قلیلی (که قبل از آن چندین هزار سال دولتها و اقوام بسیار عظیم نشان
 مثل مصر - اسیریا - یونان - روم - ایران - و هند - بلکه چین هم گذشته بودند قبل از آنکه اقوام
 یورپ شروع کنند باین ترقی حالی که علم مختصر مسلمانان بود که بموجب حالات و مقتضیات آن زمان
 بغایت کمال رسیده بود و نسبت باین زمان یورپ هیچ نبود + ولیکن اگر با چشم تحقیق و تدقیق و
 موشکافی ملاحظه نمایم هیچ چیزی نمی یابیم که بتوان نام آنرا سلطنت و حکومت نیک و وضع زندگی و
 معاشرت نیک و خوشی و آرامش بندگان خدا نام نسیم + (۱) بر سر خلافت رسول الله بسیار خرابیا
 کردند که انسان از ذکر آن عاجز است + (۲) سلطنت ما و حکومت ما همه شخصی و بی اصول بود و
 خلیفه و سلطان و پادشاه و حاکم تا ما ظالم و جابر و خوریز و یغما و شہوت پرست بودند + (۳)
 خلق همه عبد عبید خلیفه و سلطان و پادشاه و وزیر و اُمراء صاحبان دولت بودند + (۴) هیچ
 قانون و ضابطه در امور مملکتی نبود و هیچ کاری بروقی اصول و قانون و ضابطه جاری نبود + (۵)
 خلیفه و پادشاه مطلق العنان بودند و هر چه از مردم بظلم می گرفتند در کارهای بهیوده و شہوت رانی
 و حفظ نفس خود بر باد میدادند + (۶) حکام و اُمراء صاحبان عمل و قاضیان قضا و علماء و غیره اکثر
 و اغلب اهل غرض و شہوت پرست و راشی و دین بدنیافروش و فاسق بودند + (۷) عموم خلق جاہل
 و ناخوانده و نیز در میان خود ظالم و شہوت پرست و راهزن و مال یکدگر خور بودند + (۸) ہمیشہ در میان
 خلفاء و سلاطین و پادشاهان و عموم خلق بر سر دین و مذہب و عقاید بدیہ و از روی تعصب جنگ
 و جدال و قتال و خونریزی بود + (۹) ہمیشہ علم بی نهایت کم و جہل بی نهایت بسیار بود + (۱۰)
 جز معدودی از علماء دنیا دار دین بدنیافروش دیگر تمام علماء گرسنه و مینوا دینی نان بودند

و هیچکس از آنها نمی پرسید و ذلیل و خوار بودند + (۱۱) برخلاف آن همیشه او باش از آن
 و مطرب سخره و قواد و چالوس و خوشامد گودنرال و شیاد و امثال ذلک در کمال خوشی و عین
 انبساط بودند و در نزد بزرگان عزت داشتند و صاحبان دولت و ثروت آنها را پرورش میکردند
 و در صحبت آنها بسر میکردند + (۱۲) همیشه رمال و ستاره شناس و جادوگر و فقیر و درویش و انگونه شناس
 و اصناف خلق بشمار بودند + (۱۳) همیشه علم منحصر بود به علم دین و پس از آن اهل علم طب و نجوم و رمل
 و یک خند علوم و دیگر ازین قبیل همه ناقص و بیکار و مهمل + (۱۴) همیشه حدودی از خلق هر ملکی
 بیکار و کسبی اشتغال داشتند و بسیاری بیکار و هرزه گرد و دزد و قمار باز و تن پرور بودند + (۱۵)
 همیشه هنر و دستکاری و تجارت بسیار کم بود و بدون علم و ضابطه + (۱۶) گاهی قانون و ضابطه نبود
 برای تشویق اهل علم و کمال و هنر و باین سبب این چیزها گاهی ترقی نکردند و کمال نرسیدند + (۱۷) گاهی
 مردم را شوق محبت و تحقیق کمال و هنر نبود و برخلاف آن شوق بتن پروری و اقام کارهای
 پوچ بمعنی و لهو و لعب کوچ گردی و بهیوده گوئی بود + (۱۸) اگر زنان مسلمانان صاحبان علم یا هنری
 بودند غالباً آنگونه زمان بودند و آن گونه علوم و هنرها را حاصل کردند که برای حفظ نفس شهرت رانی
 سلاطین و صاحبان دولت و ثروت بودند و زنان خانگی و شریف بندرت صاحب علم و هنر معقولی
 بودند و بسبب بی علمی و بی تربیتی نیک زمان هزاران فساد و مفاسد در هر خانه وجود داشت که
 بواقع نمی توان آن گونه زمان را شریفه و عقیفه خواند + (۱۹) گاهی در امور معاشرتی و طرز شست
 و سویی و آمد و شد و شست و در خواست و گفتگو و رفتار و کردار خلق اصول و ضابطه نبود +
 (۲۰) گاهی بزرگان قوم طرز معاشرت و کردار خود را در معمولات سرشق قوم قرار نمیدادند و
 برخلاف در تمام اعمال و افعال ناشایسته اما حقوق سرشق قوم خود بودند + (۲۱) همیشه
 از بسیاری از خلق در مراسم بمعنی و خرافات مذهبی و نذر و نیازهای پوچ لایعنی برپا و شد
 هیچکس بحقیقت از آن فائده واقعی و دنیوی یا اخروی حاصل نکرد و حاصل کلام هنوز
 بسیار چیزها هستند که باید از قلم فرو گذاشت +

مگر بنده بطور انصاف و از روی تجربه و بدون غرض خاصی میگویم که چنین معلومی شو و یک
 تمام این امور مذکوره بالا و سایر ممالک مسلمانان همیشه یکی بوده و در ملک هند صد و هزار و دویست
 این امر با ضرورت تحقیق نیست. اولی آنکه از روی تواریخ معلوم میشود سواتانی آنکه از روی ملاحظه واضح
 است + البته حقوق خدا بر قوم و با باشند هر ملک درین معایب مذکوره فوق شریک استند و مردم
 هیچ مملکتی فرشته و گروبی نیستند بلکه هر فردی از افراد خلق هر مملکتی مثل ملک خود بنده ایران تمام یا
 بعضی ازین معایب گرفتار است و برخلاف شرع اسلام عمل میکند + شرابخواری - زنا کاری - ربا طلبی
 قمار بازی - قتل و غرور - لواط و عیب و هر گونه خلاف شرع و تهذیب و دیگری و تمام ممالک مسلمانان جاری
 بوده و امروز هم کما کان بلکه باضعاف مضاعف جاری است + ولی بنظر چنین میرسد چند آنکه این
 اعمال در ملک هند جاری بوده و امروز جاری است در هیچ ملک غیر نبوده و نیست + بهمان ابتدا
 آن ظاهر است که ما مشرت و اسمی که مسلمانان بود با مختلف و اتمای هند + البته ممکن است که در
 زمانه مسلمانان که حکومت و قبضه آنها بود و بعضی از امور منع و نهی و بگیر و ببند کمی هم بوده است و بعضی
 از روی تعصب دینی و نسبت بدیکران - مگر در این زمان بواسطه آزادی عامه و بنده باید بگویم نسبت
 و تعلیم انگیزی هم هیچ وجه منع و نهی از هیچ باب نیست و لهذا آنچه قبل ازین بوده امروز هزار چنان شده +
 در این مقام ضرورت است شرح طویلی نوشتن منسوب بحالات و خیالات و آراء و رفتار و کردار
 و وضع معاشرت - ندان آن گروهی که در این زمان در ملک هند تربیت یافته مدارس و کالج های
 انگریزی اند و بمالک یورپ رفته سیر و سیاحت کرده و در آنجا با در علوم خوانده اند و ادب و ادبی
 کتاب را مجال هیچ آن نیست و لهذا مختصری عرض میکنم +

چون آفتاب عالم تاب را در نصف النهار هر فردی از افراد خلق می بیند هیچ ضرورتی ندارد که
 ما از تعریف کنیم - یعنی هیچ ضرورتی نیست تعریف و بیان فواید و نتایج نیک علم بنگاریم که خدا همه
 انبیاء و اولیاء و بزرگان هر قوم و هر ذات نموده اند و رسول مقبول ما صلعم همه امت خود را فرموده
 است که اگر برای تحصیل علم و دانش ضرورت باشد باید به چین بروند + اگر چیزی تمیز است در میان

انسان و حیوان علم است و پس - و اگر چیزی انسان شودی را انسان بخوی میسازد و معرفت خدا و آیات
 خدا را بر او معلوم میکند جز علم خیر و دیگری نیست + و بنا بر این عموماً تا قیام و امید این است که صاحبان علم
 متصف باشند و متصف شوند با آن صفات و خصای که در کتاب الهی است افتاده و خدا را بپیمایی را از
 جلالت او میان دور میسازد + اگر چه در هر زمان و در هر زبان و در هر قوم علم نبوده است و فوائد
 و نتایج آن هم یکسان بوده و هر چند که از ابتدای جهان شیخ و الکواکب علم ممالک شایع بوده و بواقع
 مصر - یونان - اسیریا - ایران - هند و چین همه داخل مملکت ایشیا یعنی شرق بوده اند و زمان برای
 هم نگذشته که علم از زمین ایشیا نقل نموده است به یورپ + امریکا و در شرق زمین تنزل و در مغرب زمین
 تنقی کرده مع ذلک هیچ شکی نیست که بجا از چندین علوم و نیز تربیت مغربی امروز تفوق و ترجیح دارد بر
 علوم و تربیت مشرقی پیشین + پس بالطبع توقع و امید همه این است که صاحبان علوم مغربیه و تربیت
 یافتگان و اراعلوم و ارا فنونهای انگریزی و یورپ بر ارباب بهتر برآمده باشند و بر آیند لیکن این قضیه
 غالباً برعکس است و اثری از آن گروه سابق الذکر در تحت آن شعور صدی علیه الرحمه واقع اند
 "خرعیمی" + بسیاری از این گروه چه در ایران و جامای و دیگر که مای ششونیم و چه در ملک هند که
 مای بنسیم با کل اخلاق و وضع معاشرت و زندگی شان ناپسندیده است و جز لباس و اکل و مشرب
 و بازیهای مختلف و صورت ظاهر شان دیگر هیچ اخلاق آنها تغییر پذیرفته + و کمال افسوس است که
 بعضی از طبقه ماضیه آنها که بسیار معدود اند چندان از لباس و رفتار و گفتار ظاهری اهل
 یورپ خوش اند که در لباس خودی گنجد و بحقیقت وضع خود را سرشتی این طبقه فائیه نموده اند که
 همه جوان اند و عدتشان هم روز بروز کثرت بهم میرساند + برای مثال مینوسیم که عکس بعضی
 از مجالس را که بنده دیده ام هنگامیکه چند کس از بزرگان و معروفین کهن سال آنها مثل مولوی
 نذیر احمد - نواب محسن الملک - نواب وقار الملک - یا بعضی از علماء و فضلاء و سادات و مشایخ
 دیگر آنها نشسته اند با دستار و عمامه پناه جوان ملقه مضغه طالب العلم پانزده - هجده - بیست و بیست
 پنج ساله ای برهنه و موی انگریزی مانند لباس انگریزیان ایستاده یا نشسته اند در این مجلس

انیریکار ہم فی نہایت در ہندو اچ یافتہ و ہر طغٹک ہفت و ہشت سالہ برب دارد (مگر این ہاسوی طہقات
ادنی میباشند کہ اطفال دیاسہ سالہ ہم بڑی ہی کشند) + این است کی از اصول تربیت و تعلیم انگریزی
مجاہد ملک است برای دیگر کیفیات + مگر از اخلاق و تہذیب و رفتار و کردار نیک و قول درست و ایضاً
و ہمدی بونی بشام کی ہم رسیدہ و یکی را اکاہی نیست + و گاہی اینہا ازین تربیت خود فائدہ برگیرند
و نہ دیگر ہم فائز خود را میتوانند فائدہ برسانند +

حالت امروزہ ممالک اسلام کہ ما بچشم می بینیم

بکمال اختصار باید گفت حالت مسلمانان بطور عموم و ہمیشہ یک طور و یک نحو بود و رہہ جا -
ولی امروزہ بسبب ترقی و نور و استیلای مروج یورپ بر دو قسمت یاد و حالت شدہ - حالت اول -
آنچه را کہ قبل ازین ذکر کردیم کہ بحقیقت سراسر داخل معایب نقایص - خلاف شرع اسلام و عقل و تمدن
و خدایت و معاشرت و تہذیب واقعی نیک و مانع ترقی حقیقی بود - کہ بمقتضای حالت دآب و ہوای ہر قوم
و ہر ملک بیش و کم در این روزگار کان و وجود دارد + بہر کس بیش و کم معلوم است کہ حالت ملک ترکی
امروزہ بحسب ملکرانی چگونہ است - چونکہ بندہ ایرانی ہستم و کماکان ہم از حالت ترکی خبر ندارم و آنچه
در اخبارات انگریزی درج است آنرا ہم قابل اطمینان نمیدانم یا واقعاً قابل اطمینان نیست لهذا انقول
یک مسلمان صاحب ہندی دینی کہ در کتابی نوشتہ و بسیار ملامت نوشتہ صرف یک جملہ کہ چک در اینجا درج
میکنم - "مگر ایشیائی ترکی کی حالت ابھی بہت کچھ قابل اصلاح ہے - اور وہ بھی ایسی بڑی ذمہ داری
کے لئے تیار نہیں ہے لیکن باوجود اسکے سلطان کو اس طرف سے غافل نہیں رہنا چاہئے" + مگر
آن طوری کہ انگریزان مینویسند اگر واقع چنین باشد موبہ بدن انسان راست بشود +

حالت ملک ایران ما نیز بیش و کم بر ہمہ کس معلوم است + یک گروہ خواستند کہ
پارلمنت قرار دہند و حقوق شاہ و گدرا را معین نمایند و از نظم اراکین و عمال حکومتی بسیار
شکایات و اخبار مآلوس شدہ و پناہ بہ انگریزان بردند و عاقبت الامر باشتی را ضرر دادند +

ولیکن آنچه در اینوقت بیش و کم یاد و مرغ یا راست بر ما معلوم است این است که جهان گروه
 ایک غرض خاصی بود یعنی که خود حکومت و زور داشته باشند - گروه دیگری بکلی غرض
 اغراض خاصه خود مخالف پارست و اصلاح اند و این گروه بخواه و بخواهد پادشاه اند و پادشاه
 رغبت ندارد که پیروی کند افعال ملک + بالجملة حالات دیگر ممالک اسلام بر همین منوال استند +

حالت ثانی - این سرکاری است که اکنون بیش و کم صد سال است بهم رسیده است
 در میان مسلمان و اهل یورپ یعنی نصاری + این حالت تقبل که از حالت اول و خصوصیت سابق
 که مسلمانان در میان خود داشتند بمراتب بدتر سخت تر است + ما باید بطور اختصار بگوئیم که
 ابتدا که مسلمانان در میان خود یا خصوصیت مذبی یا خصوصیت پولیکی داشتند غالباً مساوی بودند
 و غالب مغلوب یا فاتح و مغتوح مانند و برابر بودند که گاهی ملک اسلامیان در قبضه یکی یا
 در قبضه دیگری بود - مثل اینکه همانان امیه معدوم شدند و خاندان بنی عباس جای آنها را گرفتند
 و علی بن اقیاس متعده خاندانها بنوبت بلند شدند و فرو آمدند مگر در هر حال دین و دولت برقرار
 ماند و بی در این زمان این حال برخلاف آن است که نصاری بزور و صلابت و بهیبت شیران
 شده اند و مسلمانان بضعف و بیچارگی گوسفندان + پیوسته آن شیران در پیش چشم این
 گوسفندان خوابیده اند و می غریزند و در پی فرصت و بهانه هستند که یا بتدریج یا یکباره حمله آرند
 و این گوسفندان را یکی بعد دیگری از هم بدزدند و در شکم خود فرو برند و این بیچاره گوسفندان در
 حالت گوسفندی گری و بی پروائی و آسودگی خاطر بچرند مگر گاهی هم نظرشان بر آن شیران
 می افتد و بخودی لرزند + مان البته بسبب آنکه مدت درازی در مقابل آنها بوده اند و بدین
 آنها متعاده شده اند چنانچه باید پروائی ندارند و بکار خود مشغول اند + ولیکن اگر خدا نخواسته
 زمان درسد که نصاری این چند سلطنت و ملک اسلام را هم بقبضه خود در آورند آن وقت
 دین اسلام هم بدنیال ملک اسلام از دست میرود + درین وقت بنده حالت خلق هند
 هندو و مسلمان را چنین می بینم و چنین می پندارم که نه ملک دارند و نه دین بهین قدر هست

که هنوز مالک دیگر اسلامیان برقرار است و احتمال بسیار کمی می رود که قتی اینها ازین بیهوشی و مدبوشی بیدار آیند و اتفاق کنند عام و دینی + بالجمله هر چه پیش ازین نوشته شود از تبااهی حال مسلمانان بنزورای بنده همه از عدم اخوت و همدردی است در میان آنها و تا هنگامیکه این امت معنی واقعی اخوت و همدردی و اتفاق را نداند و ثبات قدم پیروی نکند انسان و مرد دنیا نمی شوند و گاهی در جهان ترقی خواهند کرد بلکه ملک و دین آنها نیز از دست می رود +

اخوت و همدردی چیست

معنی اخوت و همدردی را تا امروز مسلمانان ندانسته اند چیست و اگر سر اسر قرآن را بخوانند و تمام کتب احادیث را ملاحظه نمایند خواهند فهمید + شاید که اگر مسلمانان چیزی را از قرآن و حدیث بفهمند یا فهمیده باشند که معنی اخوت و همدردی چیست همین است که فقیری را (و آن هم هر فقیری که عمدتاً خود را فقیر سازد و بدون امتیاز استحقاق) یا بخوراند یا بپوشانند + شکی نیست که این اولین و اعلی ترین درجات و کیفیات همدردی است در صورتی که کماکان مطابق شرع و عقل و اصول و تمدن نیک باشد + مگر خدایتعالی در کلام مجید خود بسیار چیزها را در شمار همدردی بیان فرموده است که از انجمله اینهاست -

- (۱) متفق باشید - (۲) یکدیگر را ایذا مهید - (۳) غیبت از یکدیگر ننمایید - (۴) عیب از یکدیگر مجوید - (۵) امر معروف و نهی از منکر ننمایید - (۶) اگر حاکم شوید با انصاف حکم کنید و در میان خلق - (۷) در میان برادران خود صلح ننمایید - (۸) اگر گواه باشید گمان شهادت نکنید - (۹) بموعظه و نصیحت و حکمت خلق را بدین دعوت کنید - (۱۰) در عدل و انصاف ابدتاً ملاحظه کسی را نکنید - (۱۱) دین و مذهب یا خدایان و دیگران را دشنام نگوئید - (۱۲) صاحبان امر خود را اطاعت ننمایید - (۱۳) در امور بایکدیگر شادت کنید - (۱۴) سود مطلقاً یا اضعاف مضاعف نخورید - (۱۵) بیچگونگی ضامن و جابده

غناه و دیگری نیست - (۱۶) مکر و نخوت بکسی مفروضید - (۱۷) با سایر بندگان خدا بکمالیت
 و نیکی سلوک کنید و سخن بگوئید - (۱۸) اگر کسی بشما سلام گوید او را جوابی بهتر از آن بگوئید -
 (۱۹) مسافران و مساجیان تعفف و استحقاق را دستگیری کنید - (۲۰) همسایگان نزدیک
 و دور خود را در نماز کنید - (۲۱) مال ایتام را مخورید و نزدیک بآن شوید - (۲۲) امانات را
 بصاحبان آنجا مسترد نمایند - (۲۳) مال خود را بیهوده در میان خود مخورید و بر باد دهید -
 (۲۴) مال خود را بظالمان دهید و مخورید که حقوق یکدیگر را پایمال سازید - (۲۵)
 اسراف و زیاده خرجی نکنید - (۲۶) والدین خود را حرمت نمایند و با آنها آف بگویند -
 (۲۷) پیان را دست بدهید و میزان را کم و کاست نکنید - (۲۸) زنا و فسق نکنید -
 (۲۹) شراب مخورید - (۳۰) به عیال و موافق خود وفا کنید - (۳۱) دروغ بگوئید -
 (۳۲) در حسنین کردن پیان زود بکنید - (۳۳) مال خود را با بلهان دهید - (۳۴)
 در کارهای یکدیگر جستجو نکنید - (۳۵) خشم خود را فرو خورید و بر مردم نجاشاید - و
 امثال ذلک + بعضی دیگر ازین قبیل فرمایشات و احکام الهی میباشند که در قرآن موجود
 است که اگر کسی بر اینها شرح و تفسیر نویسد اقل آنچند صفحه میشود + البته احادیث بیشمار هم
 منسوب بمرکب ازین آیات از رسول الله و کلمات بسیاری هم از ائمه و این و بزرگان
 دین میباشند و مرا سرگستان و بوستان سعدی از اینها مأخوذ و ترجمه و نغای اینها هستند
 و چه محض در خصوص اخوت و همدردی اند + شاید بعضی که کم و آنش میباشند بگویند که بعضی از این
 احکام الهی نسبتی به همدردی ندارند مثل شرابخواری و اسراف و امثال اینها اگر چه بظاهر چنین اند
 مگر در نظر غار و بطن غیر مستقیم اینها هم تخریشوند به همدردی و مکتبی که در امتناع آنهاست همین است
 که تفسیر اند همدردی را +

اما برادران دینی ما بدانند که بطور انصاف باید گفت که ما مسلمانان بر یکی از این احکام الهی
 تاکنون عمل نکرده ایم و بیگانگان از دایره اسلام کرده اند و میکنند و نه خاص و حق خودشان

بلکه نسبت دیگران هم + اگر بعضی از بزرگان خاص و اولیاء کرام ما از اینگونه اعمال راجب آورده باشند مقام آنها مقام دیگر است - ولیکن از سلاطین و بزرگان و صاحبان دولت و ثروت ما و عموم اهل اسلام گاهی از این امور هم سرزوده است + بنده نام بسیاری از اشخاص و اعمال آنها را از مردم یورپ امریکا و اخبار ما و کتب نشان کرده ام که بنویسم و نه از قدیم بلکه از جدید هم + مثلاً همین شاهنشاه جزئی رئیس موجوده امریکا و شاهنشاه جاپان و بلکه شاه انگلستان و غیر هم بعضی خصائل اند که عقل حیران میشود که یکی هم در وجود سلاطین ماضیه و حال ما مسلمانان نبوده و نیست + اگر چه عموماً از شاهنشاه اکبر هند کسی تعریف میکند و لیکن در حق او بنده دو کلام میگویم (۱) آنکه اگر واقعاً چنین خصائل نیک در وجود او بوده است النادر کالعدم بوده است و از یک گل بهار نمی شود (۲) آنکه اگر ما در تاریخ حال و شریح احوال او ملاحظه نمایم بر ما معلوم خواهد شد که چون در زمانه او هم در سلطنت اصول نبود و حکومت شخصی بود بسیار کارهای خلاف شده بود و می شد و لهذا نیکی صفات اکبر بالنسبه دیگران بود که اکثریاً تا ما متعصب و جابر بودند + صد و نه بار صاحبان دولت و ثروت امریکا و انگلستان کارهای خیر برای قوم و ملت خود و ترقی ملک و اهل ملک خود کرده اند و مبالغه ای گراف خرج کرده اند که عقل حیران میشود + برخلاف آن آنچه سلاطین و صاحبان دولت و مکتب اسلام کرده اند همه از آن قبیل بوده است که ما تون و دیگر پادشاهان و بزرگان اسلام کرده اند + بنده در اینجا صرف یکی دو مطلب را بخدمت برادران دینی خود عرض میکنم +

یک فرق از نصاری از شاخ پروتستان (یعنی مذهبی که انگریزان پیروان استند) میباشند که آنها را میخوانند "میترودیت" شخصی آری که مکتب اساس بن طریقه و گروه بوده و رسوم بود است "جان یسلی" و لهذا نام یالقب واقعی این گروه "یسلیان" است یعنی پیروان یسلی - مگر بسبب طرز خاصی که دارند در عبارت و رسوم مذهبی و عقاید خود دیگران بطور طر آنها را لقب نموند "میترودیت" یعنی وضع دار و با ضابطه + اینها نیز بمورد آیام باز شعب دیگر شدند و می ماندک اختلافی مگر اصول همه یک است + بخیل که درین وقت عدت این فرق در انگلستان

وامر کما بیت میلیون باشد + این گروه غالباً تا مائش آب میخورند + گاهی بنوعی شغل نمی شوند - غالباً یعنی هر روز و هر شب عبادت میکنند چون سایرین که صرف در روز یکشنبه عبادت میکنند بسیار پرهنر کار و خدا ترس هستند و همه یکدیگر را برادر و خواهر خوانده و بی نهایت همدردی از یکدیگر و سایر ناس تمیازند + از این گروه بسیاری از علماء و وعاظ هستند که در سراسر زمین رفته و عظ میکنند و خلق را بدین سببی دعوت می نمایند - گروهی از در میان خود جمع کرده اند محض برای اشاعت دین و مذہب خود - هر یک از علماء و وعاظ و اعیان اینها هر کجا که بروند و در شهری و قریه که سکونت اختیار کنند خود و عیال او در کمال راحت و آسایش میگذرانند - مکان سکونت و گاهی یا سب سواری و اکل و شرب او در نهایت خوبی است مثل سایر ناس - بسیار برپا میکنند - شفاخانه و بیمارخانه را اساس می نمایند - کلیسائی می سازند - هر کرا که به دین خود در آمد و مد می نماید - کتابها و رسالهای مذہبی هزارها طبع کرده بمردم مفت میدهند - زن و دخترش نیز در خانهای مردم میرود بلکه در کوچه و بازار در هر مقام همان رساله را بمردم میدهند + بالجه بنده در یک ساله انگریزی دیدم فقره را که عبارت و مضمون آن این است "شخصی موسوم و اکثر سبکی تفصیلی نوشته و بیانی میکند از اینکه چگونه این گروه در ملک امریکا بنام بیستم صدی فند چهار کور پوزنجی کردند که چهار بار مضاعف است از آنچه هم ندیدیم آنجا در انگلستان جمع کرده اند" این جمله در زبان انگریزی اصل آن مضمون است که برای همدردان اسلام نوشته می شود

"Methodists all over the world will be interested in Dr Buckley's brief but lucid account of how the American methodists raised £ 4,000,000 as a Twentieth Century fund which is four times as much as the British methodists raised."

بر همه کس پیش و کم معلوم است که قوم یهود در این زمان چه حالت بدی گرفتارند - مگر خوبی کسی را از حالات آنها آگاهی نیست + بطیوس یکی از پادشاهان روم ۷۰ سال قبل از تاریخ مسیحی

این کتاب در کتابخانه
موزه ملی لندن
در سال ۱۸۵۱
توسط آقای
جیمز کلاک
میکس
موجود است

بیت المقدس را گرفت و شهر مذکور را با خاک یکسان نمود و از آن زمان این قوم در روی صفحه
ارض پراکنده شده اند و در همه جا ذلیل اند + قدرت آنها بیش و کم بشت میلیون است که از آنجمله
چهار میلیون در ملک روس و شانزده ملک در ملک استریا و بسیاری دیگر هم در جرمنی - ایتالیا -
ترکی - امریکا - انگلستان و جاهای دیگر میباشند + البته در انگلستان از اوترازمالک دیگر
استند ولی چون دولت و حکومتی از خود ندارند در همه جا ذلیل و خوارند + بالجمعه یکی از بزرگان این قوم بنام
"اسرائیل زنگویل" در یک رساله مشهور تجارتی "گزینه آف کامرس" یعنی مخزن تجارتی
شرح طوبی از حال تباہ یهودان نوشته است و میگوید که از بس در هر جای یهودان را اندا
داده میدهند این قوم از تجارت و کسب و کار باز مانده اند و باین سبب بکارهای پست دیگر
اشتغال دارند و بسیار فقیر و ذلیل اند + مگر در این زمان که زمانه تجارت است باین خیال و
امید افتاده اند که بیاری بعضی از دول و بخصوصه بیاری دولت انگلیش اگر ممکن باشد باز به
بیت المقدس وطن اصلی و قدیمی خود مراجعت کنند زیرا که اگر بار دیگر بسرزمین خود مراجعت
نمایند بسبب آنکه سرزمین بسیار محروم است و اراضی بسیار خوب حاصل خیز دارد و برای زراعت و فلحت
و بخصوصه برای تجارت بی نهایت مناسب است تجارت اختیار کنند +

فلاصه مطلب این است که این قوم یک سوستی برقرار نموده اند و نام نهاده اند "زایون"
(یا زیون) و شعب و رشتهای این سوستی در هر جای عالم که یهودی است موجود است و هر فردی
از افراد یهودان هر ماهه باندازه حالت و قدرت خود چیزی (ایک شکیل) برای مدوآن کار میدهد +
عبارت انگیزی آن برای همدردان اهل اسلام بموجب ذیل است -

*All over the world now there are Zionist societies,
and every member pays his "shakel," and has a*

سکه زایون کوی بود که پس از فتح بیت المقدس داود قصر پادشاهی خود را بر فراز آن ساخت و اولاد او در آنجا
مکونت داشتند و گویا سکه ای نیز در آنجا بود و آنجا خانه خدای نامند ^{سکه} شکل سکه است و در دور پیه یا بیشتر +

voted in nominating a delegate to the annual Zionist Congress, held in the summer at Basle, and attended by Zionists all the world over, from Siberia to South Africa.

حالا اگر ما این اتحاد و اتفاق و همدردی عیسویان و یهودان (بلکه هندو و رانیر) با اتحاد و همدردی مسلمانان را برانگیزیم معلوم میشود که بدترین و پست ترین همه اتم و مل مسلمانان اند + در این مقام من نمی گویم که این چنین اتحاد و اخوت و همدردی در میان شیعه و سنی باشد بلکه میگویم در میان هر فرقه و گروهی نسبت با جزا و هم مذہبان خود باشد - (اگر چه این کتاب را که بنده می نویسم عرض اصلی من این است که مسلمان هر ذات و طریقه و مذہبی باید با همه دیگر متحد و متفق و همدرد باشند) + مگر کمال افسوس است که نه شیعه با شیعه با اخوت و همدردی بسمر میر و سنی با سنی - و نه دیگران در میان خود - این عجب غضبی است از خدا بر این امت + اگر چه یقین کامل نمی توانم گفت ولی با احتمالی کمی میتوانم گفت که شاید در میان تمام مسلمان جهان یا وجود نداشته باشد یا بسیار محدود باشد که دو برادر چنانچه باید و شاید شرط اخوت و همدردی را بجا آورند + مثلاً اگر برادر باشد یکی بزرگ و صاحب دولت و ثروت و دیگری خرد و فقیر و محتاج و هر دو را یک حاجتی باشد و آن بزرگ نزدیک وزیر یا امیری برای اظهار و درخواست آن حاجت برود هیچ شک نیست که ابتدا عرض و حاجت خود را اظهار میکند - یا آنکه چنین بگویم که اگر برادر و پسرش هر دو یک حاجت داشته باشد اول حاجت پسرش را اظهار میکند و تا هنگامیکه آن حاجت حاصل نشود اظهار حاجت برادر را نمی کند و حواله میکند بزمان و فرصت مستقبل که ابدان با آن زمان و نه با آن فرصت اعتمادی هست و شاید گاهی بدست هم نیایند +

وقتی از اوقات بعد از دیدن این مضامین بنده تخمینی کردم فرضی نه حقیقی که اگر ما فرض کنیم که امروز در ملک هند بیست و هشت نفر مسلمان است و بعضی از اینها در سال ده لک آمدنی دارند و بسیاری دیگر

غالباً بقاعه میگذرانند ولی همه روی هم هر فردی در هر روز و آن آمدنی دارد و هیچ شک نیست که یک آن
 و نیم آن آمدنی در خوراک و پوشاک و مایلم و واقعی آن کس خرج میشود و نیم آن در اقسام خرافات
 بمعنی خواه در نذر و نیاز و امور و رسوم مذمومیه بدعیه باشد و خواه در دیگر امور خلاف شرع اسلام +
 اگر این هفت کوریم آن در کارهای خیر واقعی صرف میشود تا بجه اندازه موجب ترقی ملت بود و در علم
 و هنر و کتب و تهذیب اخلاق + از آن طرف بنگاسیکه در آن اعمال خسران دنیاد آخرت است و این
 اعمال خیر دنیا و آخرت بود + مگر بیشک بسیار بیش ازین بلکه تحمل اقل پنج کور رویه در هر سال
 در میان تمام مسلمان هند با امور خلاف بر باد میشود و حال آنکه یک عمل نیک در همدردی ملت نمیشود
 (همین بود حال مسلمان عالم در بین اکیهزار و سیصد سال تاریخ اسلام) +

باز خیال نکنیم که اگر بطور فرض کسی یا جمعی اراده نمایند که برای یک امر بسیار عظیمی که در آن بهبود
 و ترقی هفت کور مسلمان متصور باشد چهار یا یک کور رویه جمع آوری کنند چه مدت ضرور و در کار است
 تا آن مبلغ جمع آید + بنظر بنده می آید که برای جمع آوری یک کب اقل یک سال و برای جمع آوری
 یک کور یک سال ضرور است + ولیکن البته اگر زور انگیزی یا امید حصول بعضی خطابه‌ها یا نشانه‌ها
 شک فانی انگیزی در کار باشد این مبالغ بسیار زود جمع آوری می شوند +

بنده را ابد با امور دینی و اعتقادی هیچ فرقه از فرق اسلام کاری نیست و هر که هر چه میکند بر آن
 بحث نمی کنم ولیکن بطریقه آن اعمال مرا گفتگو و بحث است + مثلاً در حیدرآباد دو کوه است یکی منسوب به
 علی مرتضی که میگویند نشان چجه آن حضرت بر سنگی نقش است - دیگری منسوب به حضرت بابا شرف الدین یا
 که قبر آن ولی در آنجا است + مردم حیدرآباد و هموآ بهر دو خصوصاً شیعیان کوه مولاعلی و کوه سنی یا کوه
 بابا شرف الدین متعقد و گرویده اند و نذر و نیاز و عرس می کنند و هر دو مقام + حالا چنانچه گفتیم مرابا
 اعتقادات مردم کاری نیست بلکه بطریق اعمال آنها کار است + این هر دو مقام سلف فرقه تبرک پیدا
 نموده گویم چنانچه اعمال خلاف شرعی که در این مقامات تبرک میشود و همچنین در دیگر مقامات قبر که تبرک
 در ایام محرم و سلج جای عالم نمی شود + اگر کسی بحقیقت متعقد امام دینی باشد و حضور و غیاب و موت و حیات

آنها را یک داند و بداند که آنها در آن مقامات حاضر اند که این جا بی می رود و حاج خود را در حضور آنها
عرض میکند و از آنها مراد می خواهد. یا که خیر آنها در این مقامات نیستند و بی این مقامات بنام آنها
منسوب اند پس در حضور آنها یا در مقامی که نسبت بآنها دارند بنیاد اعمال خلاف شرع و خلاف عفت
آنها را بجا آورد. مگر افسوس است که در حضور این بزرگان مدتها هم سینه بی نهاده اند و این مسلمانان
یا که در این و حاجتمندان ارادت کیش آن آب ناپاک شمع را مانند شربت گلاب مینوشند و هر گاه نفسی
و فخر دیگر را هم بجای آرند. مگر باید دانست که "گرچه تیر از کان همی گذرد از کاندار بیند اهل جزو"
این لامت را باید بر حکومت مسلمانی کرد که خود تعلقه را صاحب آبکاری در این مقامات حاضر است و در این
اوقات و مقامات فائده حکومت بیش از اوقات و مقامات دیگر است +

بنده را حکایتی است در این مقام که شاید برای مسلمانان جامی دیگر موجب حیرت و عبرت نمود +
چندی پیش مردی نه از اجانبی و او واسطه الناس بلکه از ادانی (اگرچه در این امر و از اینگونه اعتدال
و او واسطه نیز شریک اند) خواست که توی سر فلک خود را بر سر تربت حضرت بابا شرف الدین تبراشد
بعضی از متعلقین بنده را نیز دعوت نمود و اینها اصرار کردند که تو هم در این رسم شرکت شامل باش
اول انکار کردم و عاقبت با خود اندیشیدم که این رسم را نیز ملاحظه نمودن چیزی بر کتف بنده ای افزاید
لذا قبول کردم + این بیچاره ده شکر ام بکرایه گرفت بسی بدید و از آنجا که با خاص برای ما فرستاد +
چون مکان بنده از مکان او دور بود و دیگران از طرفی روان شدند و ما از طرف دیگر و از ساعت پنج روان
شدیم تا آفتاب برآمد و در وسط شهر حیدرآباد یکدیگر ملحق گشتیم + تنگی نیست که از این همه زایلین آن
ترتیب مبارک یکی هم دو گانه صبح را برای خدای یگانه بجا نیامد و دیگر یک قاضی صاحبی در میان آنها
بود که بنده را آگاهی نیست که او نماز بجا آورده یا نه + بهر حال چون از دروازه شهر هم می رسیدیم
و بهامون در افتادیم پرده از شکر آنها بر کنار شد همه بر از زن و دختر و بچه بی مردان و جوانان از پیش
پس روان بودند و از تمام این شکر آنها آواز طبل و نغمه بر فلک بر شد + در وسط راه جای آبی است
بود همه بی چادر و موی از شکر آنها بیرون آمدند و بر گهای مختلف قوس قزح + سیاه و سرخ و زرد

و عنبانی و نیلی و پیازی و گل اناری و اشال و لک چه که چهرهای آنها باین رنگها بود و چه که لباسهای
 آنها همه بطهارت رفته و باز آمده بجای خود نشسته و خمر ساز کردند + چون بمنزل مقصود رسیدند
 در مکانی فرو آمده که گفتند این مکان ما را مضانی یا مامای دیگری باین نام بود - در آنجا دیگران بر
 آتش بود و بلاطیخ میشد + باز این زنان سیاه چرده از شکر آنها بیرون آمده شور و شغب غلظ
 نمودند + بنده یک نظری نگرافتم در جای دور دستی پهن کرده شستم و ملاحظه اخباری را نمودم +
 درین بین یک بزرگوار که گاریها دارد و بکرایه میدهد بر یک گاری و واسبه نشسته با چند کس از هم
 شرابان خود تشریف آورد - کسی مرا گفت که این بزرگوار در راه که آمده است اندکی سینه‌پی
 نوش فرموده و حال اینگونه بد قدم بوسی حضرت ولی مشرف شود + ساعتی بعد مرا گفتند باید بالای کوه
 رفت و مراسم مذکوره را بجا آورد + بنده برخاسته باتفاق دیگران روان شدم - نزویک زینه اول
 که رسیدیم گدائی ناتراشیده نشسته بود مرا گفت فاخلع نعلیک انک بالواد المقدس طوی کفش خود را
 را از پای بیرون کن مرا سپار که در اینجا پادشاه هم کفش خود را بیرون میکند + گفتم کفشهای خود را
 بیرون میکنم ولی ترا امانت دارم و در خوارم + چون بر سر تریب رسیدیم چادر بسیار بزرگی از گل
 سرخ که معلوم نیست چند سیزون آن بود بالای مزار او افکندند + صد ها گدای قوی گردن ایستاده
 بودند و چراغ طلب میکردند + از اتفاق چشم بنده افتاد بر عریض بشیماری که همه سرگشوده بود و
 هر یکی یک عنوان ناقصی همت و حاجت خود را از آن ولی طلب نموده بود + زنی شکایت از شوهر
 خود و رفتار بی مهری او داشت - یکی را شکایت از بد رفتاری هموی (سوکن) خود بود - یکی کف
 طلب کرده بود - یکی از بد رفتاری قرین خود گل داشت - یکی پسر میخواست - یکی نوکری و دروگاه
 میخواست و اشال و لک + و در این همه عریض نام هر کسی موج بود مثل فلان بی بی و فلان
 بیگم مثلاً قریبی و شمس النساء بیگم و غیره و غیره +
 در آن مقام که پاره است کورمان بوزن که از زمان خلقت جهان در آنجا افتاده و پدید
 قدرت خالق زمین و آسمان از میان بفاصله یک گز شکاف خورده است از بالا بسپاین و

ما بین این تخت کوه را ارادت کیشی زیننه ساخته است برای آمد و شد + هنگامیکه از آن بحر عبور میکردیم شنیدیم که بعضی بعضی دیگر میگفتند که حضرت ولی بعصای خود این سنگ را شکاف زده + چون بپایان این کوه پاره رسیدیم قبر دیگری را ملاحظه کردیم و پیرزنی پیش فریده زاین را گفت "ترت بی بی را زیارت نمی کنید؟" من جواب دادم که این مزار کیست گفت این مزار "پیکه بی بی است" زوجه آنحضرت + پیکه در زبان هندی بی نمک را گویند - اگر چه وجه این تشبیه یا لقب تاکنون بر بنده معلوم نیست مگر ای قدر میدانم که هر که بند زاین بی بی طعای طبع کند آن طعام باید بدون نمک و مریج باشد + بهر حال آن بی بی صاحب را نیز زیارت کرده روان شدیم + بالای این کوه بعضی جاها صاف و سطح است و بعضی جاها را سطح هم نموده اند و صدها بساط گدایی گسترده است از گدایان که بعضی خود برای دیگر مشاغل خود رفته اند مگر آن بساطها را گسترده نهاده اند و صاحبان خیر از زیرین یک پیله یا چند کوری بر آنها می اندازند و می روند + همین حال است در صدها زیننه که بالای کوه می رود - همچنین در سراسر راه از دروازه حیدرآباد تا بان کوه همه جا فقیر و گدا و کلاش موجود است +

چون بمنزل مراجعت کردیم سفره را گسترده و جمعی کرد آن نشستند و پلار آوردند گرم گرم و بی گوشت آن مانند چرم پنجه گامیش سخت بود + بعضی از جوانان چغری از آن گوشت ما را به نیش کشیدند و باقی را بناچار نزد سگان انداختند + سگان هم که در آنجا بیشمارند شکم سیری از آن ماده لذیذ نوش جان کردند و بی نه بدون جنگ و جدال با یکدیگر پس آنگاه من بمسجدی رفتم کتاب و اخباری داشتم زمانی بر آنها ملاحظه کردم و بعد خوابیدم - ساعت چهار کسی آمده مرا خبر کرد که اکنون وقت رحیل است بیا سوار شو + آن بزرگوار که بار فیضان خود در گاری دو اسبه آمده بود کاری خود را بشتاب براند و روان شد - کسی مرا گفت که در راه و میان صحرای مأمور تبرکی است که این وقت در آنجا تنهای سیندهی خالی میشود و این شخص با آنجا می رود + اندک زمانی بآن جای تبرک رسیدیم که اگر چه وقت آمدن در آنجا متفق نبود مگر در این وقت مراجعت

قیامتی برپا بود و صد نامزد زن و پسر و دختر از هر ذاتی و خصوصاً از این گروهی که خدا آنها را
 خطاب فرموده میگوید کنتم خدایم + آن بزرگوار را با یاران دیدم که دایره وار شسته و حتی
 در میان نهاده اند و از نیک و بد جهان فراغتی دارند + چو قطار گاریها طویل بود و ما از همه پیشتر
 بودیم لهذا معلوم نشد بر بنده که آیا آن زمانی که در گاریها بودند نیز کسی از آن آب حیات نوش
 نمود یا نه زیرا که چون گروه (ختم) سینه‌های را از دور می‌بینند آب در دهان آنها جمع میشود و حاشا
 دیگرگون میگردد + بالکل ما گاری بان خود را گفتم که بشتاب برو و مگر چنین معلوم میشود که این بزرگوار
 وعده کرده بوده است که در مراجعت این گاری بانان را بخششی نماید و لهذا اینها آمده همه هر گاری
 خانه او جمع شدند که خارج از شاهراه بودند زمان طویلی در آنجا مکث کردند + اکنون دو ساعت از
 شب گذشته و ظلمت عالم را فرا گرفته و هر کسی را در خانه خود کاری و بخت و پزی است ولی گاری
 بانان با امید بخشش قدم بر نمی‌گیرند آخر بالا جمعی با اتفاق گفتند که تا آن خم سینه‌های تمام نشود آن
 بزرگوار نخواهد آمد و بختل که نیم شب شود - آن وقت گاری بانان مایوس گشته روان شدند و
 یک پاس از شب گذشته بکانات خور رسیدیم +

والله باید صاحبان دانش ما غور نمایند و ملاحظه این کیفیات نمایند - چنانچه سابقاً عرض شد
 بنده را با عقاید مذنبیه هیچکس هیچ گروهی بخشی نیست و هر گونه خرافات مذنبیه ما مسلمانان
 بظاهر آنهاست محدود خواهد شد بجز آنکه علم و تربیت نیک عالمگیر شود + ولیکن بنده راجح است
 بنام دیگر (۱) این است که یک فقیر بیچاره برای یک ستراشی طفل خود اگر یک یا دو کرام بکرای
 بگیرد و چند کس از اهل خانه و قریبانش خود را همراه گرفته بچنین مقامی برود و یا پانزده سوپه و عظمی
 صرف کند ضایقه نیست ولی بیشک در این کار چهار چندان مبلغ را بر باد دهد و حال آنکه اگر بیچاره
 برای ستراشی همونی طفل خود یک آنه بخوابد یا دیگری برای روشنی مسجدی چهار آنه یا دیگری برای
 نماز یک سوپه طلب کند خواهد داد + (۲) آنکه این همه زن و دختر جوان و خرد یا پسر را برگزین
 و این مقامات برون و همه در حضور یا در قربت بیگانگان نوازش و سراییدن برای کسانی که میگویند

ماستلما نیم بی نهایت قبیح است - (۳) در چنین مقامات متبرک و در حضور چنین ادیاء کرام شراب
 میدهند بی نوش فرمودن کمال یحسبی و بی ادبی است - (۴) اگر پنج یا ده یک این مبلغی که در
 این امر بمینوی و بواج گناه عظیم صرف شد برای مخارج مدرسه یا مسجدی صرف می شد هزار بار
 فائده و ثواب آن بیش بود + بنده این مطالب را باین گونه عوام کالافام بازاری نمی گویم
 و روی خطاب من باین اصناف خلق نیست بلکه این چیزها را بولویان عالی شان و بزرگان
 و حکومت مسلمانان میگویم و روی خطاب من بآنهاست +

بنده بطور نمونه از حالت تمام ممالک اسلام و خصوصاً از حالت حیدرآباد بیان میکنم نسبت
 باین مقام سکندرآباد که سالهای دراز است بنده در آن سکونت دارم + در این مقام که شهر بسیار
 آباد و محصور و پر خلقت است و بطور احتمال ده هزار یا بیشتر مسلمان در آن ساکن اند یک مدرسه
 است نه بسیار قدیمی یک مسجد بزرگ است و یک قبرستان + مسلمانان این سرزمین مانند مسلمان
 جهان اکثر اغلب لاعلم استند مگر خدا تعالی بحکمت بالغه خود بعضی از این اشخاص را بسیار صاحب
 دولت و مکنف نموده - یعنی که این اشخاص از خجرو پیه ای ده روپیه میتواند در ماه اقله پنجاه روپیه
 در میان خودشان جمع آرند و بعضی دیگر از چهار آن ای یک روپیه پنجاه روپیه دیگر جمع آوری کنند
 که صد روپیه شود + قبرستان اینها مانند قبرستانهای مسلمانان هر مقام دیگر است تباه و خواب و
 بی بندوبست و مردگان را همه بر روی هم دفن میکنند + آن مسجد بزرگ که جامع خطاب دارد
 همیشه پیشی امام آن شاکلی است که مسلمانان این مقام چندان مدونی کنند که اقله خرج روشنی
 مسجد بر آید و غالباً بجای دیگر رفقه و از کسان دیگر چیزی اخذ میکنند + مدرسه این مقام را چه گویم
 که مقام افسوس است و از کیمه یک شخص یک آنه برای مخارج این مدرسه بیرون نمی آید + در
 اینجا ضرورت است که بطور مجده معترفه دو مطلب دیگر را هم ذکر کنم (۱) اینکه این یک عمل همیشه
 در میان مسلمانان از قدیم مروج بوده است که بعضی از صاحبان دولت در جانی مسجدی میساخته
 اند چنانچه در این مکنه را باد سواهی آن مسجد جامع چند مسجد خرد دیگر هم میساخته که در هر یک سواهی

امام مسجد دو یا سه کس دیگر نماز میکنند و شبها یک سپراغ گلین در آئینا میگذرانند + (۲)
 اینکه این مدرسه سکندر آباد را یک برادر یا خواهر خودم میباشد یعنی کتابخانه است که خدا خبر را
 در آنجا ملاحظه مینماید مگر اجزای این کتابخانه تا بنده دیده ام از چهار یا پنج کس بشین نیستند +
 ولیکن برخلاف آنچه اکنون ذکر شد در این سکندر آباد اقلاد در هر سال صد غرضی -
 رسم تسبیح خوانی - رسم سرتراشی - فتنه - گل پوشی - عقیقه - نذر و نیازهای سمعی - تقوید و پلیته - چلکه
 تازه مولود - دهم و چهارم مردگان - و بسیار کارهای بیهوده و دیگر بجا آورده میشود که از اعلی گرفته
 تا ادنی همه شریک و شامل اند و اگر هر یک صرف ده روپیه زاید از حد اعتدال خرج کند یک هزار
 روپیه میشود - مگر چنین است بعضی ازین رسوم و نیازها که بجای سمعی و ناجایز است و در هر یک اقلاد
 پنجاه روپیه زاید صرف میشود و باطله پنجاه روپیه در سال هفت بباد میرود و حال آنکه نزدیک مسلمان
 واقعی و مستحق از آن میخورد و پوشیده میگردد - نه یک طفل از آن علم حاصل میکند و تربیت معقول
 میشود و نه بجز روپیه از آن بحد خرج مدرسه یا برای روشنی مسجد یا در تعمیر قبرستان صرف میشود
 و خدا تعالی در حق این اشخاص فرموده است و ان المسرفین هم اصحاب النار +

همین است حال شیعه و هر فرق دیگری از مسلمانان + اگر چه در مذاهب مختلف اندونی بوجوب
 این کلام که بر سر زبان همه است "هر ملک و هر رسم" یعنی اتا و جلدنا ابائنا علی ائمه و انا علی
 النار هم مقتنون در رسوم و عادات و رواایه های سمعی و خجهای پلج و اعمال خلاف شرع همه
 یکسان اند و بن از کارهای فرق شیعه بشین و کم با خبر استم مگر جای ذکر آن اینجا نیست - همین قدر
 میگویم که مثلاً آنچه در ایام محرم برای امام حسین علیه السلام میکنند معلوم نیست که اگر خود امام حسین
 در این ملک ممکن باشد که تشریف آرد با او چگونه سلوک خواهند کرد و برای شهرت و نام آوری
 مجالس متعدد برپا میکنند و بی بجز روپیه در کارهای خیر و غیره نمی نمایند +

مگر هیچ مسلمانی از هیچ فرق از من رنجیده نشود زیرا که این حالات تخلف هر یک فرق با اهل
 یک ملک امروزه نیست بلکه اهل هر ملک و هر فرق از اهل اسلام همیشه باین حالات درلوده اند +

و گذشته ازین غرض فقیر صرف این است که مسلمانان در هر زمانی از آن کارهایی که فائده کلی داشته اند بر احوال عموم خلق الله باعث ترقی ملت آنها بوده بسیار کم و بذرت کرده اند و بر خلاف کارهای دیگر که ابداً مفید بر احوال خلق نبوده اند و غالباً خلاف شرایع اسلام بوده اند بسیار کرده اند + برای مثال عرض میکنم که در تمام ممالک اسلام از ابتدا مساجد بیشمار ساخته اند که اکثر او اغلب خراب و ویران افتاده اند چنانچه در حیدرآباد و اطراف آن دیده میشود و صد ها مسجد کوچک کوچک که بعضی بزرگ هم هستند در صحرا ها و سنگلاخها بفاصله پنجاه و هشتاد قدم افتاده اند خراب و ویران - امروز هم هر صاحب دولتی از هر صنفی و از هر جاد و بهر نحوی که دولت خود را حاصل آورده باشد مسجدی می سازد + مگر بهیچوجه من الوجوه آثار یک مدرسه در هیچ مقامی دیده نمیشود + و حال آنکه بهر حال باید مدرسه مقدم باشد بر مسجد زیرا که در مدرسه معرفت خدا حاصل میشود و در مسجد صرف نمازی میشود بدون معرفت + مگر ما باید بگوئیم چنین معلوم میشود که در ازمنه پیشین نمازی بیش از این زمان مابوده و امروز هم با نمازی معرفت بی نهایت بیش است از بی نماز با معرفت + غرض آنکه کارهایی که همیشه در میان اقوام متقدمه دیگر و امروز در میان اهل یورپ مایه ترقی بوده گاهی در میان مسلمانان وجود نداشته و امروز هم وجود ندارند هر چند که دولت هم در میان آنها نبوده و بهت مگر دولت همیشه در غیر مقام حقیقی خود صرف شده +

اجمالی از شرح حال فقیر

باید دانست که این شرح حال فقیر نیز بر سر شکل است از بیان همدردی و اخوت و مروت و فتوت عموم اهل اسلام و خوانندگان باید در همه جا در نظر داشته باشند این کیفیت را + این شرح حال کمال اجمال خواهد بود که اصل و ثبوت مطلب معلوم گردد و کتاب هم حجم نشود + قاعده کلی همان و بهمانیان و هر قوم در سر اسر زنین این بوده است تا باین دم و خواهد بود تا بهمان موجود است که بموجب بود و باش در یک خاک خاص و یک قسم حادث خاص یک وضع خاص

و زندگی خاص و یک طبیعت و سرشت و زبان خاص و از همه بالاتر یکین و ندرت خاص اگر شخصی
از اقصای شرق برخاسته با اقصای مغرب روان شود خواه باراده سیاحت و مسافرت باشد -
خواه باراده کسب و تجارت باشد - خواه باراده جلب منفعت یا باراده گدائی باشد با ضروره
و مجبوراً باید بنحویست تقیم برود و در نزد جنس و قوم و ذات و هم دین و هم مذهب خود و در محبت آنها
بسربرد و هر حاجتی که دارد از آنها و بدست یاری آنها حاصل کند - و غایت نتیجه این همه بدرستی
و اخوت است + اگر این کیفیات باعث و در میان نبودی هیچ فردی از افراد بشر را مجبسی نبودی
و نتیجه آن جنسیت و تمدن و هم دردی و اخوت و مروت و بهمان وجودنداشتی و ارسال رسل
و انزال کتب هم بکلی بی ضرورت و فعل لغو بودی و تمام اولاد آدم در بیوفت مانند بهائم و حشرات
الارض و صحراها پراکنده بودندی +

از آن طرف حکمت بالغه خداوندی در آفرینش جنس انسان تمدن و بهر حال محتاج
بیکدیگر و تماماً غیر مساوی در حالت و طاقت و دولت و کمند و هر چیز و هر کیفیت دیگر همین بود
که بهر حال و در هر احوال از یکدیگر یاری کنند که آنرا (یعنی آن یاری کردن را که صورتهما و
مالیات مختلف دارد) آدمیان بناهای مختلف بخوانند مثل حمیت - آدمیت - انسانیت - همدردی
اخوت - مروت - مروت - فتوت - مردانگی - جوانمردی - بهمت - جود - سخا - بدل - دوستی -
اتحاد - اتفاق - وفاق - جانشینی - جان نثاری - و امثال ذلک - و نیز همین حکمت بود
در اینکه خدا تعالی غالباً گروه قبیلی را صاحب این کیفیات و دارای این خصال و صفات
مذکوره بالا نمود و بسیاری دیگر را نسبت بآن گروه اول ضعیف - کم طاقت - بی ذابنی داشت
جابل - عاجز - فقیر - فقیر - بیچاره و امثال اینها خلق فرمود + پس بهر حال قانون کلی جهان و
نظام عالم بر این قرار یافته است که بنی آدم همه بحسب حالات مختلفه خود یکدیگر یاری کنند و خصوص
کسانی که دارای آن کیفیات و صفات اول هستند از کسانی که دارای کیفیات و صفات ثانی
میباشند - بپارۀ آخری کسانی که صاحبان دولت و ثروت استند خدا تعالی فقر فرموده است که

متکفل حال کسانی باشند که بی نوا در بی نان و بیچاره اند + پس این کیفیات تمدنی و احتیاجات
 خلق الله است بیکدیگر که یک بنده خدا را از امر یکا برداشته بملک باندی اندازد و دیگری را
 از بند بلند کرده به چین میبرد - و بر هر فردی از افراد خلق واجب است یاری کردن از هم خلقان
 خود + اگر این امر بر اهل اسلام بطور عموم واجب و الش آنها بطور خصوص معلوم شد اینک فقیر
 ی آیم در بیان شرح حال خود که بحقیقت شرح حال تمام مسلمان جهان است +
 فقیر از ملک خود که بر آدم چون سایر بندگان خدا که ابتداء باراده حصول مافی و کسب رو
 مافی از ملک خود بیرون می آیند باراده آن بر آدم که بهر صورتی باشد یا بکدافی یا به کلاشی یا بطور
 دیگری چند صباحی و بعضی بام و چند روپیه از بزرگی گرفته بوطن خود مراجعت کنم + از آنجائی که
 خدا یغنی بنا بر مصالح بسیاری که جز او هیچکس نمیداند طبایع و خصال بندگان را بی نهایت مختلف
 خلق فرموده دو حالت نیز در وجود فقیر خلق فرموده است که میدانم نیک اند یا بد و نیز نمی توانم گفت
 که این حالات رحمت الهی میباشد در وجود من که باید برای آنها شاکر باشم پروردگار خود را
 یا نعمت اند که باید شاکر باشم از او + مگر بهر حال من این دو حالت را رحمت و نعمت خداوند می دانم
 هر چند که از آنها مصداقات و مصائب بی غایتی بمن وارد آمده است و تا ایندم بسبب این دو حالت
 روز خوشی ندیده ام و دمام در آفت در نبوده ام + اقول اینکه همیشه با طبع و از طفولیت از صحبت
 عموم خلق برکنار بودم و نمی توانستم که در صحبت مختلف مردم بسر برم و با هر فرقه و گروهی بسازم
 و خوش باشم خصوصاً از صحبت کسانی که از نهرل و یاده و سخرگی و شوخی و از اینگونه چیزها و
 کارها خوش اند + ثانی اینکه از وطن خود که بیرون آمدم بحالت و صورت سایر اهل ملک خود
 و از جهان بخیر و بی پروا بودم مگر در اندک زمانی حالت من و گرگون شد یعنی آن زمان باین
 خیال و در این حالت نبودم که بعد از آن کتابها و رسالهای متعددی نوشتم از قبیل این کتاب و
 همه در سهر روی و اخوت و اصلاح حال عموم برادران دینی خود و بی زمان درازی نگذشت که این
 خیال بلکه جنون لاعلاج بسر من افتاد + اگر این دو حالت را عاقبت خیر و نتایج نیک باشد و این

شاخ من روزگار آن بری آنکه موجب شکر گذاری خواهد بود از آن حکیم علی الاطلاق که شش ماه
 اراده ماندن مراد ملک هند مبدل نمود به تمام ایام حیات من که دیگر روی وطن و دیدار الدین و
 برادران و خواهران و شسته داران خود را ندیدم تا امروز و ابداً امید از بازگشتن بوطن هم قطع نموده ام +
 چون طبیعت آن بزرگ مانند سایر بزرگان و صاحبان دولت و ثروت اهل اسلام شیخ و از
 هنر آن سخن در بی نهایت خوش بود لهذا چند روزی بعد بنده ترک آمد و شد او را گفتم و چند سالی را
 در مکان شخص تاجری اقامت داشته چیزی مینوشتم و در عوض آن چیزی هم میخوردم + پس
 یکسال بطرف بنارس و لکنئو رفتم و آن زمان تازه آن شهر بقصد انگریزان در آمده و بهر حال
 از مردمان آن صفحات هم بوی همدردی بشام نمی رسید یعنی که بوی همدردی را خود هم نشنیده بود
 پس از آن قسمت شده بود که باین خاک پاک یعنی حیدرآباد فرخنده بنیاد در رفتم + اگر چه شش روز
 دعا میکنم که خدای تعالی این ریاست را مدام برقرار بدارد و رئیس این ریاست را یکصد و بیست سال
 عمر دهد و سایه عاطفتش را از سر بیگانه و آشنای این زمین باز نگیرد و خلق این ملک را توفیق
 هرگز عمل خیر خصوصاً همدردی و مروت عطا کند مگر تحقیق که خلق این ملک خواه ملکی باشد خواه
 غیر ملکی غالباً گاهی از همدردی بوی نشنیده اند و از اخوت و وفات و مردی خبر دار نبوده و نیستند
 و این خاک و آب و هوای آن چنان است که هر کسی چند روزی قدم در آن اندر صورت و سیرت
 خلق آنرا حاصل میکند و خوی آنها را میگیرد + اگر چه صاحبان دولت و ثروت درین شهر بسیار
 و در روز و در هر سال بر باد میشود مگر یک پیله و یک حبه آن در راه رفای خاکی و در همدردی
 و اخوت خرج نمی شود و بطریق نیک صرف نمی گردد زیرا که خارج می شود و در این ملک حساب است +
 هر کس که بی هنر یعنی نیکبخت و خوش نصیب خوش قسمت است در این سرزمین در بهشت برین است
 برخلاف آن هر که با هنر یعنی بدبخت و آسمان با او بر سر قهر و غضب و کرب نصیب او در حقیقت است
 با دوزخیان قرن است + هر چند که این حال غاصه این ملک نیست و در تمام ممالک اسلامی
 همیشه بر این منوال بوده و امروز هم بر همین منوال است مگر خنین معلوم میشود که این ملک و این

ناک فوقیت داشته باشد بر سایر اقطاع زمین که در قبضه مسلمانان است + مثلاً اگر علم و هنر و
کمال هم در جهان و در میان اقوام نهند عالم قدر قیمتی دارد و در این سرزمین هزار خزن علم و هنر
یک بولفیبت قیمت برابر نیست - اکثر اصناف وضع و رفیل در کمال خوشی بسر میبرد و اکثراً
اصناف شریف و نجیب و عزیز در حالت پستی و میزانی رُوزگار میگذرانند +

ولی باید دانست که در اینجا مطلب بنده و گیر است + در تمام ممالک اسلام خلق چنین
می پندارند که هر کاری را باید پادشاه یا حکومت بکند + مثلاً در حیدرآباد امر و صاحبان دولت و
مقدور چنین میدانند که اگر غریبی وارد این شهر شود باید از کیسه پادشاه یا خزانه عامه بر یا
چیزی با و داده روانه کنند + یا آنکه ساختن مسجدی و شفاخانه و یتیم خانه یا سفر خانه و امثال
اینها و مدو طبع کتابی یا صدق کار خیر دیگری ازین قبیل کار حکومت است و باید از زیر حکومت بشود
و زراینها باید در طرق بسیاری همه خلاف شرع و انسانیت بر باد شود + ولی چنین نیست و نباشد
چنین باشد - این امور کار افراد قوم است که همه بالاتفاق یا هر گروهی جدا گانه و بروفق یک ضابطه
خاصی همیشه هر فردی باندازه مقدرت خود از هشت آنه الی میت روپیه و زاید ازین بدهد - باین نحو
کارهای خیر بسیاری صورت می پذیرند + بعضی از صاحبان دولت هستند که میتوانند هزار روپیه بدهند
و اگر خیرهای سمیعی را موقوف سازند یا تخفیف دهند ازین مبالغ هم زیاده میتوانند + در همین وقت
صبح شنبه ۲۹ محرم الحرام شخصی بیان کرد که شب گذشته عروسی را از نیکند آباد به حیدرآباد بردند
با دستگاه شانمانه - مهر آن عروس یک لک روپیه و یازده هزار و میت و پنج اشرفی بوده و
هر طرفی که در حین عروس داده بوده اند فقره بوده است + البته در چین عروسی پنجاه هزار روپیه
دیگر هم بر باد شده که ممکن بود صدق کار خیر از آن شود و بسیاری از بندگان خدا همیشه از آنها
بهره مند شوند و ترقی کنند + ولی این مردم چنین توقعات را کی حاصل میکنند که نادمی آنها
شیطان و هوای نفس است و از جاده همد روی و اخوت و مروت خارج اند +

چون بنده از جهان اوائل اندکی از حالت رُوزگار با خبر شده بودم و همیشه شوقی بر این

داشتیم که اگر ممکن شود و از من بآید از حالات زمانه چیزی به میان خود را آگاه سازم لهذا شروع کردم نوشتن بعضی از کتب و رسالات + از آنجمله کتابی بود در یک علم بسیار شریف پر فایده که در زبان انگریزی "پولیتیکال اکانمی" گویند و در مملکتانی بی نهایت ضرور است و گمان میکردم که در حیدرآباد بی اندازه از آن قدر شناسند و خصوصاً سر سالار جنگ اول که بسیار مردم تعریف میکردند که بی نهایت ساعی است در ترقی و سرسبزی و افزایش زراعت و دولت ملک خود و قدر دان اینگونه چیزها و اهل دانش و نبش و مردم شناس است - مگر بعد معلوم شد که هیچیک از این صفات در وجود او نبود و شهرت بیجائی بود + آن زمان با خود می اندیشیدم و از خوشی در جامه خود نمی گنجیدم که اگر سر سالار جنگ قدر این کتاب را بشناسد و مبلغ معقوفی بطور انعام عنایت فرماید ممکن خواهد بود که ملک خود مراجعت کنم - یا آنکه مانند دیگران منصبی یا وظیفه قرار دهم و بجامه تابیرم + مگر افسوس است که چنانچه گفته اند "ما در چه خیالیم و فلک در چه خیال کاری که فلک نمود ما را چه مجال" عاقبت الامر پس از سه سال پریشانی و سرگردانی و یأس آن کتاب را باز پس گرفتم و شخصی فارسی شاپورچی آنرا به اقبال الدوله داد و بالجمله آن کتاب از دست بنده برفت و مگر امید و بهمت مرا شکست و یک پدیده از آن محنت چند ساله عاید من نشد - آن وقت دانستم که در دول فردوسی چه بوده مگر این قدر بود که او را فرمان دادند که آن محنت را بکشد و مرا فرمان نداده بودند +

ابتداء محنت خوانندگان این اوراق عرض نمودم که این شرح حال و سوانح عمر خود را اگر بنده بخواهم مفصلاً بنویسم که مشتمل است از حالات و اوقات ۴۴ ساله زیست بنده در مملکت هند که ۳۵ سال آن را در حیدرآباد غلغلہ بنیاد بوده ام بی نهایت طویل و مگر خراش میشود و بی اراده بنده این است که خلاصه و لب اینهمه اوقات را مانند مشتق نمونه از خوداری تحریر نمایم - لهذا عرض میشود که از ابتدا فقیر و سکنه را با در حال اقامت افکندم و تا امروز هم در آنجا سکونت گزینم - از همان احوال که در امیدواری عنایت سر سالار جنگ چند سالی بسر بردم و سپس از آنکه برای حصول تقه نانی

مجبور بودم که از دراجستجو کنم و نیز بسبب آنکه بسیاری اوقات بامید آنکه بعضی از صاحبان کرم به همدردی چیزی عنایت فرمایند برای طبع بعضی از کتب بنده اقلانی می از این سنوات ملائمه در حیدرآباد بوده ام در طی مسافت فیما بین سکندرآباد و حیدرآباد و در این زمان وایاب بوده ام و غالباً پیاده و امروز همین حال است + حضرت علی مرتضی با وجود آنکه هر روز در نجاستانها آبیاری میفرمودند از باغات یهودان و برای هر دو آبی که می کشیدند یک دانه خرما میگرفتند و ستمی مبارک آنحضرت آنکه برآورده بود مع ذلک میفرماید مشتقان کائنات لها المشق بالاقلام و المشق بالاقلام و این هر دو از ابند النصیب من بود و خصوصاً در حیدرآباد + مگر جای عبرت است که با وجود طی و ده دوازده میل مسافت و تباهی دویاسه روز از ایام هفته باز چندین کتاب جمیم و ضخیم و صد ماساله نوشتم که هر یک کم از کم از سه یا چهار جزو و بعضی از چهل یا پنجاه جزو کم نبود این همه کتاب و ماساله را محض در همدردی و برای بهبودی و ترقی مسلمانان نوشتم بمضامین و کیفیات مختلفه - در همین وقت ده دوازده کتاب نامطبوع نزد بنده موجود است و همه مفید و فی تنایج اینهمه محنت و خدمت از مسلمانان چه بدو چه شد و ذیل درج میشود +

اول - اگر چه بنده اهل این ملک نبودم و بطیاط بیگانگی ابداً مرا حتی بر حکومت و خلق این ملک نبود و بی بطیاط آنکه مسلمان بودم و در پای تخت ریاست مسلمانان وارد شدم البته حق هم دینی را داشتم - و گذشته از این در این ریاست مردم هر یکی پیرو هر دین و آئینی میباشند و این خوان عظیم گسترده است و چه دشمن و چه دوست میخورند و میسوزند و بسیاری از حقوق خود هم بی نهایت زیاده خورده و برده اند و میخورند و میسوزند - بلکه بسیاری بطور دزدی و سرکشی و خیانت بصاحب مالک این خوان کههارده و خورده اند و همین قدر است که ما باید پیوسته دعا کنیم که خدا تعالی این رئیس را عمر طولانی بی در و سر عنایت فرماید و این ریاست را به این خاندان آصفیه تا قیام قیامت برقرار بدارد مبی آفت جاری و مستمر دارد + مگر چیزی که بود و هست فرق میان من و دیگران که من باندازه خوراک موری بهره گرفته ام و دیگران باندازه خوراک مل و دگر گدن دارند و این است که من بی نهایت

بد نصیب کم قسمت بوده ام و دیگران بی نهایت خوش نصیب و پر قسمت بوده اند +

دوم - هنگامیکه من قلم بر گرفته بنوشتن بعضی نصایح در پهلوی و محض به پهلوی اهل اسلام و نیز به پهلوی این ریاست بعضی گفته که کسی ترا فرمان داده است که این کتاب را در میان ما بدارا بنویسی و اگر فرمانی نیست ترا از کسی چرا فعل لغوی میکنی و باز مردم شکایت داری و ترا هیچ سببی نیست که شکایت کنی + بیشک این سخن درست و بجای صحیح است - ولیکن اگر خدمندان صاحب تمیز کامل و با انصاف و پند و رهنمائی نوع خود این امر را فیصله نمایند که این کار داخل هیچ کاریست و با مصلوب و خدمت به پهلویان و خصوصاً خدمت به این ریاست و اهل این ریاست محسوب نیست بنده تسلیم میکنم - و اگر انصاف دهند که این کار هم در شمار کارهای نیک و خدمات عالی شان محسوب است پس بنده دعوی آنرا میکنم که بخط مستقیم یا بخط غیر مستقیم چندان که من خدمت بعجم اهل اسلام و اهل این ریاست کرده ام بیچکس نگذر کرده است - و لهذا امر انزودی در کار بوده است و اگر آن مزد چنانچه باید و نماید من رسیده است من حق دارم که شکایت کنم + و گذشته از این اگر بجای ادای مزد مرا برخی از خلق رسیده است بیشک جای گله و دلواپس است +

سوم - (۱) چنانچه ابتدا گفته بودم آنکه من بیگانه از این ملک بوده ام و مرا حق نبوده است باین ریاست اکنون ۷ سال است که از خزانه عامه و از خوان عمیم رئیس این ریاست زکریا بستم و همراه به یکصد روپیه مفت من میرسد که بحقیقت جسم و جان و دماغ و خون و گوشت و پوست من و اهل و عیال من پرورده نعمت این شاه هر دل عزیز است و بر من فرض است که هر نفسی هزار شکر احسان او را بجا آورم و هر دم از خدا تعالی بدعا طلب کنم که عمر او یکصد و بیست سال گردد و همیشه وجود مبارکش صحیح و سالم و در مدامن و انبساط و خوشی و راحت و از هر آفتی دور و دولت و اقبال و جاه و جلالتش روز افزون و این ریاست او در دودمان او دایم برقرار و از هر آفتی مصون باد تا بصبح قیامت و دشمن جان و دودمان و ملکش در کام تنگ بلا گرفتار ماناد +

رباعی

ای شاه ز نعمت تو باشد پاسم در پاس ننگ نه همچو دیگر نامم
از نعمت تو بود مرا خون لبر و ق کافر بودم از که قدر آن نشناسم

(۲) مگر حصول این مبلغ و وصول این نعمت در زمانه سر سالار جنگی اول و ثانی نشد بلکه در زمانه سر آسمان جاه جنت آراگاه شد + (۳) طرق حصول این یکصد روپیه هم بدون بهمت خاصه و اسباب غیر معمولی نبود یعنی ابداً بلحاظ این خدمات و قدروانی ازین قلمرونی مانمود بلکه خاص از روی رعایت و عنایت بود اگر چه باز این هم خوب و میان هم قانع و شکر گذارم + (۴) واسطه این کار الحق ذواب عماد الملک بهادر دام اقباله بودند من باید مدام شاکر و ذاکر او باشم ولی باید دانست که در این هم سبب دیگری نبود جز بخش خاطر بنده از جناب مدوح یعنی چنان نبود که ذواب صاحب علم الیه لطیف خاطر یا بلحاظ محن و تکالیف یا از روی قدروانی کار نام و نوستجات حقیر این عنایت را در حق حقیر فرموده باشد بلکه بهمت دیگری بود که در این مقام ذکر آنها مناسب نیست همین قدر است که مرا اندک بخشی بود از جناب معظم الیه و از اندیشه آن "که شاعر چو بخند گوید بهجا بماند بجا تا قیامت بجا" قلم برگرفته در خواست صدر روپیه برای بنده فرموده و با لطف و درین وقت باید فقیر بمضمون این شعر سعدی که فرموده "آز آنکه بجای تست هر دم کرمی غدرش نبه از کند لجر سیاهی" قلم بر بهمت آن رعیدگی (دبواق) تمام رعیدگیها از همه اهل جهان) در کشیده شکر احسان جناب اوشان را بجا آم زیرا با وجود آنکه قلم در دست دارم و در باب بهر روی میوم ممکن است که کسی حمله بر من کرده و گوید خلاف شرط بهر روی است احسان فراموشی و اصل شکایت از انبای روزگار خلاف عقل سلیم است و جاده مستقیم +

چهارم - ابتدا هنگامیکه بنده مضمونی می نوشتم در اخباری که تازه در حیدر آباد جاری و اخبار ابتدائی بود موسوم به "بسیاری از مردم حیدر آباد پیوسته مرا می گفتند تو بسیار سخت میزنی" بر آن نام نهادم و در آنجا که در آنجا که اتاده بودم رساند که

قبل از آن مردم ندیده و نشنیده اند چیزهای بسیاری نسبت بان میدهند و خصوصاً بهمان مثل
اینکه تلگراف را اول بنحوه میدانشند و بحقیقت از بنحوه هم کمتر نبود و لیکن امروز تلگراف بدون تا
هم پیدا شده و هنوز بسیار چیزها هستند که از تلگراف هم عجیب و غریب تر استند + خلقی که گاهی
حرف حق نشنیده اند چون یکبار می شنوند گمان میکنند که دشنام است + بالجمله اخبار مذکور
چون اخباری که در حیدرآباد و ایران (بلکه در سراسر مشرق زمین) بپراکنده و مجرذ و بیک پای گرفته اند
و فانتان در رسید در همان خرد سالی از جهان روان شد + پس از آن بنده شروع نمودم
بنوشتن بعضی از رساله ها و کتب که مفت بر مردم می دادم و همچنین مضامین بسیاری که در روزنامه ها
بیرونی درج میکردم + رفته رفته مردم نرم و عادی شدند از طرز تحریر من و خاموش ماندند مگر
چنان گمان میکردند که این بیچاره چندی را فریاد میکند و چون دید که فریاد او بگوش کسی نمیرسد
خود خاموش میشود + مگر چون دیدند که من در طریق خود ثابت بقدم ایستم و بهر گونه سخت و سست
زمانه و نا بهنجاری و بد رفتاری و بد کرداری اهل زمانه در ساخته ام و در پیروی سودای خود قدم
استوار دادم نوای خود را در گونگه کردند و شروع نمودند بتعریف و توصیف کردن و پیوسته مرا
گفتند که الحق تو بسیار محنت میکنی در خدمت برادران دینی خود و هیچکس دیگر چون تو خالصاً
لوجه الله و بجز خدمت نمیکند برای بهبودی اهل اسلام خدایتامی جزای ترا بدهد + چون من سوال
میکردم از اثر این همه محنت میگفتند که بیشک اثر کرده و میکنند و باین سخنان من همیشه کمال خوشنودی
را داشتم که کلمات من در قلوب هم دینان من اثر کرده و میکنند و حقیقت هم بایستی اثر کرده باشد
زیرا که حق مینویسم و بغرض و از روی همدردی و حمیت دینی خواه کسی بشنود و خواه کسی نشنود البته
کسانی که این بیانات را میکردند بسیار معدود بودند و هنوز مرا یقین است که بسیاری از سخنان
حق من ناخوش اند و بسیار هم کم اثر نموده است در قلوب خلق +

اما اهل ملک خودم که خدا آنها را توفیق خیر دنیا و آخرت دهد و در طریق حق و مرام مستقیم پای
فرماید همیشه بر کتب و نوشتهجات من بدیده استکراه و استخفاف و بی پروائی ملاحظه فرموده اند تا امروز

همیشه مرادشمن دین و ملک خود و بی غیرت و بی حیثیت و بیدین خوانده اند و دشنامها گفته اند و
 اراده زدن و کشتن نموده اند و بواقع مرا کشتنی و سوزنی و سزاوار من و طعن دانسته اند + اگر چه
 بحقیقت چنین و بیش ازینم و بی نیو بوجب خیال و پندار آنها + ابتدا یکی از آنها قلم برگرفته در اخباری
 چیزهای بسیاری که در وجود خودش بود و تهمت های سخت ناسزاواری در حق من نوشت + بار دیگر
 بنده در اخباری که اسم بانستهای آن آزاد بود مضمونی نوشته بودم در آزادی جمعی از هموطنان من نزد
 بزرگوار می رفتند و از او خواهش نمودند که جواب آنرا بنویسد + آن بزرگوار قلم برگرفته ابتدا شرح طولی
 در مذمت آزادی و از آن پس هزار دشنام و مد تهمت نسبت بشخص آزادی موهمم که سر پا
 بشل و شمایل فقیر بود بزرگداشت + اینهمه برای چه بود محض برای این بود که از روی حیثیت و همدردی
 و اخوت و غیر خواهی صادق و واقعی من همیشه میگویم که اهل ملک من متصف اند بعضی از صفات
 نامحمود که باید از خود دور سازند و در حکومت و سلطنت آنها اصول و قانون نیست و باید جاری
 اینها بجا من میگفتند و مروی هستی که لایق نوشتن این چیزها نیستی و خود سراپا عیبی چرا معایب
 اهل ملک خود را ظاهر میسازی که دیگران آگاه شوند + و دیگر آنکه میگفتند همین گونه اصول و همین
 قوانین و همین بی انتظامی و ظلم و جور و عدم آزادی برای ملک اهل ملک بهتر است از اصول و قوانین
 گفتار و مردمان فرنگ و تو کافری که نام اصول و قانون را بر زبان جاری میسازی + مگر در اینوقت
 فقیر هزارا شکر میگویم بزرگوار خدا که عاقبت الامر پس از نوشتن و محنت سالهای من و با وجود آنهمه
 دشنامها که من شنیدم بیکبار اهل ملک من از خواب غفلت بهوش آمدند و دانستند که ملک را
 اصول و قانون و آزادی در کار است و بدون این چیزها ملک اتی محال است + مگر هنوز هم اهل ملک من
 از من راضی نیستند و هنوز هم دشنام میگویند - ولیکن من در حق آنها دعا میکنم که خدا آنها را برادر است
 و مراط مستقیم هدایت کند زیرا چنین معلوم میشود که "ز عشق تا بصبوری هزار فرسنگ است" هنوز
 مجلس شورای ملی ما کماکان قوام نپذیرفته و کفانی که در آن مجلس یا خارج آن مجلس هستند اهل غرض
 و جاه طلب دنیا دارند و طالب زور و استیلا می خاسته خود میباشند + و بالجملة تا این نقصانیت را

انفود و در آن زمانه و بوجوب هر کسی خدا قدار و اختیار خود را نشناسد خدا دای و اتمی در
ملک جاری نشود. و عوالم خلق ملک علم نیا لوزند. ابد امید نیست که ملک با انتظام و قوم ما
انسان و مذهب شوند +

پنجم - نتائج این همه سخن چه بود؟ - اهل ملک خود را در اینجا برکنار میگذارم که گاهی این
همه سخن قدرند است و یکس هم شکر گزارین نبود و نیست + اما اهل این ملک - ابتدا چندی را
مختلف طورها گفتگو میکردند - بعضی میگفتند در وی صاحب تراز بس سخت میوایی و در شام
میگوئی خلق همه از تو نوشجات تو بیزارند و بهین سبب است که تو نتوانستی در این شهر نانی بفزانی
چنگ آری و مانند دیگران صاحب دم و دستگاه شوی و همیشه گرسنه + بعضی دیگر میگفتند که جا
و دیگران رای میدور شک میر و از اینجا است که سخت و سخت و ترش میوایی و در شام
میگوید + بعضی دیگر میگفتند (و در روی خود هم) که در این لباس و عطر و نصیحت و نوشتن این کتب
و رسالجات اغراض خود را پوشیده دارد + بعضی دیگر میگفتند که عصمت بی بی از بی چادری است
یعنی که چون اسباب و لوازم اعمال دیگران او را میسر نیست لهذا بر اعمال دیگران نکته چینی میکند و
افعال دیگران را مذموم و مقبوح میشمارد و امثال ذلک + از اینگونه سخنان و کلمات در حق انبیاء
و اویار و بزرگان هر دین بسیار گفتند حتی در حق قائم الانبیا و ائمه هدی "کافر همه را بکش خود
پندار" + مگر البته این گفتگوها را کسی نمیکند که باطل محض و لایعلم بحت و از جهان غیراند - یا خود اهل
غرض و دنیا دارند و دیگران را هم چون خودی بینند و چون خود میدانند + یا آنکه چندان عقل و
مدد که ندارند که هر کاری را بمصل رسانی خود بسجند + مثلاً شخصی شراب خور است و میخواهد فعل خود را
از خلق پوشیده دارد - مگر تا چند میتواند آن فعل را پوشیده دارد و از امکان خارج است که همیشه
فعل او پوشیده بماند + یا آنکه گروهی در حق آن شخص بدگمان یا در شک استند که آیا واقعاً شراب
نمیخورد یا نمیخورد + یا آنکه یقین دارند که نمیخورد و بی چشم ندیده اند + یا آنکه تمبی از روی خصومت و
حسب طینت آن کس را متهم میبازند بخوردن شراب و با ملکه آنرا که حقیقت آن امر در اندک زمانی

برعالیان ظاهر خواهد شد و چنین خواهد بود که مدام مخفی ماند پس صاحب دانش مدّکر آن کس است
که تا بطور حقیقت امری بر او منکشف نشود یقین در واقعیت آن نگذرد.

پس از آن حالت و طرز کلمات و بیانات مردم تغییر یافته بطور دیگر سخن گفتن آغاز کردند که
بنور هم چنین سخن میگویند و در حضور خودم که بحقیقت میدانم که اینها در قول خود صادق استند یا کاذب
ولی بیشک بعضی هم صادق اند مگر بعضی از بیانات خود مثلاً بعضی که بحقیقت دروغگو هستند
بموجب عادت خود زیاده از حد در لیاقت من تعریف و توصیف مینمایند از علم و دانش و هنر و کمال من
و حضور دیگران و اظهار افسوس و همدردی هم میکنند بایمنان "دردی صاحب هم کی از مردمان عالی
و باطن روزگار است - و علم و دانش از اطفال و ارسطو در گذشته - اشعار او هیچ کم از اشعار فردوسی
و افریسی و سعدی نیست و از اشعار آنها تمیز داده نمی شود - بچاره چه گفتی میکنند و چه گفتا بها می نویسند -
تمام روز و شب باین کار اشتغال دارد - شاید تا بحال بچند کتاب نوشته است - در زبان انگریزی
هم بی نهایت کمال دارد - حقیقت وجودش مخفیست - و محبت بتمتی دارد که همیشه کتابی یا رساله
نوشته برز خود طبع میکند و در زیر پل گرفته مفت برمردم میدهد - معلوم نیست که بچاره از کجای آرد
که خرج این کتاب میکنند - هیچکس از حال این بچاره پُرسان نیست - هیچ ما می نیکند و که کتابی
یا رساله طبع نمی کند و برمردم مفت نمیدهد - مگر در این ریاست کسی از او قدر نکرد - یک ساله آن صاحب
نزد من هست که یکی از اشعار آن این است "همه غارتگران ملک خوش اند کس نرسد ز شکوه و کن"
حقیقه راست میگوید - آن البته بزرگان و دانشمندان و بیکان جهان همیشه چنین در سختی و در برد
اند - ولیکن در وی صاحب خیال ممکن که این بچ و محن تو را یگان شود - اگر در حیات تو بکار نیاید
در حیات تو بکار خواهد آمد - مسلمانان مُرده پرست استند و این کتابهای ترا پس از تو بسیار قدر خواهند
کرد و همیشه از تو یاد خواهند نمود - تمام کلمات این بزرگواران را نمی توانم در اینجا بکار و بلاغت
و طبعی که بعضی از اهل این ملک بیان میکنند بیان و درج کنم - ولی باید دانست که من آنم که خود آنم
"طاووس این نقش و نگاری که هست خلق تحسین کنند و او خصل از پای زشت خویش" - مرا هیچ

دانش و پیشش محال و بهتری بیش از آن نیست که درین کتب درج اند و ظاهر نموده ام و ابداً
 ازین تعریفهای پنج بعینی هم خوش نمی شوم بدان البته این بزرگواران بعوض این همه تعریف و تجویفی
 که میفرمایند اگر دست مبارک را در جیب نموده یک رویه سکه عالی برآورده بطور سحر و جادوی برای
 طبع کتابی بر فقیر بدهند صد هزار بار زیاده مرا خوش و ممنون و مهربون خواهند فرمود. مگر چنین است
 "قرآن بر سر زبان است و زرد میان جان" آن رویه برای کارهای بسیار مفیده دیگر است نه
 برای این کار پنج که نه حفظ نفس در آن است و نه خطر رفع + بخوبی باید یاد داشت که همین تعریف
 کنندگان اند که گاهی یک پول یعنی یک پیسه برای هیچ امر خیری نمیدهند و اگر صد هزار تعریف
 بنواهی میکنند که "تعریف بر سر زبان و پیسه در سویی قلب نهان است" + احتمال میدهند که در تمام
 عمر خود یک سخن راست بپذیرند و هم نگفته و یک وعده با وفا با ما در خود هم نموده اند. از این
 گروه است یک وکیل صاحب که اگر کلمه شهادتین بر زبان راند بطریقین دروغ میگوید +
 ششم - در این مدت دراز که فقیر درین شهر بوده ام بجات چندی و خصوصاً بجهت آنکه چسبیده
 رسالها و کتابها نوشته در کوچه و بازار و مساجد و مجالس و محافل غزاف و عروسی و ایام محرم
 و غیره بهر کسی محضاً داده ام با هزار مأموم آشنا شده ام - بختی که خانه باشد در شهر حیدرآباد
 و اضلاع حیدرآباد که اقلایک رساله یا یک کتاب من در آن خانه نباشد در بعضی دیگر پیچ و ده باشد
 در میان این آشنایان امرای عالیشان هستند - جاگیردار و زمیندار - منصبدار - عماید و عمده داران
 ریاست شیعه و سنی - عرب عجم و ترک - دکنی و هندوستانی و مدراسی (و هندو و فارسی) و عربی که
 هر صنفی از اصناف خلق میباشد از اهل اسلام + امراد زمینداران و جاگیر و منصبداران غالباً بلکه
 تماماً باشندگان ملک استندونی بسیاری از عمده داران عالی شان و دولتهای صاحب دولت
 و ثروت و کسانی که در پیش چشم بنده صوبه دار و تعلقدار و نواب و جنگ و بهادر شده اند و غلبت ملکی
 و بگانه بوده و هستند + اگر نخواهم بطور تخمین بگویم تخمین که این آشنایان پنجاه بار بیشتر شده اند که
 بعضی از این ملک رفته اند و بعضی فوت شده اند و بسیاری زنده و موجود هستند که خدا بر عمر و عزت

و دولت آنها بیفزاید و توفیق خیر و نیا د آخرت بآنها عنایت فرماید از این عدت مردم بطور حقین بخت
 کس بخوبی مرا شناخته و می شناسد و مکر در مجالس و محافل صحبت و گفتگویم در میان فقیر
 آنها دست داده و غالباً هم مراد کوچک و بازار و مجالس و محافل دیده اند که بسته رسالت نجات یا که
 زیر بغل داشته ام تقسیم میکرده ام و از میان همین اشخاص بوده اند آن گروه تعریف و توصیف
 کننده دروغ و وعده خلاف سابق الذکر +

حالا باید تا مل نمود که نه لحاظ آنکه مرابرا آنها حق بوده یا احسانی بر آنها داشته ام یا نه
 بآنها کرده ام که مردمن بر ذمه آنها باشد و مراد خود را طلب کنم بلکه بمقتضای عالم بشیت
 بهیچ - هم مذهبی - همدردی - اخوت - فطرت - مروت - و اخلاق و ترقی قومی براتوقع بوده
 است که هر فردی از افراد این پنجهزار یا پنجهصد کس از امیر بسیار عالی شان گرفته تا کسانی که
 اقلابیت یاسی روپیه در ماه آمدنی دارند بحسب قدرت و طاقت و استطاعت خود کار بکارهای
 برای مد و مخارج این کتب و رسالت اندکی از من دستگیری کند + مگر باید دانست که باز بمقتضای
 عالم جنیت و قرابت دینی مرا از انگریزان و هندوان و فارسیان ابد اتوقع نبوده است بلکه این
 مسلمان همدین خود توقع بوده + باز پیشتر آمده میگویم مرا از سنی توقع نبوده بلکه از هم فخریه
 خود شیعیان حضرت علی مرتضی توقع نبوده + باز میگویم مرا از هندوستانی توقع نبوده بلکه از
 حیدرآبادی و از درویشان توقع نبوده بلکه از صاحبان دولت و ثروت توقع نبوده + ولیکن از
 ابرو صاحبان دولت اهل شهن هم توقع نبوده بلکه از ابرو صاحبان دولت اهل تشیع توقع
 بوده است زیرا که گفته اند الاقرب بملیح الاصل + اکنون می آیم بر تفصیل این اجمال حرر
 (۱) امرای حیدرآباد و عوام سنی و شیعه و خصوصاً گروه ثانی + از قدیم الایام رسم همه حکام
 اسلام بوده است و این رسم این زنان و مختصر به حیدرآباد و نیست چنانچه سعدی در گلستان خط
 کیفیت ملاقات خود را با یکی از بزرگان بیان میکند و در آنجا دیگران را آگاه میاندازد که بدین
 پاوشا بان و وزیر او امر میزد زیرا هر که بدون وسیلت یا بدون کاری و اسباب ظاهری

بدروازه این کسان برو و هر چه و مرتبه که باشد اگر تا بشام برپا بایستد کسی از نو نمی پرسد که تو کیستی یا آنکه چند سخن نا بهنجار هم می شنود " این گریبان میگیرد و آن دامن " + باین سبب من گاهی بدروازه این بزرگان عالی شان رفته و میروم + (۲) مگر بخواهید هب گاهی استقانا بعضی ملازمین این امرایشه که باینده آشنائی دارند گفتگو کرده ام که آیا ممکن است که نواب شما در طبع این کتاب یا این ساله مراد می فرماید این اشخاص که غالباً خود نیز نیک نفس و با مروت نیستند زبان افشوس و اسف گشوده میگویند " آقا چه گویم که این نواب صاحب چگونه است و چه مزاجی دارد - گاهی در این عوالم نیست و باین امور اتفاقی ندارد - گاهی باین کتابها نگاه نمی کند - تمام کارخانه او در قبضه اختیار و اقتدار فلان منشی یا فلان هندوستانی است - بدون اجازت و مشاورت فلان منشی یا فلان هندوستانی آب نمی خورد و یک پیه بکسی نمیدهد - این اشخاص و کسان این اشخاص مثل فلان منشی و چهارپا او را تنگ گرفته و خود میخیزند و میزدند و ابدانی گذارند که یک پیه بکسی بدهد علاوه بر این بیچاره بسیار مقروض است و امثال ذلک " + مگر بنده در اینجا تمام کیفیات و واقعات را نمی نویسم زیرا که دیگران همه از حالات خود و یکدیگر بخوبی آگاه اند - صرف برای نمونه منشی از خوار یکی دو حکایت را بیان میکنم در ذیل -

دو سه سال پیشتر چندین عریضه رحمت کرده بخدمت یکی از امار بسیار عالی شان فرقه شیعه این شهر عرض نمودم شعر بر اینکه چندین کتاب نزد فقیر موجود است که برای طبع آنها محتاج بمدد و یاری صاحبان همت قدر شناس استم اگر ارشاد و اجازت باشد اینهارا آورده از ملاحظه سرکار عالی بگذرانم پس از مدت درازی جوابی آمد (که رسم جواب عریض هم در اینجا مرسوم است) + مضمون آن جواب این است

" مکرری تسلیم - بجواب معروضه شما موسوم عالیجناب وزیر
سرکار عالی مورخه ۲۳ ذی حجه ۱۳۲۲ محکم جناب محترم الیه نوشته می شود که شما ضرورتاً باینچنین کنند که بصیغه تعلیمات کار آمد خواهد بود و چونکه

لماذا جناب ممدوح به انوس ارشاد میفرمایند که در این باره کاره کردن نمیتواند فقط
نورخه خرد و ادب اف

سخط محفل

چونکه نمیخواهم در این کتاب که موسوم است به "همدروی" نام هیچ بزرگواری را از این قبیل ذکر کنم
بلکه نام این بزرگواران را نامبارک میدانم که در کتاب بنویسم لهذا بعضی از کلمات این جواب را
از قلم فرو گذاشته جای آنها را خالی نهادم + مگر این حکایت پری شباهت دارد بان حکایت که
در حکایات لطیف درج است "فقیری بدروازه تو انگری شد و فقره نانی طلب کرد و از اندرون خانه
جواب آمد که بگیم در خانه نیست - فقیر گفت فقره نانی طلب کردم بگیم را خواستم که چنین جواب میدی"
بنده صرف چند روپیه از جناب محترم الیه توقع داشتم و گرنه خود صیغه تعلیمات و دفتر تعلیمات و ناظم
تعلیمات را بخوبی میدانستم و می شناختم + شاید که چون عریضه فقیر در زبان فارسی ایرانی بود این
محترم الیه مطلب آنرا نفهمیده بود +

چندی پیش بطور اتفاق بکان حکیم صاحبی رفتم - در ضمن گفتگو او خود فرموده فلانی من
در نزد فلان امیر عالی شان نوکر استم اگر شما خدمتی داشته باشید بفرمایید تا انجام دهم + گفتم
بیشک جناب فرشته که میخواستند کار خیری برای برادر موسی بکنی + کتابی با و داده گفتم در کتاب
نواب صاحب پیش ما شاید بچاه جلد از این کتاب را بی جلد هم خریده در میان چاکران خود تقسیم فرمایند
یکماه دیگر باز حکیم صاحب را ملاقات کرده گفتم نتیجه عنایت جناب چه شد - گفت هنوز نواب صاحب
آن کتاب را ملاحظه نفرموده + در ماه شوال گذشته که حصه اول این کتاب ختم شد روزی علی الصبح
نزد حکیم صاحب رفته گفتم این کتاب را ملاحظه فرمایید که چه نام نیکی دارد یعنی "همدروی" غالب
این است که اگر نواب صاحب ملاحظه فرمایند عرق همدروی او بخرکت در آید برای طبع آن فقیر
مدوی فرماید + حکیم صاحب زبان بجا پذیرگشود و در حضور چند کس که نشسته بودند فرمود دندی صاحب
اگر من این کتاب را بخدمت نواب صاحب ببرم یقین است که ملازمی را خواهد گفت که کتاب را

برینز نگذاست تا بعد ملاحظه کنم و آنگاه نه گاهی او فرصت ملاحظه ایگونه پیرما دست میدهد نه یک پیسه
 میدهد و کتاب هم از دست تو میرود + بنده با خود اندیشیدم که حکیم صاحب این معاذیر را پیش میکنند
 که توقع مراد عمل نیارد گفت بسیار خوب من کتاب را میبرم مگر زبان جناب که در دست خود آید و تکلیفی
 در دست مبارک نخواهد رسید پس جناب زبان خیری بخرکت در آید و باقی را به نصیب بنده واگذارید
 من نیز این یا بخت صد روپیه از نواب صاحب می خواهم اگر ده روپیه هم عنایت فرماید کافی است +
 بنده دیگر خدمت حکیم صاحب رفته گفتم بفرمایید که خبر امید دارید یا خبر یاس - جناب حکیم صاحب
 در حضور بنده پس فرمود "والله همان روز عرض کردم و ابراجوانی نشنیدم" با خود اندیشیدم که
 حکیم صاحب مؤمن است بیشک چنین سوگند میخورد در قول خود صادق است بر خاسته از بی کار خود
 روان شدم + پیر مردی در آنجا نشسته بود گفت "ترافران داده بودند که کتاب بنویسی؟" گفتم آری
 آسمان منی پرور فرمان داده است مرا که کتاب بنویسم و از وی طبعان برای طبع آن مدد خواهم +
 سال قبل ازین کتابی نوشته بودم که خصوصیت داشت بحضرات شیعیان خالص مخلص
 دینی زبانی حضرت علی مرتضی ۴ و بخدمت بعضی از این بزرگواران بر دم برای مدو طبع آن + اگر چه ابتدا
 عزم خود را جزم کردم که در این کتاب ابدان نام کسی را بر قلم جاری سازم خواه کسانی باشند که
 از آنها بشاکیم و خواه کسانی باشند که از آنها شاکر و احسانمدم مگر ابدان با حتی نمی بینم در ذکر نام
 کسانی که از آنها شاکر و ممنون استم و آن هم خالی از فائده نیست + لهذا بخدمت خوانندگان
 عرض میشود که منسوب باین کتاب مذکور الصدرا ابتدا در خدمت دو جوان رفتم یکی نواب وزیر جنگ
 و دیگری دکتر میرزا کریم خان دهریک پانزده روپیه نقد داد + پس از آن چندکیل هندستانی
 یکی از اشخاص دیگر حیدرآبادی بعضی خجروپیه و بعضی دوروپیه نوشته دستخط فرمودند + از این
 بزرگواران بعضی مبلغ عنایتی خود را تمام و کمال هم ندادند + یک سید بزرگوار در آسای که مکان او
 نصف دارالشفا را فرا گرفته خجروپیه نوشته بود مگر بعد از مدت دراز آمد و شد بسبب فقر و عدم استطاعت
 معاف خواست و بنده بهمت والای خود او را معاف نمودم زیرا که بیچاره قابل نریم است بموجب

ع "آنانکه غنی تراند محتاج تراند" + یک نواب عالی شان والا جاهی که اگر چه توانای از درفشه درلی امارت
براد باقی است و عده فرمود که بوکیل صاحبی که معتقد اوست فرمان دهد برای عنایت چند روپیه بگر
از چهار ماه قبل از طبع کتاب تا چهار ماه بعد از طبع کتاب و چهار ماه بعد از تقسیم آن کتابها در
مجلس مرثیه خوانی خودش و پس از پنجاه بار تحقیق از آن وکیل صاحب و سه خطار حبسری قلم برگرد
نامش در کشیدیم و گفتیم "امیر ابن امیر از خلاف وعده کند" توقی چه بود از کدیر بازار +
یک سید جلیل القدر بنبره شخصی عالی شان پس از مدد وعده خلاف از زمانهای ماضیه برای
آنکه در خصوص مدو طبع این کتاب و عده او و اثنی و بر آن اعتماد کنم شوهر بشیر و خود را هم گواه ساخت
و هم ضمنی مگر آخر الامر وعده خلافی نمود + لیکن تا کنون هر زمان که در ایام محرم مرا می بیند باز سلام علیک
میکند و مرا بمجلس عزاداری در خانه خودش دعوت میفرماید مگر من خلاف میدادم که بجای چنین شخص
کاذب وعده خلافی قدم گذارم اگر چه برای خاطر امام حسین عهده باشد +

کتاب مذکور را چهار آنه قیمت نهادم چرا که مبلغ گرانی در طبع آن خرج شده بود و در خانه
آن امیر متوسط همین سید بزرگوار در میان صد نواب و جنگ و بهادر بقدر دود و صد جلد تقسیم نمودم
در خدمت چند کس از مولویان ۱۰ و ۱۵ جلد گذاشتم که بارادت کیشان خود بدهند + در کوچه و
بازار هم بقدر ۵۰ جلد را بمرودم دادم - مگر از اینها یکی هم یک پول یعنی یک پیه عنایت نفرمود -
و غالباً مردم میگویند "آغا صاحب تو همیشه کتابها را مفت بمرودم میدهی حالا چرا قیمت طلب میکنی؟"
در اینجنگ رسم نیست بلکه عیب است که کسی روپیه یا پیه در صیب یا کیسه خود بگذارد و جز در ایام
عرس های کوه شریف و کوه بابا شرف الدین و اشمال این ایام و اگر بد فغانهای اینها کسی برود
یا شب در نالنگ بوده خفته اند یا جلاب گرفته اند + بالجملة این است عموماً حالت گروه شیعه و حیدرآباد
از امیر عالیشان گرفته تا برود و دیگران که بنام حضرت علی جان میدهند و اکثری هر روزه زیاده
عاشورا میخوانند و بر سر زبان دارند بابی انت و امی + مان البته در میان امرای شیعه حیدرآباد
یک فیاض علیخان است که اگر چه او هم گاهی چیزی بمن نداده مگر باید بگویم "اگر حمایتی پیش کسی

در این کتاب
چندین بار
تصحیح شده

که از خویش بقدر آسوده گردی - من مکرر با او نشسته ام و صحبت داشته ام و در هر مجلس
مرثیه خوانی او هر ساله دوسه بار بر خوان او نشسته ام و نوکران و چاکران او نیز چون نوکران دیگر
آمرار در شتخو بی ادب نیستند - همین دلیل است بر سلامتی مزاج و نیکی سیرت و اخلاق و عالی
منشی او + همیشه در راه که مرا می بیند جو یای سلامتی من میشود اگر چه مردی هستم غریب و حقیر -
پس توانی و امارت و جنگی و بهادری تعریف کسی نیست بلکه اخلاق و تهذیب ترافع تعریف دارد +
ولیکن در این مقام بنده باید بگویم که یک طاعون عامی از عدم بهدردی و مروت و وفات و
وجود و رونق و دو عده خلائی تمام حیدر آباد را فرا گرفته و سنی و شیعه - ملکی و غیر ملکی - عرب و عجم -
و حتی تعلیم یافتگان کالجها و یونیوسیتی های انگریزی هم باین امراض خبیثه مبتلا میباشند + گاهی
منی توأم کا کان بیان کرد آنچه بر من گذشته است در حیدر آباد و بخصوصه از دروغگوئی و وعده خلائی
عموم اهل این سرزمین + خدا گواه است که بعضی اوقات چنان طبیعتم بخیذه شده که آب در چشم آمده
و گویا که کرم شکسته و فسیله خود را لعنت کرده و خود را سخت طامت نموده ام که این چه حماقتی
بود که من کردم که با عدم اسباب وزر و یار و مددگار و با وجود عدم شوق مبنی پروائی مسلمانان
چنین کار عظیمی را بر خود گرفتم که در آن خیر دنیا و آخرت نه برای خود من است و نه برای هیچکس از
همدینان من بجز آنکه اوقات عزیز و جان عزیز خود را بر باد دهم و بر در و در مان دوم + مگر بطور انصاف
و بدون سرموی خلاف میگویم که از میان آن معدودی که از ابتدای ایندم عنایتی با من داشته اند
همیشه سه ربع سنی بوده اند و یک ربع شیعه - و از آنها سه ربع هندوستانی بوده اند و یک ربع دکنی
پس بقول منطقیان از این همه قضا یا باید این نتیجه را بر آورده که غرض از دین و مذهب هیچ چیز دیگری
نیست جز انسانیت و بهدردی - حافظ میگوید " مرید پیر مخامم ز من مریخ ای شمشیر " چرا که عده
تو کردی و او بجا آورد - غرض از مذهب شیعه و سنی این نیست که اگر شیعه بمیرد شیعه او را کفن
و دفن کند و اگر سنی بمیرد سنی او را کفن و دفن کند چنانچه همیشه اهل ملک و هم زبان من گفته و
میگویند که اگر در سکندر آباد بمیری که ترا کفن و دفن میکنند + همدینی هم مذهب صرف برای این نیست -

که در حیات کسی را پنج رسانند و در سختی و مصیبت او را یاری نکنند و فی در مرگ او را کفن و دفن نکنند
چون مراحتی برستیان نیست مع ذلک زیاده بر من مهربان اند و در حیات من اگر در مات من
هم مرا بخاک سپارند من بی نهایت احسان مند آنها خواهم بود + بلکه از این هر دو فارسیان
بتراند که آنها بیگانه اند از دین و مذہب من و با وجود این بسیار عنایت و مهربانی دارند با من
پس اگر آنها مرا در دوزخه بگذارند من از آنها بیش از نسبی یا شایه احسان مند خواهم بود + "هنا
دوست که بیگانه از خدا باشد خدای یک تن بیگانه کاشنا باشد" + بالجمله دین و مذہب و طریق
و فلان و بمان صرف اسباب و ذرائع "ان انیت و ہمدوی اند" و گرنہ خود بحقیقت پنج نیستند
انک مسئل یوم القیمة ماذا اکسبت ولا یقال بمن انکسبت +

اگر چه در این وقت از ہر فرقہ معدودی نیک خصال و نیکو صفات در این شہر وجود دارند کہ
آنها را باندہ عنایت است مگر بیشک از میان سنی ہا سہ ربع اند و از میان شیعیان یک ربع + یک
نواب عالی شان میباشد کہ والدہ جنّت مکانش سی سال پیشتر باندہ عنایت میداشت و در زمان
حیاتش غالباً عنایتی در حق من میفرمود و در موسم انبہ چند بار انبہ برای من میفرستاد + این بزرگوار
نیز غالباً خوانی یا حصّہ یا انبہ برای بندہ میفرستد + یک بزرگوار خلد مکان در کندر آباد بود کہ
نیز از زمان اہل باندہ عنایت میداشت + اکنون دو فرزند خلف سعادتمند از ویجا مانده اند خدا
آنها را با عزّت و دولت عمر طولانی عنایت فرماید + کمال احترام را از بندہ میکنند و ہمیشہ اصرار و
ابرام دارند کہ من در مکانات آنها در ہر جا کہ باشند روز یا شب یا چند روز و ہفتہ بمانم (اگر چه مکان
اصلی آنها یک است و بی لحاظ عمدہ و قرب و جوار و فتر خدمت خود جدا جدا ہستند) خواہ در
مکانات خود باشند و خواہ نباشند ہر زمان کہ بندہ وارد مکانی شوم وقت چائی و چائی و وقت طعام
طعام میرسد و اگر شب بمانم جای خفتن نیز در کمال خوبی و راحت موجود است + یک بزرگوار دیگر است
کہ سالہای دراز است بندہ پس از بیت روزی یا یکماہ بمکان او میروم و تمام روز در خدمت او
بسر میبرم و ہمیشہ میگوید مدت درازی شد کہ نیامدہ ابن مدت دراز کجا بودی + اکثر اوقات اصرار میکنند کہ

شب هم در خدمت او بسر برم + و کان فلک بعضی از دیگران هم ازین قبیل فرشتگان میباشند - ولی چنانچه گفتیم این اشخاص بسیار معدود و غالباً در میان ذاتها و مذاهب دیگر + بیشک اگر شبی را در حید را باد اتفاق ماندن اقتدا از هم ندیدان خودم کسی نیست که بحال خاطر جمعی در مکان او بروم و شب را بر روز آرم بلکه باید کفشتهای خود را زیر سر نهاده بخوابم + البته یک بزرگوار بود که محرم شد + هر ساله در ایام محرم دوازده روز در حید را باد بعنایت دوست عزیزی شب را بسر بروم + این دوست خود در سکندر آباد مکان دارد و در ایام محرم بحید را باد رفته در مکان دیگران بیشتر بود و اسال بیمار بود لهذا درین سال بشهر هم رفتم +

در این مدت دراز و آرزو در دلم بماند - اول آنکه ازین هزاران کس که مرا می شناسند گاهی یکی بمکان بنده تشریف آرد و حال مرا به بیند و احوال مرا بپرسد و از محنت من آگاهی بهم رساند + وقتی بزرگوار می و عده فرمود که باری قدم سجده داشته کلبه اخزان مرا بقدم محبت لزوم خود مشرف سازد - مگر نصیب ناسازگار نا بهنجار من آرد و راه گشت و از آمدن باز داشت و تا کنون منتظر مقدم او هستم + البته اگر صاحب عهده و مالک زبسیاری بودم از محامات بسیار دور بیدارم می آمدند + ثانی ازین هزاران کس هر یک هزار بار مرا پیاده در ذناب و ایاب بر روی را بگذار یعنی صد تالابین ساگر دیده است و گاهی یکی نگفته است آغا بیاد و رگاری من بنشین + شاید یکی یادم کس از مسلمانان چنین عنایتی را در حق بنده فرموده باشند - مگر بیشک از فارسیان مگر چنین عنایتی بظهور رسیده است و سبب آن این است که دوسه کس از آنها چندی نزد من فارسی خوانده اند و گویند که احترام استاد یک کس بر سایرین هم لازم است + بالجمعه این شرح حال سی و هفت سال است و باین مختصر تمام نمی شود " و فقر تمام گشت + با آخر رسید عمر ما بچنان در اول وصف تو مانده ایم " + اکنون باید برویم بر سر مطلب اصلی +

اما مطلب اصلی

بمراحت نگفتم این گفتار
هزل بگذارد و حبه از آن بر دار

آنچه را که بظاهر من شرح حال خود گفتم ابد آنستی بمن نداشت که یک شخص حدیثم
بلکه یک شخص استم از کرد و نمود یک قطره ام از یک محیط بمن نه امید از شاهی دارم و نه بیم
از وزیر می نه از زید شاگردم و نه از عمر و شاکی و بر این کلام یقین و اعتماد دارم
از خدا و ان خلاف دشمن و دوست که دل هر دو در تصرف اوست

و خود گفتم ام

رباعی

ای بار خدا تو صاحب نعمدانی تو مالک جان و درد و هم درمانی
راضی برضای تو ام از نیک اربد تو خاتمه کار به از من دانی

رباعی

عزت ز تو می باشد و دولت از تو نعمت ز تو می باشد و نکت از تو
کس را ز بند چون و چو ادر کات دولت ز تو می باشد و نکبت از تو

رباعی

بعد از تو بچسارده تنم ایمان است در راه تو ام راهنما قرآن است
گر جان رود از تنم بر این مهر و نشان شک نیست که این بهشت جاویدان است

رباعی

رزاق تویی واسطه اش هست نظام جاوید ز محبوب علی ماند نام
محبوب بود در دل عالم محبوب این است دعای بنده چه صبح و چه شام

رباعی

بچون اهل من بودش عمر و راز همواره در لطف تو اش باد فراز
اقبال هماره باشدش روز افزون با عیش و طرب هماره باشد و میا

رباعی

فاطر نبود مولش از دور سپهر همواره بود بکام او گردش مهر

اقتبانی نماید بر خشن مردم پیر بسته بود ز حق و را دیده مهر

رباعی

یار سب بدر کین مننه کار مرا در خدمت دوزخ بد نگهی بار مرا
از دست چنین گسان اگر گل باشد وانی تو که در دیده بود خار مرا

رباعی

در قبضه تو بود همه کار جهان باشد بر آشکار هر راز نهان
از بنده شکایت از کند کس بجاست نعمت ز تو باشد از تو باشد احسان

آنچه نوشتم شرح حال هزاران کرد و مخلوق خدا بود از زمان حضرت آدم تا ایندم و شرح حال
هزاران هزار کرد و خلق است از ایندم تا قیامت و شرح حال ضحاک و فریدون و سلم و تور و ایرج و
شرح حال ممالک قدیمه و عظیمه جهان بود و شرح حال ناهون ارشید و مأمون و امین و قاجار بود
شرح حال نیر و امام حسین علیه السلام و اسیری و خنجر اسلام بود و شرح حال کرور با
اهل اسلام بود از ابتدای اسلام تا با امروز و بیان آن بود و بیان آن است که چرا همیشه حالت
مسلمانان بر خلاف وضع واقعی جهان و تمدن و متمدن و متمدن و متمدن بود و امروز هم در سر اسیر جهان
چنین است و این بیان آن است که چگونه مسلمانان اینسان ذلیل شدند و عیسویان اینسان قوی
کردند و این بیان آن است که چگونه پرست پریشان بهیمه آسای عرب بر رویان و ایرانیان غالب
آمدند و نیز پرست پریشان بهیمه آسای یورپ در علم و دولت و دانش و سائنس باین درجه کمال
رسیدند و این بیان آن است که چگونه چند کس سوداگر از انگلستان برخاسته بلکه هند آمدند
و چنین مملکت عظیم ایشان را با کرور باها و رقابض شدند و امروز سی کرد و خلق را کام بسر افکنده
بلکه مهار در مینی در انداخته اند و چگونه شست قلیلی مملکت وسیع امریکا را چنین مملکت قوی ساختند
چگونه جاپان بخودی پشته روس را به عظمت پیل و مانی در هم شکست و کان ذلک بر تو با هر کجا
که نخواهی جستجو و غور نما کسی گمان نکند که این شکایاتی که من کردم حاصل منسوب بخود کردم

نه - اینها نسبت داشتند برسی که در مسلمان موجوده جهان و هزاران که در مسلمان آینده جهان + آنها
که مَرده و رفتند جای گریستن بر احوال آنها نیست بلکه جای گریستن است بر احوال زندگان
حال و آیندگان مستقبل +

و لیکن اگر ما در میان یک گروه مسلمان بلکه در میان مسلمان سراسر جهان نشسته سؤال
کنیم که سبب این حالات در میان مختلف اُمم سابقه و موجوده چه بود و چیست و چرا باید امروز
سیصد میلیون مسلمان در روی زمین کالعدم و اجسام بی روح باشند و یک ریاست در میان
اینها قوی و یک قوم در میان اینها انسان و باروح نباشد و تحمل که باستانی ده کس تا ما خواهند گفت
”نصیب قمت اقبال“ + خدا رحمت کند حضرت شیخ سعدی علیه الرحمه را که گلستان خود را نوشت
و اکثری از مسلمانان نادان را از هر صفت نیکی بازداشت - از بهر روی - فتوت - مروت - بهر مندی
و انش - محنت - سعی - جهد - انصاف - معدت - اتفاق - اتحاد - یگانگی - مردانگی و دیگر صفات
و خصال حمیده همه را بازداشت و همه را تن پرور و سست طبیعت نمود که همه بر زبان دارند + اگر
بهر سر مروت - بند و صد باشد - بهتر بکار نیاید چو بخت بد باشد + ”و کیما اگر بعضه مَرده و سرخ
ابله اندر خرابه یافته گنج او فاده است در همان بسیار بی تمیز از جند و عاقل خوار“ + و لیکن
نه چنین است - سعدی مردی بود جهان دیده و تجربه آزموده و بسیار کامل و عالیشان و بهمان
سان مجبور بود که بزرگان دین و خود خاتم النبیین ص مجبور بودند زیرا که مسلمانان بروقی قول خدا
هم عمل نکردند و نمی کردند + هر زمان که رسول الله فرمود قرآن بخوانید در هر مقام و هر مسجد
هر اهلدار نشسته قرآن میخوانند اگر چه ابد اخواهی واقعی آیات قرآن را نمیفهمند - لیکن هر زمان
که رسول الله فرمود بها و کنید یک بهمانه و غدیری می آورند که شغلنا اموالنا و اهلینا
فاستغفر لنا + سعدی صاحب بخوبی میدانست که تمکّل تا زمان خودش هیچ ابلی در خرابه
گنج نیافته بود - و لیکن البته از قدیم دو قسم از اهل همان بوده اند که گنج می یافته اند - یکی شخصی
که بکسب و تجارت صاحب دولت گراف بود با وجود ابلی موی هنری + دیگر شخصی که بکسب و حلیه

و غریب و چالپوسی و شتیادی و قوادی و قوآنی و مطربی و سحرگی و هنرانی و شوتستانی و اینگونه اعمال صاحب دولت شده بود و با وجود ابلهی و بی هنری - این هر دو شخص در این زمان هم بشمارند + از آنطرف سعدی صاحب خوبی میدانست که قبل از او و در زمانه او هزارها کیمیاگر در جست و جوی حصول کیمیا مرده بودند چنانچه در زمانه و در پیش چشم ما هم هزارها ابله هستند که در خواب گنج یافته می یابند و لیکن از ابلهی همان گنج را در امید حصول کیمیا بر باد میکنند و حسرت وصل آن شاهد ناپدیدار را بگور میربند +

ولیکن اگر سعدی صاحب در این زمانه میبود و یک سفری در یورپ و امریکا می نمود و تحقیقت این امر بحال خوبی بر او معلوم می شد که در آنجا بایشک متعدد و اشخاص چه که ابله باشند و چه که با دانش هم بملف خدا و یاری بخت و هم بخت واقعی زمینی رامی کنند و کرد و در مادیات از آن حاصل می آرند - یا از آهن - یا از زغال - یا از لفظ - یا از مس - یا از قلع - یا از سیم و زر - یا از صد و اقسام فلزات و معدنیات دیگر + و از آنطرف بعضی از خردمندان هم هستند که بطور حقیقت کیمیا را حاصل میکنند - یک شخص گراموفون ساخته بملک هندی آرد و کورنار میبرد - دیگری موتور کار ساخته می آرد و کورنار میبرد + از این زغال معدنی چیزهایی که مردم یورپ حاصل کرده اند بیچ کم از اکسیریتند - در تعریف شیئی که "تارکول" میگویند یعنی تارگی که از زغال حاصل میشود در اخباری مضمون طویلی نوشته نوشته بودند بر فواید بسیاری که عقل حیران میشود و در خانه آن مضمون لب آن را چنین نوشته بود -

"It is a palette of gorgeous colours, a medicine chest of potent drugs, a whole arsenal of terrible explosives, a vial of delicious flavours and a garden of perfumes - the most protean variegated substance in the world."

این شیئی را در عربی قطران و در فارسی قیر و از آرد و هندی گویا و امر میگویند و بی تحقیقش معلوم نیست چنانچه باید

خلاصه این فقره این است که "هر زنگی از زنگها - هر قسم از دواها - هر قسم از اشیا را شکافند
محرّق و نمک مانند باروت - هر گونه عطریات و خوشبوئی ها - از آن حاصل میشود و بالجملة
مجموعی است مرکب از هر شئی در دنیا" - اگر این اکسیر نیت پس چیست ؟ +

پس بهر حال بموجب اقوال خدا و رسول و تمام انبیاء و اولیاء و بزرگان هر وقت و
هر ملت حتی اقوال خود سعدی و بموجب عقل سلیم چنانچه تمام خردمندان ما در این روز بچشم
می بینند و اغلب هم پسند میکنند (اگر بطور حقیقت اغراض نفسانی خود را برکنار گذارند) در ممالک
متدنه با اصول و با قوانین نیک کمیاء گریه واقع کمیاء را حاصل کرده و میکنند باینسان و ابله هم گنج
رامی یابد آن سان - نه هیچ کمیاء گری بفضله میبرد و نه هیچ ابله بچقیقت در خوابه گنج می یابد +
ولی این حال بکلی در ممالک ایشیا و خصوصاً در تمام ممالک اسلام برخلاف این بوده و هست
هر ابله همیشه در خوابه گنج یافته و هر کمیاء گری (یعنی هنرمند) از حسرت نان سیرموده است +
در هر صنفی از اصناف خلق علماء - فقهاء - دانشمندان - مولویان - قاضیان قضا - سید -
شیخ - پنهان - حاجی - کر بلائی - پیر و مرشد - چاکران حکومتی - صاحبان عهده و منصب -
و کان ذلک هر کدام ملاحظه کنیم به علم و هنر و دانش و کمال و راستی و صداقت و نمک علانی
و معقولیت و بدون رشید و دروغ و شعبده بازی و مکر و فریب صاحب دولت و مکت و ثروت
و جاه و خطر نمی شود + و برخلاف آن کسانی که باین صفات حمیده متصف نیستند همه گرسنه
و بی برگ و نواذی قدر استند + و در میان هر هزار از مسلمان هر ملک ۹۹۹ از سلسله اول
استند و صرف اکس از سلسله ثانی + شرح حال یک هیجره یعنی نخت را بیان کردند که از
صد و هزار اها صاحبان دانش و هنر برات بهتر است + این مخلوق خوش قسمت هر روز چهار آینه
ترباک (افیون) میخورد و معانه گوارا گو - بر خوان او ملائی و اقسام علویات و میوه جات موجود است
و هر روز صبح از مکان خود بیرون رفته یک دو ساعت گردش کرده و در و پیه نقد و این اشیا
را با خود می آورد و کسی که در این ملک "خدا گئے لال" هستند اینسان او را و صد ها

انسانی جنس او را پرورش میکنند و این خود یک جان است و نباید که هفت هشت زن و بچه را پرورش
کند و اطفال خود را بمدرسه فرستد برای تربیت و تعلیم +

مگر نتایج این حال پرطال چیست؟ - همین است که آن اقوام در آن حالت ترقی اند
که ما بخوبی می بینیم. این اقوام درین حالت مذلت و تنزل اند که ما بخوبی میدانیم + در میان آن
اقوام آنهمه صاحبان علم و دانش و هنر هستند و در میان این اقوام اینهمه جاهل و نادان بی هنر +
صاحبان دانش آن اقوام همیشه در راحت اند و صاحبان دانش این اقوام همیشه در سختی
حالت و در تکلیف و مذلت اند + اگر من حالت خود را شرح دهم شاید کسی بگوید که این بیانات
را کرده است برای اظهار غرض خود - و لیکن این مثالی است برای حال کرور ما مخلوق دیگر -
و اگر برای اظهار غرض خود نیز باشد هیچ قباحتی ندارد + من میگویم اگر در این مذلت و دراز کسی
از حال من آگاهی حاصل کرده بود و چنانچه باید و شاید فراغ خاطر من دست داده بود تا این زمان
من چه شده بودم و چه کارهای مفید برای لکها مخلوق خدا کرده بودم و حال آنکه نه خود از جهان
بهره حاصل کردم و نه دیگران از من فائده برگرفتند و اینهمه نقصان خلق الله شد + همین است حال
هزارها و لکهای دیگر که نه خود ترقی میکنند و نه از وجود آنها کسی را فائده است و گویا وجود کالعدم
استند + حالا اگر کسی بگوید اینهمه از نخست بخت این اشخاص است من میگویم نه چنین است بلکه
این از نخست کوکب اسلام است که مسلمانان باید باین نکبت و مذلت در باشند + از آنطرف
هنگامیکه اقوام دیگر در تحت این شعور واقع هستند

گر اغریبی رود از شهر خویش ستمی و محنت نبرد پینه دوز
نضاری در تمام ممالک اسلامیان بکارهای خطر مشغول اند - برخلاف مسلمانان که در تحت این شعور
واقع اند

در بخرابی قد از ملک خویش گرسنه خفتد ملک نیمه سوز
یک مسلمان که کسی شنیده است که در ممالک نضاری بکارهای اشتغال داشت باشد و اگر باشد کار

پستی وعلی تحقیقی خواهد بود + برای مثال می نویسم که اکنون در این ریاست حیدرآباد سه چهارم رسته
 عظیم ریاست در قبضه یورپین است و همچنین در ایران و ترکی و مصر و افغانستان و بنگال و مراکش
 و جاهای دیگر هم (مثل چین و غیره) اگر چنین رشته های عظیم در قبضه آنها باشد بخوبی کافی است که
 زور و استیلا داشته باشد و هر چه خواهند بکنند و بحقیقت ما ستمنا مان بهر حال بیچاره و محتاج آنها
 می باشیم و مجبوریم و نیز به حاکم و بی لیاقتی و عدم آگاهی از مکرانی باید آنها را در کارهای خطرناک
 و آنها را از تمام حالات ممالک خود آگاه سازیم + مان البته جای شکر است که در این وقت یک
 مسلمان در کونسل وزیر بندگان نشسته است که باعث افتخار و مایه مباهات تمام مسلمان جهان است
 ولی او هم مانند تصویر بر دیوار است + ولیکن اگر زور و استیلاهای این بزرگوار را در کونسل وزیر
 در مقابل زور و استیلاهای یک انگریز - یک جرمن - یک روسی - یک امریکائی - یک هلندی
 یک فرنیسی گذاریم که در ترکی یا ایران یا مصر و جای دیگر است آن وقت معلوم خواهد شد که
 "میان ما و من تا ماه گردون تفاوت از زمین تا آسمان است" - علاوه بر این این شخص
 اول و بار اول و یک شخص واحد است و حال آنکه سالهای دراز است که در ممالک مسلمانان
 صد تا هزار تا بوده و امروز هم هستند + باری باز باید بگوئیم "اقبال نصیب قسمت - هیچ کاری
 بدست نده نیست - هر چه هست بدست قضا و قدر و نصیب است" +

خاتمه کلام و خاتمه کتاب

خودمندان و صاحبان دانش ما باید بر این خاتمه کلام بحال وقت ملا خط فرمایند زیرا که
 تا اینجا آنچه نوشته شد تا ما بمنزله تمهید بود و این خاتمه بحقیقت اصل مطلب و عرض واقعی این کتاب
 است + این کتاب صرف برای دو مطلب بسیار عظیم است اول **همدردی** و ثانی **ترقی**
 اهل اسلام + و از میان این دو یک نتیجه بی نهایت واجب و لازم و اتم در مد نظر است یعنی که مسلمانان
 جهان خود را از چنگ زور و استیلاهای نصاری رأی بخشند و بیش ازین مغلوب و منکوب و

محتاج بآنها نباشند +

مشهور است که ناپلئون اول گفته بوده است که لفظ "ناممکن" را باید از کتب لغت خارج یعنی از جهان معدوم ساخت - ولیکن ناپلئون در این رای برخلاف بود زیرا یقین است که گرفتاری خود را ناممکن نمیدانست و حال آنکه آخر گرفتار آمد + پس در دنیا بسیار امور ناممکن میباشند - از آنجمله بنزدی بنده ضعیف این هر دو امر "همدردی و ترقی" مسلمانان بجای ناممکن است و همیشه رای بنده همین بوده است +

اما همدردی یعنی اتفاق مسلمانان - از تجربه سالهای دراز - از تاریخ یک هزار و سیصد سال اسلام - از آنچه هر روز از نظر ما میگذرد و باستماع مادی آید - از کتب و رسالهجاتی که هر روز نوشته میشود - از اقوال و افعال هر دو عالم و جهال معلوم میشود که همدردی و بصارت آخری اتفاق مسلمانان ناممکن است + (چونکه اتفاق هم از همدردی میشود لهذا در اینجا بجای اتفاق همدردی نوشتم) + اگر چه مسلمانان دو شعبه عظیم استند و همیشه ذکر حالات این دو گروه در میان و بر سر زبان همه خلق بوده است تا با مروز - ولیکن از جهان اوایل نظام و دولت بوده اند و در وقت عدت گروه آنها بسیار پیش از پیش شده و تماماً با یکدیگر دشمن و خونخوارند + یک صاحب دم از و با بیان میکند و کتابی در رد آنها مینویسد - یک صاحب دم از قادیان میکند و کتابی در رد آن گروه مینویسد - یک صاحب دم از خجریان میکند و کتابی در رد آنها مینویسد - یک صاحب دم از ممدویان میکند و کتابی در رد آنها مینویسد - یک صاحب دم از بابیان میکند و کتابی در رد آنها مینویسد - و همه یکدیگر را کافر و ملحد و زندق و لاذهیب میدانند و سخنرانند و هزار طعنت یکدیگر می بندند + علاوه بر اینها یک ازین فرق مختلف هزاران امور جدید و بدعتیه را از خود تراشیده و در طریق و عقاید خود داخل نموده اند و جزر انور دینی و مذنبیه خود میدانند که بجای اصلاح آنها غیر ممکن است + باز علاوه بر این اختلافات مردم چین اگر چه چهل چپا که بر در اند و یک ملک و یک سرزمین اند و شاید که در عقاید دینی هم مختلف نباشند +

بر خلاف مسلمانان که مشتمل اند از عرب - عجم - ترک - مصری - رزن گباری - هندی - بورا باشند
 مراکش - افغان - چینی - ختائی - منول و غیره و غیره + پس اگر در یک ملک هندی یک ملک
 سوری و حکیم و عالم و فاضل و کامل و بی آس و آس جمع شوند و بخواهند که این امور یعنی پادشاهی
 و رسوم و عقاید بمعنی را اصلاح نمایند و پس از اصلاح مسلمانان را بایکدیگر بحد و یکدل و متحد
 و متفق سازند بیشک ممکن نخواهد بود + بلکه بنده بجز آن نموده میگویم خود خاتم المرسلین و خاتم النبیین ص
 هم اگر باز در میان این امت جاهل خود در آید از اصلاح حالات آنها عاجز خواهد بود و از عهد
 اتفاق و اخوت آنها برخیزد زیرا که بیشک جهال کمه و مدینه بحدت جهال کلکته و مدراس و بمبئی
 یا حیدرآباد نبودند + سبب آن است که اهل اسلام در هر ملک و سرزمین غالباً جاهل اند و معدود و کمی
 هم که عالم و راهنمای جهال اند و گرگرای خود اهل غرض و دنیا دار اند و دانه فائده نقد خود را ترجیح
 میدهند بر بخشی فائده و بهبودی کشور از هندیان خود +

اما ترقی مسلمانان - از ترقی مسلمانان هم ابداً امید نیست یعنی آن ترقی که واقعا ترقی
 باشد مانند ترقی جاپان + مثلاً در این وقت اهل ملک ما بزعم خود از خواب غفلت بیدار شده اند
 و میخواهند که ملک خود را ترقی دهند بآن سان که جاپان ترقی کرده است + بنده بطور اتفاق
 عکس مجلس شورای ملی ایران را دیدم که عکس تمام اجزای آن مجلس نبود مگر رئیس آن در وسط
 آن جماعت نشسته بود + اکثر آن اجزا ملا و سپید و تاجرو کسبه بودند + بزرگواری بعضی را نشان
 داد که بی نهایت کامل و از جهان و امور مملکت رانی با خبر و آگاه استند - از آنجمله رئیس مجلس را
 بیان فرمود که سالهای دراز در یورپ تحصیل علم نموده است و بر سیرات لاست + ما سوال میکنیم که
 آیا در این روز که در هر یک از ممالک یورپ و امریکاهدها هزار دبیر است لایا باشد سوای لکها دیگر
 اشخاصی که در مختلف رشتههای علوم متعلقه مکتبانی - دپلماتیک - دریانوردی - صحرانوردی - لشکری
 مهندسی - معدن - تجارت - فلاحیت - طبابت - خراجی - دستکاری - ساینس و غیره و غیره
 کافی است که در یکی یک شخص بر سیرات لا باشد + اما مردم ملاحظاتی دیگر را نمیکنند و نمیتوانند

که ترقی واقعی و اسباب آن چیست و چگونه می شود + اگر بخواهیم که ایران را با جاپان مقابل کنیم می بینیم که زمین و آسمان فرق دارد + (۱) این است که جاپان جزیره است که اطرافش راهمه دریا فرا گرفته است مانند انگلستان و بهارات بسیاری در آنجا جمع است و بدون مانع و مخالفت دیگری - بر خلاف ایران که چهار طرف آن از انصاری مانند نگیلن فرا گرفته اند و یک بهانه هم ندارد و معلوم هم نیست که در صورت دوام و بقای این شورای ملی و انتظام واقعی چند سال بعد اگر نخواهد جاز بگذارد و تجارت خود را ترقی دهد چه عوایدی پیش آید و انگیزه و روس چه گر بها خواهند تصانیف (۲) جاپان پنجاه یا شصت سال پیش شروع ترقی نمود که آن وقت اقوام یورپ و مخصوص روسیان و انگریزان نزد آن صفات این چنین زور و استیلا را داشتند که در ملک ایران وارد و دل یورپ دور افتاده بود و از آنچه میکرد در ترقی خود دیگران آگاه نبودند - بر خلاف ایران که امروزه می خواهد ترقی کند که دو طرف آن را دو ننگ شمر و در فرا گرفته اند و در میان خود آن بچاره را تقسیم کرده اند و در بین این نزع شاه و مجلس شورای او هنگامیکه اینها سرگرم کار خود اند آنها نیز سرگرم کار خود اند (۳) در جاپان آن موانع ترقی نبود از حیثیت دین و زور علمای که در ایران است - (۴) مردم جاپان پادشاه خود را بمنزله خدای خود میدانند مگر در ایران دین و قوت مردم اراده دارند پادشاه خود را بکشند - (۵) در جاپان ترقی ملک و دولت از پادشاه آغاز شد و در ایران پادشاه مخالف ترقی است - (۶) در جاپان خلق خود صاحبان علم شدند و تجارت هم از خود داشتند و معادن خود را خود بر آوردند و تلگراف و ریلوی خود را خود کشیدند و بهارات آتشی هم یا خریدند یا خود درست کردند - مگر در ایران در تمام این امور محتاج به دیگران اند و محتاج به دیگران خواهند بود سالهای پیشتر تمام کارهای خود را به دیگران وا گذاشتند و معاهدات بمعنی کردند که بعد ازین علاج آن غیر ممکن است + اگر از طرفی روسیان ریل بکشند در شمال ایران انگریزان خواهند گفت ما را نیز حق آنست که در جنوب ایران بکشیم + در این دو سه ماه بعضی کیفیات در اخبارهای انگریزی ظاهر شده اند که جای افسوس است + در یک اخبار هندی چند روز پیشتر نوشته بود

"ایران نے حکمہ مال کی دستی کیلئے فرانس سے ایک مالیہ افسر طلب کیا تھا جاسے
 ایک فرانسیسی ماہر حساب طهران کو بھیجا گیا ہے۔ یہ وہاں ششیر مال مقرر ہو گا۔" + این ابتداء
 کار است و آئندہ ہر روز ما خواہم شنید کہ شخصی را از یورپ طلب کرده اند برای کاری پنجگانه
 در حیدرآباد و ہمہ عہدہ های عالی شان در دست مردم یورپ است۔ و چنانکہ در تمام ممالک
 مسلمانان همین حال است + پس از یک شخص کہ چندی در یکی از ممالک یورپ بودہ و یا یک
 یا دو زبان را خوب میدانید بریسترات لاس و امثال فلک چہ میشود برای ترقی یک ملک
 عظیمی + درین وقت بایستی کہ اقل پنجہ از مردم کامل در ہر فنی از فنون متعلقہ مملکتی در ایران
 موجود باشند کہ ابد المحتاج بدیگران نباشند و اگر چہ خیال و وہ سال دیگر موجود شوند بعد از
 خرابی بصرہ خواہد بود + غرض این است کہ ما باید از ترقی واقعی مسلمانان جہان بکلی چشم پوشیم +
 در این مقام این حکایت ہم خالی از فائدہ نخواہد بود۔ در روز ۶ ربیع الثانی ۱۳۲۶ در شہر
 حیدرآباد یکی از ایرانیان بابتہ دو چار شدہ بر دوکان دیگری و در ضمن گفتگو در میان او و بندہ این
 شرط شد کہ اکنون سال ۱۳۲۶ ہجری است در سال ۱۳۳۰ ہجری من خواہم دید کہ ایران آنہا بمراتب
 بہتر از انگلستان ما خواہد شد + اگر چہ بندہ بجز خود چندان امید و نیستیم ولیکن البتہ بسیاری
 خواہند دید ایفای این شرط را + سوال کردم درین وقت اہم امور کدام است کہ از آن آغا شود
 فرمود جریان عدل و بیہش اساس مہدت + گفتیم چہ صورت فرمود شما توقع نداشتہ باشید
 کہ دارالقضار ایران مانند دارالقضار لندن باشد۔ گفتیم پس باید باز چہ اطفال باشد + بزرگوار
 دیگری فرمود کہ بالفعل ادارہ عدلیہ جای شدہ است در طهران و کسان برای انتظام و ترتیب آن
 دیگر بلاہم رفتہ اند + خلاصہ کلام این است کہ بندہ کلام را طول نیدہم از برای کسی کہ فہم
 دارند۔ ہمین قدر بہت کہ دیگران تمام مرا امر بصبر ارباب و حرکت مور بر سنگ آسیا میدہند و
 من بخواہم بفہم آنم و دیگران را کہ زمان نہ مقتضی صبر است و نہ ضرورت بصبر دارد + جاپان در بین
 پنجاہ سال بنقطہ کمال رسید ولی در ایران آن کمال کم از پنجاہ سال نخواہد شد۔ اینگونہ مطالب

بفهم هر کسی نمیرسد و بسیار کم کسی بفهمد که غرض من چیست - زبان درودمان هر جاننداری هست مگر
مغز در کلام هر جاننداری نیست +

مگر ما باید بحال غور ملا خطه کنیم و با تحقق غرض نمایم که سبب این حال در میان اهل اسلام
یعنی تمام مسلمان عالم چیست که یک ملک کوچک هم از آنها تا این روز ترقی نیافته است +
چهار پنج مملکت عظیم و چندین ریاستهای کوچک و بزرگ عالم در قبضه سی و دو مسلمان است و
لیکن یک ریاست هم برابر با پانزده است که صرف چهل میلیون خلقت دارد + هفت کرو مسلمان
در ملک هند میباشند که بحساب میلیون ۷۰۰ و بحساب لک ۷۰۰۰ میباشند و غالباً بهادر و جنگی
و قوی میکل اند - در مقابل اینها بمثل که ۲۵ میلیون بنگالی باشند همه بزرگ و ترسند و جان نمین
قریب یک لک هم فارسی هستند و آنها نیز بسیار کم دل و ترسند و جان اند + برادران مسلمان ما
بی نهایت عار دارند و بخنده و ناخوش میشوند اگر کسی آنها را با بنگالی و فارسی نامقابل کند و
خصوصاً با بنگالی بازیرا که آنها را موش میدانند و خود را شیر ثریان - و لیکن در مقام انصاف و محض
برای مثال عرض میکنم که چنانکه آن دو گروه ترقی کرده اند و "همدروی" دارند مسلمانان نکرده
و ندارند + کمال شرمساری بلکه نادانی است که کسی بخود پسندی و رعوت مرض خود را پوشیده دارد
و علاج نمکند و بخنده شود اگر او را بگویند این است مرض تو این است علاج آن + اگر مسلمانان
از مقابلی با بنگالی عار دارند باید از مقابلی با فارسی عار داشته باشند زیرا که بیشک
فارسیان هند بهر حیثیت هزار درجه بهترند از مسلمانان - اقل در میان فارسیان یک گدایافت
نیشود و حال آنکه در میان مسلمانان لکها گدایا باشند - چنانکه فارسیان در هر امری از امور
ترقی کرده اند مسلمانان صدیک بلکه هزار یک آنرا نکرده اند + البته جوابده من بسیار است لیکن
هر که جواب مراد بد جواب او معقول و پسندیده نخواهد بود و بی انصافی خود را ظاهر میباید و سرخند
را از بخت بزرگ افکند - زیرا که فارسی تا از یک لک هم کمترند و مسلمانان شاید از هفت کرو هم بیشتر
اند - آنها ابد سلطنتی از خود ندارند و حال آنکه اینها هنوز چندین سلطنت عظیم از خود دارند

ولیکن چه ۹- اگر معدودی خرمند در میان مسلمانان باشد یقین است که از کلا غلط حال خود و
 همدینان خود بر سر و سینه میزنند و بی باقی دیگر جاهل و ناخوانده و خود پسنداستند که ابد ابروئی
 ندارند از آنچه بر آنها و گردنهای دیگر میگذرد +

حالا اگر کسی سؤال کند از کسی که در مسلمانان عالم که این اختلافات حالات و کیفیات و
 تشبیه فراز جهان و اهل جهان از چیست چنانچه قبل ازین عرض شد یقین است که باستانی
 یک چند کس معدودی تمام نخواهند گفت "از نصیب قسمت و اقبال است" + ولیکن اگر کسی ازین
 فقیر سؤال کند بدون خوف از ملامت یا شتمت و نسبت بهل و نادانی با و از بلند میگویم که اصل
 و ریشه این همه اوضاع جهان خواه نیک باشد خواه بد "همدروی" است و بس + یعنی هرگاه
 همدروی وجود دارد آنجا بهشت است و هرگاه همدروی معدوم است آنجا دوزخ است +
 خدا تعالی فرموده است یوقی الحکمة من یشاء و من یؤت الحکمة فقد اوتی خیرا کثیرا
 بیشک حکمت بمعنی حمیت و همدروی است و خدا بهر شخص یا هر قوم که بخواهد عنایت میفرماید بشرط
 آنکه مورد لطف و عنایت او باشد + ولیکن باید دانست که آنکسانی که مورد لطف و عنایت خدا
 هستند و میشوند همان کسان اند که بالطبع همدروی دارند یا آنکه در حصول این خصلت ساعی و
 جاهد اند برخلاف خدا بر سر قهر و غضب است با آن کسانی که گاهی در خیال حصول این نعمت و
 در فکر کسب این خصلت نیستند و اراده حصول آن ندارند + این لفظ "همدروی" در برابر
 تمام نیکی های جهان و خیر دنیا و آخرت را و هر گجا که موجود دارد و در کتاب او میباشد همه نیکی ها و
 نیک بختی های جهان و برخلاف هر جا که وجود ندارد تمام آفات و بلیات و نکبات و مصائب
 در آنجا موجود اند + آنچه را که امروز مردم یورپ دارند همه از وجود همدروی است و همان چیزها
 را مسلمانان ندارند از عدم همدروی است + تمام اقوام نصاری عمده ما با فرزند همدینان خود
 یا اطلاق تمام باشند گمان یک ملک با فرزند اهل ملک خود همدرو استند برخلاف مسلمانان
 که یک برادر هم در برابر خود نیست چه جای آنکه همدرو اهل ملک یا هم مذہب یا همدین خود

باشد - و اگر ازین گونه برادران یافت شوند التا در کالعدم و بولوق فرشته اند + اگر یک عیسوی گم نامی را در اقصای ملک چین بکشند یا ایندوهند فوراً صد جهاز آتشی جنگی انگریزی و جرمی و روسی و امریکائی و غیره روان میشوند بقاص خون او - برخلاف اگر صد بروزی از مسلمانان را بکشند نفسی از کسی بر نمی آید - بلکه میگویند "مارا چه ازین قصه" +

از حسن اتفاق یا از خوست اتفاق غالباً جرمی از یکی از رعایای ما سر میزند یا در ایران یا در افغانستان - یا در ترکی - یا در مصر یا در جای دیگر که لازم میشود سزای او و ما خود نمی توانیم او را سزا دهیم - یا بی پروا هستیم از جرم و سزای او و بهانه بدست میدهیم اقوام یورپ را که چند جهاز جنگی را در بندری از بناور ما آورده بگویند "یا بتشویش و غصه راضی شو یا جگر بندش زلغ بنه - اگر جرم را بدست ما دادید فنها و الا بند را بتوپ با خاک برابر میسازیم" + بسیاری از بزرگان و صاحبان عمده و منصب ما همیشه در زیر بار احسان یکی از اقوام یورپ کمردن و تادارند و شاید خطاب یا نشان و تقبیه یافته اند + بسیاری دیگر در حمایت و پناه اقوام یورپ استند که در ملک و باقوم خود هر ظلمی که میخواهند بکنند + بسیاری دیگر از بزرگان و صاحبان دولت و ثروت مازری را که از ظلم و جفا جوئی بابل ملک خود بدست آورده اند در نزد مردم یورپ نهاده اند و خائف اند که زرا آنها از دست برود + بسیاری دیگر بسبب بعضی از اغراض دیگر نفائی خود همیشه مخالف این استند که قدم در دایره پوتیک نهند و کور با خلق دیگر را نیز هدایت و عظمت میکنند که خبر دار ما را نشاید قدم در دایره پوتیک بگذاریم و خدایان خود را از خود رنجیده خاطر سازیم "هر گشتی در جرم بخشی روی و سر بآستانم بنده را فرمان نباشد هر چه فرمانی بر آیم" - و حال آنکه در این روز تمام انور دین و دنیای ما ملغوف و محصور و عین استند در پوتیک اهل یورپ و اهل یورپ بهر حال پوتیک را شامل هر چیزی از ما میکنند و هنگامیکه چند کس از عقلا و اهل انبیا با غرض یا محفل که بفهمند جمال ما با ما نمی فهمند و در ک نمی کنند +

در این مقام مناسبت میدانم که حکایتی را بیان کنم محض بطور حکایت و مثال که ابد داخل و نسبتی

بہ ٹولیک نہ ارد۔ یک ماہ قبل بندہ مضمونی نوشتہ بودم نسبت بہ پالیسی حکومت ترنسوال و مربوط بقانون جدیدی کہ در آنجا جاری نموده اند نسبت بمردم ایشیائی ساکنان آنجا + حقیقت مسلمانان ہندراتونج و سرزنش کردہ بودم کہ سایر ذلتہای اہل ہند مجالس متقدّمہ برپا کردہ ہمدروی از اہل ملک خود ظاہر ساختہ بودند مسلمانان چنین نگردہ بودند + ہنگامیکہ مضمون راجحہ شفیق مکرم خود مولوی ظفر علیخان بی اسے بردم و ملاحظہ نمود فرمود روز گذشتہ در اخبار ادوکیٹ درج بود کہ مسلمانان نیز چنین مجلسی برپا کردہ بودہ انیا ارادہ داشتہ اند کہند و ایراد تو بی محل است۔ گفتیم حال امن نوشتہ ام باید درج نمود + جناب مولوی صاحب بہر ملاحظہ مصلحتی کہ بر آن مضمون نکتہ چینی فرمودہ من ابد ابا و حاجتہ و مخالفت نمی کنم و مخالفیستم زیرا کہ بہر حال غرض بندہ ہم حاصل شد۔ مگر دین وقت باز چیزی درین خصوص بخدمت ہمدینان خود نہ فاق مسلمان ہند بلکہ عموم مسلمان عالم عرض میکنم کہ غرض بندہ چیست و چہ بود + مولوی ظفر علیخان میفرماید کہ قبل از نوشتن بندہ مضمون خود را مسلمانان ہند نیز چندین مجلس برپا کردہ انہما عدم رضایت مندی خود را از قانون جدید حکومت ترنسوال نمودہ بودند + عبارت ایشان کہ در رسالہ خود دکن ریویو تحریر فرمودہ اند این است

”مرزا صاحب پوچھے ہیں کہ کیا ترنسوال میں صرف ہندو ہی آباد ہیں مسلمان نہیں اور اگر مسلمان بھی ہیں تو کیوں مسلمان ہندوستان نے ہندوؤں کی طرح جا بجا ناراضی کے جلسہ نہیں کئے۔ ہم مرزا صاحب کو یقین دلاتے ہیں کہ مسلمان ایسے تنگ حوصلہ نہیں کہ صرف اپنے ہم مذہبوں ہی کے ساتھ ہمدردی کریں۔ ترنسوال میں اگر ایک بھی مسلمان نہ تو بلکہ سب کے سب ہندو ہی ہوتے تاہم مسلمان ہندوؤں کے ایشیائی قانون کی مخالفت اسی جوش و خود شس سے کرتے جو وہ اب ظاہر کر رہے ہیں۔ وطن اور حب وطن بھی آخر کوئی چیز ہے اور مسلمانوں کا تو یہ اصول ہے کہ حب الوطن من الایمان“ +

بہاراوہ مصلحتی کہ جناب مولوی صاحب این ریمارک (نکتی چینی) را فرمودہ بندہ در آنجا

و این وقت شکر گذار جناب او شان و ممنون مسلمانان هند و حقیقت شاکر آن خداوند
مقلب القلوب و الا بصار هستم که اینسان یکا یک حالت مسلمانان را دیگرگون ساخت زیرا که
قبل از نگارش مضمون بنده این حالت در وجود مسلمانان هند نبود و چنانچه معلوم میشود همان
روز که بنده در سکنه آباد قلم برگرفته مضمون خود را نوشتم کیفیت مجلس مسلمانان هم همان روز در اجناب
ادو کیت مرج شده و بی بنده سوال میکنم که اگر مسلمانان هند نسبت به همدیان یا نسبت به عموم اهل
وطن خود همدروی ظاهر کنند بر بنده چه احسانی میفرمایند من یک مسلمان هستم از کور مسلمانان و
بیگانه از خاک هندوستان که بدعا از درگاه الهی طلب میکنم بلاطف و کرم خود همدیان مرانه در هند
عکس در سر اسر همان از خواب غفلت روزگار ان بیدار و از سستی شراب جمل بهوش آید و توفیق یابد
سازد که همدرو و غمخوار حقیقی یکدیگر و عموم بندگان خدا گردند که اساس دین اسلام بر آن است +
مگر سخن بر فقره دیگر تحریر جناب مولوی ظفر علیخان است منسوب بذکر "چند پال مولوی لیاقت حسین"
من آنچه شرط طلوع است به کمال حقولیت و بروفی منطبق میگویم و اگر بنده را نیز شریکیان دو صاحب نمایند
مرا باکی نیست +

در این وقت شکر گذار جناب او شان و ممنون مسلمانان هند و حقیقت شاکر آن خداوند

بنده سوال میکنم از جناب مولوی ظفر علیخان صاحب یا هر بزرگوار دیگری که اگر مسلمانان هند از
یکدیگر همدروی کنند یا نکنند و اگر در شکوه هزار عذاب الیم در باشند یا در عین راحت و آسایش و
خوشی مرا از آن چه نقصان است و از این چه سود؟ اگر بزرگوار سی خلعت پوشند و خطاب و توفیق رستا
بنیاد و دیگری که عایشان ترین اهل هند باشند هندو یا مسلمان بجزیره اندونزی فرستاده شود که
تام عمر و راجا بماند بلکه او را بدار آورند یا گردن زنند مرا چه سود یا زیان است؟ سخن بر این است
که عمو مسلمانان هند میخواهند ظاهر نمایند که مالاک هستیم و در امور پولتیک در مقابل حکومت میگوئیم +
یک شخص حکیم عالی شانی در میان مسلمانان پیدا شد و بعضی کلمات گفت که اکثری از خردمندان جهان
هم پسند میکنند اگر چه بر آن با عمل نکنند - بیشک در این زمان کورنا هستند و اروپا که سعدی را
بهیچ نمی شمارند و بی بیشک اقوال او را پسند مینمایند - او میگوید

در این وقت شکر گذار جناب او شان و ممنون مسلمانان هند و حقیقت شاکر آن خداوند

“بارعیت صلح کن و جنگ خصم این نشین زانکه شاهنشاه عادل راعیت لشکر است”
 بیشک انگریزان خود این پاسی را میدادند - من میگویم که قانون “سدشین” ابداً و کار نیست
 بلکه باید رعیت خوش باشند و خوشی رعیت باید قلبی باشند نه ظاهری و زبان و از خوف قانون
 سدشین + حق این است که انگریزان یک پاسی عجیب و غریبی دارند که بنویسند رعایای هندی
 خود را از خود خوش دارند + مثلاً باید ملاحظه نمود و سبب این امر را دریافت کرد که چگونه ممکن است
 که “یک سر بام سر باشد و یک سر بام گریا” یا بگوئیم “یک بام و دو هوا” باشد + در تحت یک
 پادشاه و یک حکومت و یک پارلمنت و در شمول یک مملکت و در هند یک رفتار است و در زوال
 یک رفتار دیگر + اگر این قانون را برای مردم چین - مردم جاپان - مردم ترکی - مردم ایران غیر
 جاری کرده بودند عذر آنها پسندیده بود - مگر برای مردم هند که رعیت خودشان اند بی نهایت مقام
 افسوس است + در ممالک بیگانهان بندوبستها میکنند برای آسایش و در حمایت رعایای هندی
 خود و لیکن در ترنسوال همه خاموش اند + حکومت هند بنویسند کاری بکنند - گورنمنت انگلند و
 پارلمنت انگلند هم عاجز و خاموش اند و این باب - این چه بازی و چه شعبده و چه راز سر پوشیده
 و چه تمای لایحل و گره سختی است که بانگشت و دندان هیچ حکیمی گشوده نمی شود + من نمی گویم
 که خدا نخواسته انگریزان فرشته خود ملک سیرت و معدلت گستر و رعیت پرور نیستند و لیکن
 انگریزان آن استند که نامه گارتیز آف ایندیای نوید

“The fact is that the House cares nothing what-
 ever for the views of men who “take up India”
 in the same way that they might “take up” the
 preservation of wild birds, or any other casual subject

یعنی حقیقت این است که بوس آف کامنس (پارلمنت) ابداً اعتنائی ندارد به آرای کسانی
 که بحث میکنند در مطالب منسوبه هندوستان و اعتنائی آن مانند این است که اعتنا نماید

در مطلبی که نسبت داشته باشد بطیور صحرا یا ازین قبیل مطالب دیگر + و میگوید هنگامیکه وزیر
هند صورت بخت (جمع و حسن) هند را بمجلس یعنی هوس آف کائنات در آورد بکلی بمجلس خانی
بود و چون واکتر را در غرض شروع بمثل خود نمود یکی بعد دیگری اجزاء بمجلس بیرون شدند
چنانچه در فاصله گفتنی واکتر مذکور فقط ۳۲ کس در مجلس بودند + ملاحظه باید کرد که انگلستان
را تا بچه اندازه بی اعتنائی است و اتموهند که باعث افتخار آنهاست بر دیگر اقوام یورپ
کسی برابر انگلستان است - سی که مردم شماری آن است - دود و صد که در تجارت آن است و قریب
یکصد و سی که در مایات آن است + درین صورت مردم هند باید دست عجز در گاه قاضی الحاکم
بر آورده بگویند

”پیش که بر آورم ز دستت فریاد - هم پیش تو از دست تو می آرم داد“
پس ای عزیز من چگونه میتوان چشم لایلتی داشت از چنین عیبتی که در هر حال در رنج
است - من با او بلند و بی بمقولیت میگویم که تاریخیت قلبا خوش نباشد چشم لایلتی حقیقی از آن
نباید داشت خواه در ترکی و ایران باشد خواه در هندوستان و انگلستان + و هر کاری تا مل
باید کرد - مثلی مشهور است در ایران که میگویند ”یک سوزن بوزن و یک جوال دوز بدگیری“
یعنی که ”زیر پایت گردانی حال مور - همچو حال تست زیر پای پیل“ + مردم ایران صد ها
سال در زیر شکنجه حکومت جابر بودند و بی هم خوش بودند و هم مجبور و خائف + و لیکن چون
آزادی یافتند زبان بشکایت دراز کردند و شور و شغب آغاز نمودند - از آنطرف انگریزان
هم حمایت از آنها کردند و حکومت ایران هم بهر حال زبردست نبود که مردم را خاموش کند + بعینه
هین حال است در ملک هند - البته فرقی دارد که مردم هند ابد از خود حربه ندارند و حکومت زبردست
و زور آور است و مردم را از قانون سایش خائف دارد + پس حکومت هند کمال خاطر جمعی را
نداشته باشد که خلق هند را صمیم قلب خوش و لائل اند + و لیکن اگر (۱) بطور حقیقت خاطر
جمع است لایلتی عموم خلق هند ضرور است که با آنها بطور مساوات رفتار کنند با رعیت انگلیش خود

و اگر (۲) بطور حقیقت خاطر جمع نیست از لایلتی عموم خلق هند ضرور است که عبرت از مساوات
آنها با رعیت انگلیش خود آنها را لال سازد و اگر نه بزور و زبستی هیچکس و هیچ قوم لاک
واقعی نخواهد شد +

اما حکایت لیاقت حسین - قبله بنده چون آفتاب روشن است که "چو از قومی یکی
بیداشی کرو نه که را منزلت ماند نه مهرا" بیشک نامعقول نزد هر کسی نامعقول است و نامعقولی
نزد هر کسی ناپسندیده - و بیشک نامعقول را باید بزندان و بندداشت + هیچ شخص معقولی نیگوید
در ای نیده که باید سلاح بر تن آراست و در مقابل حکومت بجنگ خاست بلکه میگوید "ز یک پوتنی
بت ایضی شکلی" بمعقولیت ولی باستبداد و هر خلافی را باید مخالفت نمود + هنگامیکه یک شخص
نامعقول فعلی را بجهات بجای آورد البته در نزد هیچکس پسندیده نیست - ولیکن هنگامیکه بخت کرد
خلق بمعقولیت و بر اینها بی هزار نامردمان عالی شان معقول در کاری قدم می نهند و مکر استوار
می بندند قول آنها در نزد هر عاقلی مستوع و فعل آنها در نزد هر قوی بی نهایت ممدوح است +
اگر همدروی همدینان و اهل وطن در نزد قومی ممدوح است چرا باید که همدروی اقوام دیگر از همدینان
و اهل وطن آنها نزد آن قوم ناممدوح باشد - اگر همدروی انگریزان از قوم و همدینان خود ممدوح
است چرا باید همدروی مردم هند و یا مسلمانان همدینان یا سلطان خود در نظر آنها نامدوم
باشد + خدای اسلام در یک جای کتاب اسلام یعنی هدایت نامه خود فرموده است که اگر کسی
یک نفس را بی سببی بکشد چنان است که همه اولاد آدم را کشته باشد زیرا که "بنی آدم اعضاء
یک گیرند" + در جای دیگر میفرماید بکشید کسانی را که در سد گذشتن شما بستند + بادی اسلام خود
فرمود که "عزیز گرامی و ایدیه همان را اگر چه کافر باشد" و چه کس میدانم که او خود چگونه بایه همانا
کافر خود رفتار میفرمود - ولی چون قدم در میدان میگذاشت و مار از نوک کار کفار بر می آورد +
در عالم انسانیت و اخوت را باید همد و همدینان و صلح کل باشیم ولی در خصوصت و عدالت و علم و

بغا جونی و قیقه نرنگد از نکسیم + اتفاق و همدردی و اخوتی و اخوت مسلمانان در میان خود
 ابداً منافاتی با لایلتی با حکومت های آنها یا بدوستی و اتحاد و بابیگانان ندارد و تا هنگامیکه
 دیگران با ما مهربان استند با آنها مهربانیم و چون با ما مخالفی و رزندگان نیز باید با آنها خلاف
 ورزیم و چنان ندانند که ما کوفسندان سلیم هستیم + من با او از نیکو میگویم که هنگامیکه انگریزان با
 روسیان معاهده کردند و تقسیم ایران بایستی که ایرانیان و ترکان نیز در میان خود معاهده
 بکنند مناسب حال خود - و لیکن کمال افسوس و شرمساری است که در چنین زمانی باید در میان
 این دو دولت اسلام خصومت و جنگ و جدال باشد + با آنکه همدردی و اخوت و اتفاق و
 اتحاد و مودت بین المسلمین در هر حال از جمله واجبات اولی است و بدون آنکه نقصانی کسی
 برساند و بدون آنکه در لایلتی مسلمانان هند نسبت به حکومت انگلیش ضرری داشته باشد
 بلکه این کار سبب صلح کل و صلاحیت عموم خلق جهان خواهد بود + مگر بهیچ حال و بهیچ وجه
 این شعر را فراموش نباید کرد "چو عضوی بدرد آمد روزگار / در عضو ما را نماند قرار"
 و آخر همه این آیه و فرمان عظیم الشان تهدید آمیز خالق قهار بجا و مالک کن سخنان
 قل ان کان اباؤکم و ابناؤکم و اخوانکم و ازواجکم و عشیرتکم و اموال قدرتموها
 و تجارة تخشون کسادها و مساکن ترضونها احب الیکم من الله و رسوله و جهاد
 فی سبيله فتر تبصوا حتی یاقی الله بامرہ و الله لا یهدی القوم الفاسقین -
 نباید گاهی مسلمان جهان فراموش کنند +

اما صورت همدردی اهل اسلام

چنانچه سابقاً عرض شد همدردی و اخوت اهل اسلام از جمله غیر ممکنات است یا که
 اقلاً بگوئیم از غیر ممکنات معلوم میشود + در میان اهل چین که چهل یا پنجاه کشور استند
 همدردی و اخوت غیر ممکن نیست چرا که همه اهل یک ملک و اکثر یک مذهبند و دارند و چنین

معلوم میشود که در این وقت بحرکت هم در آمده اند - ولی در میان مسلمانان و در هر تملکی اسلام
 اسلام بسیار مشکل است چرا که اقوام و فرقه های مختلف اند غالباً جاهل اند بحدی که بحکمل بر
 یک ادنی چیزی یا امری صد ها خون ناحق ریخته میشود و خصوصاً در ملک هند و کشانه بیش
 نگذشت است که در بعضی بدون هیچ سبب همتی یا یک سبب بی حقیقی خشیش خون ناحق شده
 و پهل سبزه کس زخمی شدند و معلوم نیست که اگر بندوبست معقول نشود بود چند خون ناحق ریخته
 می شود بدون آنکه کسی را غمی باشد + غالب امور مذموبیه و غیر مذموبیه این امت مرحومیه یا تمام
 امور دنیوییه آنها شامل و مفرج و در هم و بر هم گشته بلکه باید گفت بحقیقت صد ها هزار امری
 و بدعت را با امور دنیوییه مفرج نموده اند و علما و بزرگان آنها نیز اکثر اهل غرض اند + ولیکن
 هر مرد و هر زن و هر طفل خود سالی که اندک مغزی در سر داشته باشد میداند که حالت تمام
 مسلمان رنج سکون در این وقت چگونه است و از چاره و علاج هم خارج است + مع ذلک
 بهر حال باید یکبار یک سعی و امتحانی در علاج این حال نمود و اگر رایگان شود و فایده نبخشند
 اندیشه از ناجی از سر برون کرد + بنده رانی از خود ظاهری میکنم خواه کسی آنرا پیروی کند
 و خواه نکند +

اما امور دینیّه - (۱) در میان هر گروه و هر فرقه باید جمعی از بزرگان و علماء
 و فضلا یک کایتی شده بنشینند و امور دینیّه و مذموبیه خود را هر چه بداند و متقّد باشند از
 امور دینیّه علامه نمایند + مگر ضرورتی ندارد که کسی بمبئی را رای دیگر باشد و سنی مدراس را
 رای دیگر یا شیعه بمبئی را رای مخالف رای شیعه جای دیگر باشد و همچنین فرقه های دیگر را (۲)
 آنچه را که داخل امور دینیّه و مذموبیه میباشد هیچ فرقه دیگری را حجتی نباشد که در آن مدخلت
 و گفتگو کند + مگر خود بزرگان آن گروه آن امور را حکم و اصلاح نمایند بطوری که مطابق شرع
 اسلام باشد + (۳) در امور مذموبیه هر فرقه اگر شخصی از فرقه دیگری بحث ماستقونی کند - یا
 بزرگان آن فرقه یا اعیال آن فرقه را دژم گوید یا دشنام دهد یا در کتابی دشنام و طعن و لعنی

بنوید آن کس مورد سزا و عقوبت خواهد بود و سزای او با حاکم قضایا بمجسریٹ خواهد بود +
 (۴) کسانیکه از یک فرق اند و بار بار و ملا عام و در مساجد و بر منابر یا در مجالس خود که بمجتمعه
 از فرق دیگری آنجا حاضر باشند فعلی را بجا نیارند و سخن را بر زبان جاری سازند که آن فرق
 دیگر برانگیزخته و رنجیده شوند و موجب فساد گردد + (۵) همچنین اگر در خانه شخصی از یک گروه
 نوکران و چاکران از گروه دیگری باشند نیز فعلی را بجا نیارند و سخنی را بگویند که موجب بخش
 خاطر آنها شود + (۶) چنانچه بالا ذکر شد هر شخص که مجرم شود چند کس را گواه نموده همان
 کس را نیز در حاکم یا مجسریٹ بزند که او عقوبت نماید بر بخوی که مناسب داند + (۷) بعضی
 از امور هستند که بواقع هر فرق در آنها شریک اند مثل کیفیات و واقعات ایام محرم بعضی
 از این امور را بزرگان و علماء یک گروه جزء عزاداری میدانند (در صورتی که عملی نباشد
 خلاف مذهب و عقیده دیگری و باعث بخش) - بعضی دیگر هستند در نزد بزرگان هر فرق بدو
 مذموم استند پس بزرگان هر گروهی گروه خود را ممنوع دارند از آن اعمال و افعال و اشتراک
 و اشتغال در آنها - بلکه هر دو فریق بدستاری یکدیگر آن امور را موقوف و معدوم سازند پس
 بر حال بزرگان هر گروهی امور مذمومیه گروه خود را اصلاح نمایند - مثلاً شخصی نیاز محبوب
 شبنمی را بجای آن که بزرگان آن گروه چنین میدانند که این کار بدعت است خود موقوف
 سازند - یا اگر چنین میدانند که مبلغ گزافی در آن بر باد میشود و کسانی میخورند که مستحق نیستند پس
 بطور دیگری آنرا اصلاح نمایند که آن نیاز بشود و بی زر گراف بر باد نرود +

اما امور مذمومیه - ابتدا باید دانست که هر کایتی خاصی که نسبت دارد و بفرقه
 خاصی در مقام امور مذمومیه باید با دیگران شریک باشد یعنی که هر ساله در ایام خاصی همه کجای
 شوند و رای زنند بر سر اصلاح تمام امور مذمومیه عاشر اهل اسلام - مثلاً شرب خمری - زنا کاری -
 قمار بازی - سود خوری - رشوت خوری - تهذیب اخلاق - معاشرت - صحبت - تقدیم و تربیت -
 دستگیری - بسترهای یدیه - تجارت - فلاح و هزاره کیفیات و حوارج و امور دیگر که لازم و ملزوم

زیرت و زندگی میباشند + بالفعل در میان مسلمانان هند یک یا دو اجتماع میباشد بنام
 "مسلم لیگ" و "ایجوکیشنل کانفرنس" - یکی از اجتماعات کافی است خواه بنحین نام
 باشد و خواه بنام دیگری زیرا که غرض اصلاح حال هندیان است + اگر تمام اجزای غنی مبلان
 یک کایتی در آن کانفرنس سالیانه جمع نشوند اقلاً از هر کایتی یکی دو کس باید در آن شامل
 باشند + مگر بنده در این مطلب سخن را طول میدهم زیرا که خردمندان همه بخوبی میدانند که
 غرض از اصلاح امور دینی و دنیوی و معاشرت و تهذیب اخلاق و غیره چه چیز و چگونه است و
 چگونه باید بشود - مثلاً همه کس میدانند که عموم اهل یک ملت عظیم مردوزن و پسر و دختر باید علم
 حاصل کنند و تربیت شوند بحال خوبی + در این وقت آنچه بنده از صبح تا شام صرف در یک
 مقام بپشمی بنیم گان میکنم که در سر اسیر ملک هند حال بر همین منوال است + مثلاً شرابخواری -
 سینه‌پی خواری - افیون - مدک - کشیدن سگار - یا بیری - و اعمال دیگر چنان شایع شده
 و رواج بهم رسانیده که از طفل سه ساله تا مرد هفتاد و هشتاد ساله معتاد باینها شده اند - تمام
 مکتب‌ها و مدرسه‌ها و اسکولها خراب و تباها است و اطفال هر صنفی از اصناف خلق در یک مدرسه
 می‌روند و ابد تمیزی در میان آنها و رفتار و کردار آنها نیست + این هم یکی از جمله عادات و کارهای
 بی‌معنی اکثری از خلقی الله است که مثلاً قصاب و حجام هم در طقوس اطفال خود را بکتاب می‌فروشند
 و باراده آنکه صاحب علم و ادب شوند بلکه برای آنکه عاقبت قصاب و حجام برآیند مگر صحبت آنها
 دیگر اطفال را نیز خراب میکند - بسیاری از دختران خردسال پان می‌خورند + بعضی پسران
 ناقص عقل چون دختران خردسال را دغا میکنند میگویند "بزودی عروس شوی انشاء الله"
 هرگونه حکایت و بیانی در حضور دختران و پسران خردسال میشود + ناچ و رنگ بکثرت است
 و موعظه و نصیحت و مسجد و نماز و بیان دین و قیامت بی نهایت قلیل و نادر و ندان این نمک
 غالباً بی علم و بکلی جاہل و بد رفتار و بد کردار و بیجا و فحاش اند و بسنخا و اعمال قبیح اشتغال
 دارند + آوب و حیا بکلی در این ملک معدوم است و خلق چنین میدانند که آزادی واقعی و منی

و فحوی آزادی همین است + طفلی دوسه ساله صد ما و شش ماه غلیظ بر زبان دارد و همچنین بسیاری از زنان - نه مردان را آن تمیز و حیا است که زبان خود را در حضور زنان از کلمات نامعقول فرو بندد و نه زنان را است که در حضور مردان سخنان غلیظ نگویند + بعضی از اطفال یا جوانان را طرز رفتار و گفتار و کردار و خطاب و تکلم با بعضی از مردمان عالی شان یا سالخورده یا عالم و فاضل چنان بی ادبانه و سخره آمیز است که هر خردمندی را شرم آید + گدا و کلاش و جادوگر و عامل و طبیب نادان و شیاد و کیمیا گروا مثال اینها در این ملک بیشمار اند + کرومار زور و عروسی و عزاد میزبانی و بسم الله خوانی و مراسم و نیازهای پوچ تمیینی دیگر بر باد می شود که از آنها ممکن است هم قوم تربیت شود - هم سجد و درسه و شفا خانه و مسافر خانه و یتیم خانهای متعدد ساخته شود - هم تجارت شود + و کان ذلک هزارها از اینگونه اعمال میباشند که اصلاح لازم دارند و اصلاح همه واجب است + و این اصلاح عام خاصه ملک هند نیست بلکه تمام ممالک اسلامیان باین اصلاح محتاج اند و این اصلاح در همه جا اشده ضرورت را دارد +

اصل اصیل غرض بنده از نوشتن این کتاب (۱) همدردی و اخوت واقعی اسلامی است در میان تمام اقوام و فرق اهل اسلام - (۲) و بعضی از این امور مذکوره فوق و نیز در همدردی و اخوت و امثال اینها باید در میان دولتهای اسلامی و همچنین در میان مختلف فرق اهل اسلام مباحثه و تشریط هم باشد بلکه بسوگند موکد و استوار گردد که اگر بعضی واقعات رخ دهد که نقصان بر تمام اهل اسلام برسد و بیم آن باشد که اسلام را خطری وارد آید همه برای جان و ادن حاضر و آماده باشند - (۳) البته در این زمان و مقتضیات حالت زمانه در هر امری از امور زیست و زندگی پو لیتیک شامل و مخلوط و مزج است و اقوامی که تا این زمان این لفظ و فحوی آنرا ندانستند با خاک یکسان شدند مگر این لفظ بحقیقت در قرآن مسلمانان هم موجود است و مرادف همدردی و اخوت بلکه عین همدردی و اخوت است - پس خبر و رای بنده همدردی واقعی بدون پو لیتیک نمیشود و اگر سایر اهل اسلام مخالف باشند که قدم در دایره پو لیتیک گذار بنده اقل اهل ملک خود را تا کبیر

و مبالغه میکنم که آینده اساس امور خود را بر پایه لایک نهند تا اساس نیکو رانی و زندگی آنها
استوار گردد. (م) اصلاح تمام امور دنیویه و اخلاقی و معاشیه و سایر امور و اسباب
زندگی است.

اکنون بنده نصیر بیوم که چون عضوی از اعضاء و سائر اولاد آدم و مانند یکی از یک
در اسلام در تحت کلام آن المومنون اخوة واقع شده اند و الله و فی الله بدون غرض و بدون
طلب از روی آنچه شرط بلوغ و فرض منجسی بنده بود باز از ده دانش و دانست خود پیش و کم
بجا آوردم و یک سید میان ما خود میداند بجا آورده یا نیارند + خدا تعالی بطف و کرم خود توفیق
آنها بدهد که قوام دهد بر وی و اخوت و این امور سابق الذکر را بداند و بفهمد و پیروی کنند
و انصافیت بجای خود کردیم روزگار ما درین مبر بودیم مگر نباید بگوئیم و عفت سیر
بر رسولان بلاغ باشد و بس +

و ما استکم علیه من اجران اجری الا علی رب العالمین

و کپای تمام مسلمان جهان

و مهدی اصفهانی

